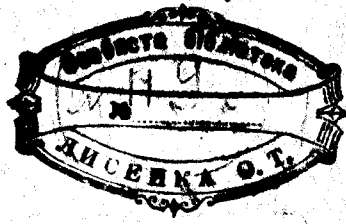

790640

МИХАИЛО
КОЩОБИНСЬКИЙ

IV

КНИГОСПІЛКА

М. КОЦЮБІНСЬКИЙ

IV

НБ ПНУС

790640

М. КОЦЮБИНСЬКИЙ

ТВОРИ

Загальна редакція
І. Н. ЛАКІЗИ

Редакція тексту й варіанти
АН. ЛЕБЕДЯ

ПРАЦІ ІНСТИТУТУ Т. ШЕВЧЕНКА

Прикарпатський національний університет

імені Василя Стефаника

код 02125288

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

№. №

79 06 40

КНИГОСПІЛКА

1930

Харків

I.

В критичних та історично-літературних працях про Коцюбинського завжди можна знайти вказівку на властивий письменникові «дар психологического анализа, глубоко проникающего в душу», як писав ще у статті з приводу першого, тому оповіданнів І. Джонсон («Образование», 1906 р., VIII кн. ст. 227). «Глибоке знання людської психології» занотовував у Коцюбинського Ол. Грушевський («З сучасної української літератури», ст. 127), про «глибоке проникання письменника в психологію людської душі», говорив ак. М. Грушевський («Сумний Великдень», ЛНВ, 1913. У, ст. 197), «глибоким психологом» називає Коцюбинського в своїй монографії академик С. Єфремов.

Кількість таких висловів можна було б збільшити, але їх загальний характер не дав би конкретнішого уявлення про письменника, а також нібито суперечив би деяким відомостям про Коцюбинського, наведеним в згадках про нього. Так, М. Могилянський в брошурі «Художник слова» (П. 1915), відзначивши у Коцюбинського «якесь органічне сполучення психологічного досліджу з соціальними конфліктами», далі в «уривках з споминів» підкреслює, що письменник «любив усе типове, характерне, виразне».

«Пам'ятаю», згадує М. Могилянський, «розмову про оповідання д. Леонтовича «Заповіт і смерть пана Гречки». М. М-чу воно дуже сподобалося. Мене самий везерунок побуту не вдовольняв: «Прочитаєш і встає питання—нащо?»—казав я. Се дуже здивувало М. М.—«Як нащо? Се ж такий гарний гаптований килим, очей від нього не можна одвести, хочеться доторкнутись руками до тих яскравих, гарячих фарб...» Коли я розповідав йому свої спостереження і спомини, в яких вставляли тіні з хроніки середніх дідичів Чернігівщини, він слухав

з захопленням і потім сказав: «Ви повинні те описати». Я зауважив, що той побутовий матеріал якось не зв'язується у мене з моральними та психологічними завданнями і переживаннями, втілюваннє яких в образи є для мене «голосом», що кличе до творчості. М. М. задумано згодився, що мені нема чого робити з тим матеріалом, але додав з жалем: «Шкода, бо то таке цікаве, типове». Мої побутові спостереження, очевидячки, цікавили його більш, ніж мої психологічні завдання, хоча і до замірів в дарині останніх він ставився приязно, тонко і глибоко їх розуміючи».

М. Чернявський, що дав цікаві спогади про Коцюбинського («Червона лілея»), в іншому місці зазначає: «Коцюбинський шукав ефектів, іноді навіть зовнішніх, а таких у Чехова не було. Глибина Чехівської аналізи його не вражала: Коцюбинський не любив дивитись у глибокі води» (лист до М. Зерова, цитований у статті останнього: «Коцюбинський і Чехов»—М. Коцюбинський, Твори, вид. «Книгоспілки», т. III, ст. XXXIX).

Як же погодити ці згадки з наведеними раніш думками про глибину психологічної аналізи в творах Коцюбинського? Очевидно, такі думки вимагають дальшої перевірки і не так з боку історика літератури, як від спеціаліста психолога чи навіть і психопатолога. Але вони з своїм критерієм встановили б специфічну (врешті—невелику) цінність літературних творів в своїй галузі, як це робить, напр., д-р мед. М. Шайкевич в книзі «Психопатологія и література» (П. 1910), розглянувши психопатологічний метод в російській літературній критиці та проаналізувавши психопатологічні риси героїв Андрєєва і Горького. Для дослідників літератури цікаве не те, чим можуть літературні твори прислужитись психологічним дисциплінам, навпаки, їм треба дослідити щодо психологічного елементу: 1) в якій мірі він надає цілому творові того чи іншого зафарблення (вмотивовує характерами розвиток сюжету, ослаблюючи зовнішню інтригу, і т. інш.) і 2) чи становить він свідоме й основне завдання авторове. І саме в плані історично-літературної, а не психологічної аналізи можна дати соціологічне пояснення—літературним твором.

Отже, одкидаючи загальні уявлення про більшу чи меншу «глибину психологічної аналізи» Коцюбинського, уявлення, що складаються в наслідок безпосередніх вражень від його творів, мусимо з'ясувати конкретно, що можна говорити 1) про

«психологічний елемент» в творах Кодюбинського, які не мають спеціально психологічного наставлення (твори побутові, соціальні, пейзажно-романтичні та інш.); 2) про більш-менш виразну «психологічну новелю» Кодюбинського. Наше завдання розглянути саме «психологічну новелю» Кодюбинського, психологічну—за ознакою тематичною; але для повноти викладу доведеться спинитись і на творах, де лише частково позначається «психологізм» Кодюбинського.

Сам письменник відзначив своє зацікавлення психологічними темами, що виникло в нього на початку 1900-х років.

«Тепер особливо починаю цікавитись психологічними темами», пише Кодюбинський 18.XI. 1902 р. до С. О. Єфремова. Теж саме («в останні часи мене більше цікавлять психологічні теми») стверджує він в листі до М. Мочульського 17.XI. 1905 р.

Треба підкреслити, що Кодюбинський говорить саме про «психологічні теми», а не про психологічне поглиблення тем іншого характеру, зазначених у відомому листі-заклику до українських письменників, що його надіслали на початку 1903 року Кодюбинський і М. Чернявський. Вони писали, що за сто літ існування українська література жила переважно селом,—«селянин, обставини його життя, його нескладна здебільшого психологія (підкреслення наше, П. Ф.)—ото майже і все, над чим працювала фантазія, з чим оперував досі талант українського письменника». Навпаки, новий читач-інтелігент, «вихований на кращих зразках сучасної європейської літератури, такої багатої не лише на теми, але й на способи оброблювання сюжетів» (підкр. наше), «бажав би зустрінутись в творах красного письменства нашого з обробкою тем філософічних, соціальних, психологічних, історичних і інш».

Ясно, що в «способи оброблювання» сюжетів соціальних, історичних та інш. відповідні елементи психологічної аналізи конче мусять бути, інакше в творах будуть діяти манекени, а не «живі люди» (порівн. шукання «живої людини» в сучасній російській белетристиці і жваві дебати критичні навколо цього питання). Так само, хоч селянське життя може здаватися з психологічного боку дуже нескладним витонченому інтелігентові, але й тут в розробленні навіть однакових сюже-

тів письменники різних літературних шкіл виявляють не однакою увагу до психологічної аналізи: вона може бути на другому плані, поступаючись перед суспільно-побутовими малюнками (і часто й публіцистичними екскурсами) і, навпаки, може становити основний метод чи «спосіб оброблення». Колись Франко, говорячи про групу молодих письменників 90-х років, до якої залічував Кобилянську, Ядкова, Стефаника (найбільшого майстра) та інш., характеризував імпресіоністично-психологічний напрямок нової української белетристики: «зверхніх подій в її зміст входить дуже мало, описів ще менше; факти, що творять її головну тему, се звичайно внутрішні душевні конфлікти та катастрофи. Не об'єктивне, протоколярне представлення мають на меті автори, а збудження в душі читачів аналогічного чуття чи настрою». Щоб краще зрозуміти новий напрямок, Франко пропонував порівняти його оповідання «Хлопська Комісія» з оповіданням Стефаника «Злодій». Це порівняння зробив недавно Е. О. Ненадкевич («Із студій над стилем Франкової і Стефаникової новели» — «Записки Волинського Інституту Народньої освіти ім. Івана Франка», рік 1926-27, кн. 2), докладно з'ясувавши різницю між Франковим натуралізмом і Стефаниковим психологізмом. В оброблюванні однакової теми (самосуд над злодієм) з селянського побуту Франко і Стефаник пішли різними шляхами. Можна проаналізувати ранні народницькі оповідання Коцюбинського з селянського життя («На віру», «П'ятизлотник» та інш.), які самому письменникові здавались пізніше примітивними, наївними, повними солодкої ідеалізації (листи до М. Могилянського 1911—1913 р.р. — «Наше минуле», 1918, Ч. 2), і довести, що в «Fata morgana» психологічна аналіза надзвичайно поглибилася і розвинулась саме в тому напрямкові, що був відзначений у Франкових статтях. А. Лебідь у вступній статті до «Fata morgana» вид. Книгоспілки «Літ. бібл.» пише, що «першою частиною Коцюбинський зовсім не ставив собі завдання дати «Хроніку» чи навіть змалювати життя села, як такого, так само, як у «На камені» він не мав наміру дати картини татарського життя в аулах. Зміст першої частини «Fata morgana» так само є настрої, а не події».

Можна було б довести, що й друга частина мало врешті відрізняється від першої. Щож до «настрою» то дим не дуже

виразним терміном характеризували Коцюбинського здавна— і Л. М. Старицька-Черняхівська, і В. Леонтович («він більше малює настрої, а не типи») і інш. Ол. К. Дорошкевич в «Підручникові історії української літератури» дає такий підсумок:

«І стиль, і природа у Коцюбинського пройняті настроєністю поета (до речі, хіба в описах «природи» немає категорії «стилю» П. Ф). Коцюбинський—поет настрою, поет психічних переживаннів, у прірві яких криється сюжет, зникає, або десь ховається на задньому плані (скрізь мова йде про другу добу творчості і то в кращих оповіданнях). От же психологізм—то невід'ємна й органічна риса літературної манери Коцюбинського» (ст. 203-4, вид. 4-те).

Розуміння «психологізму», як «літературної манери», виходить тут за грані категорії спізнання власного «я» чи інших індивідів (процес аналітичний) і майже ототожнюється з проявами зворушеного чуття («настрої»), що знаходять своє оформлення стилістичне в наявному наближенні до лірики, до поезії «вислову», а не змалювання. Недаром ще Л. Старицька-Черняхівська в своїй статті 1906 року («Киевская Старани») наводила низку прикладів музичності та ритмічності мови Коцюбинського («всюду тот-же мягкий, певучий тон, тон, напоминающий задумчивую, слегка-печальную украинскую песню...»). В пізніших же оповіданнях—відгуках на революційні події 1905 року і ті, що йшли за ними—сучасний дослідник (А. Шамрай в журналі «Критика», 1928, № 4) знаходить «рису персоніфікації психологічних переживань до чогось надіндивідуального, трансцендентного» (ст. 68) і занотовує «характерний засіб творення новелі—впливу якогось одного образу на психологію персонажу, що становить ніби основний її тон». Така художня метода виключає фіксацію спостережень, характерну для суто-психологічних творів. Відомо, що такі твори скеровані на змалювання подій особистого життя, для них характерне звуження художнього об'єкту з метою поглиблення аналізу. Письменник штучно ізолює «я» і виключає його з багатобарвного потоку життя (див. статті про психологічний роман в «Літературній енциклопедії» 1925, т. II ст. 670—780). В центрі—«я» з усіма свідомими і не-

свідомими професами, з мікроскопічною іноді фіксацією найменших відтінків, нюансів думок, почуттів і настроїв. «Психологізм» у літературних творах виявляється в тому, що письменник підкреслює індивідуальне в протилежність типовому, звертає велику увагу на внутрішні протиріччя героїв, на зміни в їх характерах і т. ін. Витончений психологізм характеризує сучасне мистецтво буржуазної Європи і, як зазначає один з теоретиків (Rich. Müller-Freienfels—Der «Psychologismus» in der Dichtung.—Die Lieteratur 1927, October), надає творам вигляду естетичної замкнености, внутрішньої єдности.

Ми не будемо, звичайно, вимірювати психологічних творів Коцюбинського тим критерієм, з яким можна підійти до такого, наприклад, представника сучасного психологічного роману, як Марсель Пруст, або, беручи давніших письменників—до Достоєвського, з творчістю якого Коцюбинський був, певно, добре знайомий, бо дещо й перекладав з нього («Мальчик у Христа на елке»), і читав разом з М. Ф. Михневич «Преступление и наказание» (Ан. Лебідь. Коцюбинський, ст. 21). Коцюбинський не утворив великої форми—роману, психологічну тематику розробляв у новелях (власне цей термін, якщо розуміти його як розповідь про єдину й ізольовану подію, не завжди й не зовсім підійде до оповідань Коцюбинського), де самий обсяг твору не дає змоги змалювати як слід розвиток характерів, подати «внутрішню історію» певних індивідуальностей. Це одночасово з Коцюбинським робила Кобилянська, що ж до автора «Цвіту яблуні», то він мусів звузити свої завдання й аналізувати лише окремі моменти психологічні, накреслювати більш-менш ізольовані від цілого «поточку життя» експерименти та випробу.

II.

Це прямування позначилось у Коцюбинського не зразу. Щоб показати, який далекий був Коцюбинський від психологічних завдань у 90-х роках, коли він ще не одійшов від народницької тенденційної белетристики, спинимось на казці «Хо». Досить її порівняти з низкою оповідань, що аналізують ту саму емоцію страху (напр. «На воді» Мопасана, «Страхи» Чехова, «Під оборогом» Франка),—і пригадаються сказані з іншого приводу слова Лесі Українки: «тут (у Мопасана та

інш. П. Ф.) дело идет о человеческой психологии, а там о проповеди» (Твори Л. Українки, вид. «Книгоспілки», т. VII, 303 ст.). На перший погляд здається, ніби Кодюбинський хоче надати своєму оповіданню психологічного зафарблення, але самі мистецькі засоби зраджують його. В першому розділі письменник впевняє, що «страх тільки й існує на світі положивістю других»... «страх владно панує на землі, змагається з приязню, з чесними пориваннями, з обов'язком... прищеплений дитині, виплеканий аномальними умовами суспільними, він стає чіпкою пошестю, робиться потугою, що тамує вічний поступ усього живого»... Ці міркування громадянина про «чесні поривання» і «обов'язок» не пов'язані органічно з тими образами, за допомогою яких Кодюбинський змальовує явища страху в природі—тут слова про «анормальні умови суспільні» нічого не з'ясують, і письменник вдається до образотворчості казкового типу, викликаючи «діда Хо» і примушуючи його спаралізувати страхом усе—від ведмеда до мурашки. «Рослини бояться навіть тягти сік з землі... пустотливий парус сонця зупиняється в зеленій гушині»... і т. ін.

Це тільки прелюдія до другого розділу, де змальовано явища страху у дитини, що, налякана нянькою, бачить «у таємничій пітьмі страху дітей—Хо, страшного бородатого діда»... і т. ін. В таких випадках «причиною страху була лише розпалена уява, а жаль... бо хто раз спізнається з почуттям страху, не хутко зможе відкараскатися від нього». Що у Кодюбинського був погляд на емоцію страху, як на явище лише суспільного характеру, котре піддається раціонально-пропагаторським заходам і зникне після ліквідації «анормальних умов суспільних»,—це доводять дальші розділи, де виведено низку постатей», які замість громадської мужності виявляють слабодухість і компромісовість, тоді як гурток молоді наприкінці оповідання виступає з гаслами сміливості й громадської роботи, що цілком відповідають відомим заклинам Грінченка:

Праця єдина з недолі нас вирве:
Нумо до праці, брати!
Годі лякатись, за діло святее
Сміло ми будемо йти.

Психологія розрізняє два різних в емоції страху моменти, що підлягають студіюванню—1) острах первісний, інстинктивний, несвідомий, що попереджає кожний індивідуальний досвід і 2) острах повторний, свідомий, що впливає з досвіду (див., напр., Т. Рибо «Психологія чувств», Ч—II, розділ II). Рибо зазначає, що цих двох різних моментів часто не розрізняють, і треба сказати, що й Кочюбинський в образівій частині двох перших розділів наближався (лише наближався, бо не розвинув аналізи) до змалювання процесів у галузі підсвідомого, даючи поруч дидактично-публіцистичні сентенції, що їх могли викликати лише явища другої категорії, змалюванню яких і присвячено дальші розділи, де психологічна аналіза одходить на другий пляч і також має загальний характер, бо в цілому оповіданні змалювано не індивідуальні постаті, а типи, до того ж на той час цілком трафаретні. Отже навіть натяки на психологічний елемент не сприймаються в цьому оповіданні, як такі. В. Коряк називає цей твір—«художньою агіткою», що мала на меті організацію української інтелігенції, Ол. Дорошкевич знаходить в «Хо» перш за все трактування думки про «борг перед народом» (Пролетарська правда, 1928 р. № 95).

Спрошеність і безпорадність Кочюбинського в розробленні психологічної теми, що накреслювалася в «Хо», особливо буде помітна, коли звернемося до опрацювання теми страху в інших, уже згаданих авторів. В невеличкій новелі Мопасана «На воді» змалювано пригоду на річці, що викликає в героя почуття жаху саме своєю нез'ясованістю. Човен несподівано спинився серед річки; нервує й лякає не тільки безпорадність людини серед природи, що живе своїм нічним життям і легко може поглинути людську істоту, а й неможливість дізнатись, за що могла зачепитись котва, яку ніяк не можна витягти. Герой чуває в собі силу, що змагається з страхом, але одночасно в ньому живе щось інше, і це інше лякається. Тонкий і детальний опис усіх відтінків почуття у цьому змаганні, в залежності від найменших змін у фізичному стані героя й околицьної природи, надає новелі виразно психологічного характеру. Разом з тим треба занотувати, що новела здобуває певного «заокруглення», лишаючись «розповіддю про одну подію», але подаючи натяк на можливість розроблення

нового сюжету, пов'язаного з даним, в тому ж психологічному плані. Коли вранці до човна під'їхали рибалки і допомогли витягнути котву, то разом витягли й те, за що вона зачепилась. «Це був труп старої жінки з великим каменем на шиї». Це остання в новелі фраза—таємну причину нічної пригоди з'ясовано, вона відповідає тому, що говорилося на початку оповідання про втопленників і про хвилі, що знають страшні пригоди. Звичайно, побачивши труп утопленниці, герой оповідання міг знову відчутти почуття жаху, але це була б інша емоція, ніж та, що її змальовано в оповіданні—зазначена вже емоція другого типу, жах перед злочином, що трапився в людських стосунках. Цей злочин—тема для нового оповідання; Монасан—великий майстер новелі—ставить тут крапку—point.

В оповіданні Чехова «Страхи» наведено три випадки страху, що його викликало «ничтожное, но странное явление». Ось один з них. Автор, повертаючись додому з побачення попід залізничним насипом, раптом чує за собою гуркіт, схожий на дзюрчання великого струмка. Шум зростає, наближається, і через півхвилини з'явилось у п'ятні велике чорне тіло й пролетіло швидко як птиця по рейках. Це був звичайний вантажний вагон, нічого особливого в ньому не було, але здивувало, що він з'явився один, без локомотиву, вночі. Звідки він узявся, чому й куди так надзвичайно прудко летів по рельсах? Чехов дає стислу, але докладну аналізу свого внутрішнього стану:

«Будь я с предрассудками, я порешил бы, что это черти и ведьмы покатали на шабаш, и пошел бы далее, но теперь это явление было для меня решительно необъяснимо. Я не верил глазам своим и путался в догадках, как муха в паутине...

Я вдруг почувствовал, что я одинок, один как перст на всем громадном пространстве, что ночь, которая казалась уже нечелюдной, засматривает мне в лицо и сторожит мои шаги; все звуки, крики птиц и шопот деревьев казались уже зловещими, существующими только для того, чтобы пугать мое воображение. Я, как сумасшедший, рванулся с места и, не отдавая себе отчета, побежал, стараясь бежать быстрее и быстрее. И тотчас же я услышал то, на что раньше не обращал внимания, а именно жалобный стон телеграфных проволок.

— Чорт знаєт що!—стыдил я себя. — Это малодушие, глупо... Но малодушие сильнее здравого смысла.

Добігши до залізничної будки, автор дізнався від сторожа про причину загадкового випадку: вагон, що летів по рельсах, відірвався від вантажного потягу... Чудне явище з'ясовано, фантастичність його зникла, страх пройшов.

В оповіданні Чехова, як і в Моисана, страх, виникаючи від нез'ясованого, загадкового (на певний час) явища, викликає у людини, що переживає його самотньо, ізольовано від людей, віч-на-віч з природою, почуття своєї космічної безпорадності і малости.

У Франковому оповіданні «Під оборогом» (зі збірки «На лоні природи») ту саму тему розроблено з певним філософським поглибленням. Малий Мирон (постать значною мірою автобіографічна) любить самотою блукати в лісі.

«Він слухає шуму дубів, тремтить разом з осиковим листочком на тонкій гіляці, відчуває розкіш кожної квітки, кожної травки, що хилиться під вагою діамантового намиста роси, то знов любується містичною дрожжю таємного і невідомого, яка проходить його, коли загляне в Глибоку Дебру з її крутими берегами, оброслими густим хащем та високими деревами, і коли зо дна тої дебрі зівне на нього густа п'тьма та якийсь таємничий шелест гадюк, що в'ються по сухому листю, чи шемрання малюсінького потічка, що дзюрчить—капотить по дні... Всі ті неясні почуття, з яких у людській душі зароджується релігія, переходять малого Мирона в лісі в часі таких самітних проходів, і вони й творять ту дивну принаду, той чар, яким ліс оповиває його душу».

Описуючи далі переживання Мирона підчас грози, Франко знов підкреслює думку про відгуки атавізму в переживаннях хлопця:

«Миронові робиться моторошно, немов би він підслухав якусь страшну тайну, немов би заглянув раннім ранком у Глибоку Дебру,—ні, в якусь далеко глибшу безодню, повну невідомих і страшних таємниць, і його дитяче чоло морщить ся і дитяча душа дізнає одного з тих потрясень, які в первісному людстві мусіли бути дуже часті і дуже сильні і вилилися в почуття релігійного жаху перед невідомим у природі, яке дитиняча людська уява перетворила в невідоме за природою і над природою».

Не треба думати, що Франкове оповідання тільки ілюстрація до висловленої в цій цитаті позитивістичної думки. Це принагідне узагальнення, яке не зменшує Франкової ува-

Ак. С. Єфремов, характеризуючи нарис «В путах шайтана», розглянув лише першу його половину, де йде мова про переживання татарської дівчини. Навпаки, В. Коряк, залічуючи цей твір до «писаних іще в старій реалістичній манері», розглядає лише другу половину: «В путах шайтана» — суперечність між мертвою релігією, що закликає правовірних татар виселятися до Турції з нечестивого, забратого гяурами Криму — і реальними інтересами татарського населення, що живилось з тих гяурів, спродуючи їм виноград, молоко, маючи різноманітний «бакшиш» з підвод, провідників, комірного (В. Коряк. Поет української інтелігенції — М. Коцюбинський. 1923 р. ст. 16).¹

А. Лебідь також не поділяє думки ак. Єфремова про те, що в нарисі «В путах шайтана» цілком нова техніка. Тут:

— «виразні сліди боротьби двох традицій. Навряд чи можна характеризувати цей твір, як твір, у якому перед автором уже стояло завдання дати самий лише настрої нудьги, взявши для того один тільки день з життя татарської дівчини. Для цього твору характерний саме «дуалізм». З одного боку письменник багато уваги відає переживанням Емене і наче її робить центральною постаттю новели, і з другого — всю другу частину твору займає Септар, а Емене навіть не згадується. В першій половині — настрої, у другій — типова для раннього Коцюбинського «ідеологічна тема» про злидні народні. Дуже багато знову таки реторики від автора, так само характерної особливості попередніх літературних уподобань («не сміє очей звести на свій ідеал, для розваги у татарської дівчини один лише ресурс: строї»). Нарешті, абсолютна перевага старих образів і порівнянь свідчать за те, що в цьому ранньому творі письменника в новій манері не так багато ниток, що пов'язують його з новою літературною технікою» (А. Лебідь. «Дорогою шукання». «Життя й Революція», 1928 р. № 5, ст. 84—85).

До цих зауважень треба додати ще деякі обмеження. Власне і в першій частині маємо не тільки психологічну аналізу, а й риси виразно ідеологічні. Це давно ще помітив А. Крушельницький рецензуючи збірку Коцюбинського «В путах шайтана й інші оповідання» в «Літературно-Нау-

¹ Також Дюссон у останній статті писав, що «красно написаний рассказ» «В путах шайтана» рисує шайтана історією Василя Коцюбинського созерцання».

код 02125266
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

79 06 40

ковому Віснику» (1900 р. № 3). На думку Крушельницького від оповідань «На віру» й «Ціпов'яз», де автор «у поодинокім випадку вміє бачити інтерес громади» — «ділком відмінне є третє оповідання (у збірці перше) «В путах шайтана», але ця відміна, як видно, характерна скоріш географічно-етнічного: «і світ инший і люди инші, і инші в них думки». В першій частині нарису Крушельницькому кинулось у вічі не психологічне завдання Коцюбинського змалювати нудьгу «киз», а ідеологічне: «протест закріпощеної татарської дівчини проти прадідівських звичаїв», «протест одної верстви татарської нації: жіноцтва».

Справді, Коцюбинський подає образ Емене саме в такому плані. Він не приховує свого співчуття до неї й наділяє її певним емансипаційним пориванням. Психологічну аналізу не деталізовано й подано, як спостереження самого автора, що з боку дивиться й міркує, обмежуючись загальною вказівкою там, де треба було б схопити індивідуальні риси:

«Незвикала до думок голова її якось недобре працювала, зате серце її чуло, що тут щось не так, що справедливість не на батьковому боці, що Септар не має за собою вини, не заробив призи́рства за свої вчинки. Вона, бідна невольниця, замкнена в тісних межах свого подвір'я, в заґратованій, пильно-стерезеній від мужського ока жіночій половині — все ж таки мала очі й дивилась туди вниз, на білі оселі серед розкішних гаїв, і не могла не бачити іншого, ніж їхнє татарське, життя, не могла не різняти його життя з власним. Вона, наприклад, бачила там жінку, істоту вільну, товариша — не рабину чоловіки, жінку, до якої належав, як і до чоловіки, весь світ...»

Як загальний висновок, можна прийняти думку Крушельницького, що в згаданому збірнику Коцюбинський не знає людини, як одиниці, не знає історії одного серця, не знає думок одного мізку. У нього чоловік — то громада, то сусільна верства, то народ — нація.

У всіх згаданих оповіданнях заступає він поодинокими типами, чи навіть лише характеристиками, або й картинами — інтереси цілих верств, що криються за тими одиницями.

Отже в нарисі «В путах шайтана», в першій його частині Коцюбинський, хоч і зробив крок до психологічної новелі (порівнюючи з оповіданням «Хо»), але крок ще несміливий і мало виразний. Може трохи виразніший був тут крок до

імпресіоністичного змалювання природи (цей напрям і далі зростатиме), та аналізувати це не входить в наше завдання.

IV.

Ак. С. Єфремов вважав, що після того, як Коцюбинський написав «В путях шайтана»—«перше в новій манері оповідання»—були у його деякі хитання, деякі під чужими впливами збочення од власного шляху («Дорогою ціною», «Лялечка», «Поєдинок»). Навпаки, на думку А. Шамрая й М. Зерова—«оповідання «Лялечка» має на собі найвиразніший знак виходу Коцюбинського поза межі етнографічного описування, воно є першим зразком поглибленого, психологічного оброблення теми» («Коцюбинський і Чехов»—«Твори М. Коцюбинського», вид. «Книгоспілки», т. III, ст. IX). І з цією думкою треба погодитись.

Яку ж тему розробив Коцюбинський у цьому оповіданні, в якій мірі докладно й переконливо її розвинуто, чийх впливів зазнав письменник у новому для нього жанрі психологічної новели?

Навряд, чи можна погодитися з характеристикою ак. С. Єфремова, коли, він, поставивши поруч «Поєдинок» і «Лялечку», каже, що в обох оповіданнях Коцюбинський «обертається до людської нікчемности та гидотности, до того, що росіяне звуть «пошlostью», й аналізує її життєві прояви». Таке визначення не підійде до центральної в оповіданні постаті—вчительки Раїси Левицької. В цій постаті Коцюбинський вперше виявляє інтерес до проблеми особистого щастя, не пов'язаного з суспільним життям, і до тих патологічних форм, в яких може виявлятися запізніле кохання. Ніде письменник не показує, що постать Раїси є типова для сільської вчительки. Коли взяти попередню літературну традицію, то в ній виробилися усталені постаті «сеятелей на ниве народной» і справжньою антитезою до них, як зазначав А. Шамрай, було оповідання Коцюбинського про «божевільне кохання» вчительки до «свого професійного ворога о. Василя». Отже Коцюбинський робив спробу дати не тип, а індивідуальність, що взагалі характерне для творів на паталогічні теми. Але хоч Раїса «уважала себе за щось вище од своїх подруг та й од тих людей, що були навкруги», автор описуючи перші

тридцять років її життя, користується весь час такими загальниками, що читач мимоволі сприймає образ Раїси, не як індивідуальність, а як тип—тип звичайної сільської учительки. А. Лебідь і М. Зеров в згаданих уже статтях цілком правдоподібно й докладно з'ясували генезу цього образу, але не підкреслили його неорганічності й штучності, не занотували, що Коцюбинський робив експеримент — накресливши *типа*, наділив його переживаннями *індивідуальности*.

В «Лялечці» можна помітити вплив Чехова на описову частину («Мужиков» на опис села і на ідеологічне освітлення, «Стени»—на опис грози) і на весь зачин оповідання, де змальовано постать сільської учительки на убогій возі, заклопотану невеселими буденними думками («На подводе»). Аналізуючи образ учительки Марії Васильовни з оповідання «На подводе», М. Зеров влучно зазначив, що «одна із тих прикрих думок Чехівської героїні: «В ее положении какой-бы это был ужас, если бы она влюбилась», можна думати, підказала весь дальший хід «Лялечки». В ній Коцюбинський поставив на меті перед собою відтворити і прослідити психологічно один із варіантів «этого ужаса» (ор. cit., XVII ст.). Цей варіант остільки незвичний в українській літературі, в такій мірі він не пов'язаний з традиційним образом сільської учительки, що знайти йому літературне виправдання критики та історики літератури мусіли в паралелях, сприйнятих, як вплив іншого літературного оточення. Уже критик В. Поточний, в рецензії, надрукованій в «Киевской Старине» (1903, V), зазначав, що о. Василь нагадує «скорее французских сигёс их проповедями, чем наших приходских батюшек». А. Лебідь і М. Зеров помітили, що *рус* повісти Коцюбинський збудував деякою мірою за Мопасаном: як Жанна в «Une vie» («історія одного життя») підпадає впливові абата Тольбіяка (в згаданих статтях помилково названо абата Піко), так і Раїса захоплюється о. Василем, і невдоволене її почуття перероджується в своєрідну релігійність, де найхімернішим способом сплітаються релігійний екстаз і почуттєві розкоші». З діловитою категоричністю говорити про вплив саме Мопасанового роману важко—в ньому релігійне захоплення Жанни не сполучене з еротичними почуттями до абата Тольбіяка і, головне, становить лише епізод, в цілому творі малопомітний.

Поєднання релігії з естетикою та еротикою характерне для письменників - католиків доби модернізму. (Гюїсманс, Бодлер, Верлен та ін.) Взагалі його можна знати в творах, де фігурують ксьондзи та їх парафіянки. Напр., в романі Анни Мар «Тебе єдиному согрешила», що друкувався року 1914 в журналі «Русская Мысль», фігурує кохання Мечки до ксьондза Йодка... «она испытывала слабую приниженность, какую то отчужденность от всего мира, утонченное и почти болезненное наслаждение покорностью, грехом и любовью» (1914, VII. 79).

У Мопасана підкреслено зв'язок релігії з естетикою, характерний особливо для католицької церкви (Абат Тольбіак зачепив у Жанні «ту поетичну релігійну струну, що її має в своїй душі кожна жінка»), у Коцюбинського до цього додано ще еротичний момент до того ж з домішкою мазохізму (може відгук творів Захер-Мазоха, яким Коцюбинський захоплювався в молоді роки):

о. Василь немов упився силою влади над старою панною і все частіше виявляв їй погорду. Єдиною обороною в Раїсі стала погора—чим більш о. Василь однихав її від себе, тим з більшою саможертвою вона присвячувала йому свій час, свої сили. Вона залюбки оддала б йому останню краплю крові свого серця. *Коли б він одтрутив її, як ледачу собаку ногою, вона з любов'ю й покорюю припала б устами до тої ноги. Погора дивилася б з її великих очей, світилася в жовтому, висохлому тілі. Вона черпала сили у тій покорі, знаходила в ній терпку насолоду, високу поезію».*

Отже можемо констатувати, що крім зазначеної раніш непогоджености (типову постать аналізовано, як індивідуальність) в новелі Коцюбинського кидається в вічі поєднання в центральному образі рис різного оточення.

До цього треба додати, що самий образ Раїси розвинуто зо стрибками і як зазначав М. Зеров, в «певній диспропорції межі дескриптивним та розповідним моментами. Пейзаж і всякого роду описи, порівнюючи, багато місця займають в оповіданні, що кінєдь-кінєдем ставить перед собою завдання психологічне». Той же дослідник каже з приводу окремих образів в описі грози:

«Цілком природньо спитати: що це? переживання учительки? Чи може це образ, що належить авторові? Коцюбин-

ський подає його, не зафарбовуючи настроями на смерть переляканої Раїси; він заокруглює його, виписує, розгортає. На той час, як Чехов ані одною рисою не виходить із сфери розуміння свого Єгорушки, у Коцюбинського знаходимо низку досить трафаретних і малопогоджених межі собою образів, що не завжди можуть характеризувати учительку Раїсу» (Підкреслення М. Зерова; *op. cit.*, XXXVII ст.)

Ці образи («чорна заслона ночі» та інші) мають вигляд «умовних літературних красот». Здебільшого це метафори й порівняння і треба зазначити, що Коцюбинський їх вживає не тільки в суто-описових місцях, а й там, де йому треба визначити думки й настрої своєї героїні.

«Коли Раїса прилягла на ліжко, їй здалося, що вона опинилася на дні *глибокого колодязя*, бо нетинковані соснові стіни, що тісно обступали її навкруги та високо здіймалися до стелі, дуже *скидалися на цямринку*».

Через сторінку повторено того ж образу:

«При тьмяному світлі стіни ще тісніше обступали Раїсу, що більше нагадували *колодязьку цямринку*. Раїса лежала на дні *колодязя*, а там вгорі, куди світло ледве доходило, починався світ і життя».

Ще сторінки через дві порівняння перетворюється на метафору.

«І ось кинута долею в чуже село, ще більш одинока, як досі, перевертається вона з боку на бік *колодязя* і не може заснути, і з жахом думає, що мусить же вийти колись з цього *колодязя* і стрітися з дійсністю».

Ще далі:

«По відході о. Василя Раїса пірнула в ліжко, на дно *колодязя*. Однак вона не помічала нині сягаючої у височинь *цямрини*, над якою *тріпав крилами морок*».

З останнім образом пов'язане таке місце, де «колодязь» не згадано, але легко розуміти з тексту:

«З високости, де *висів морок* і куди Раїса зводила очі, спливала на одиноке серце божа ласка, і воно роздвіталось як квітка папороті, пишним, хоч *недовговічним цвітом*...

...Часом після такої ночі Раїса чула в серці *юстру й володну крицю*. Та *криця різала* її, ранила серце, доводила до розпуки».

Саме повторення образу—засіб, яким Коцюбинський користався. Образ «колодязя» тут виразно дано не як Раїсин, а як авторів (може навіть відомим оповіданням Едгара По «Колодязь і маятник?»). Так само, коли читаємо: «Раїса мала таке почуття, наче під твердою шкаралущою лялечки у неї виростають барвні крила й набирають сили до льоту», то відразу бачимо, що це сам автор робить узагальнення в образовій формі (не даром «лялечку» використано для назви), не спиняючись перед штучним і не цілком з'ясованим образом. *Бо ж природне* перетворення лялечки в метелика не може бути аналогією до паталогічних, ірраціональних процесів, що відбуваються у Раїсі.

Після всіх цих зауважень не будемо дивуватись, що перша свідомо спроба Коцюбинського дати психологічне оповідання не викликала хвального відгука сучасників. І нехай почуватється певна старомодність у висловах критиків «Киевской Старини», але нам зрозуміло, чому вони писали: «В этом рассказе мы не видим ясно выраженной основной идеи» (В. Поточный), «трудно понять прежде всего цель и задачу автора, что хотел сказать своим произведением Коцюбинский.» (В. Мировець) І. Джонсон писав, що «Лялечка»— «представляет претензию на психологическую разработку процесса зарождения и роста чувства учительницы. Но дело от этого не выигрывает,—выходит наивно и скучно. Рассказ свидетельствует, что область сколько нибудь сложной психологии, повидимому, вне сферы таланта г. Коцюбинского» (op. cit. 231—232 ст.).

Такі були наслідки від реалізації задуму, що сам собою становив новий етап у творчості Коцюбинського.

V.

Оповідання «Цвіт яблуні» написано скоро після «Лялечки», 1902 р., коли Коцюбинський особливо почав цікавитись психологічними темами, як зазначав сам у цитованому вже листі до С. О. Єфремова (з 18.XI. 1902 р.). В листі до того ж кореспондента (з 14—XI—1902 р.) письменник назвав «Цвіт яблуні» «маленьким психологічним етюдом». Критика відразу відзначила це оповідання і далі, за небагатьома винятками (С. Русова), високо цінувала його. І. Франко в рецензії на

збірник «На вічну пам'ять Котляревському» писав: «Між прозаїстами 90-х років на першому плані стоїть М. Коцюбинський. Він дав для збірника лиш невеличкий етюд, психологічну студію «Цвіт яблуні». Але й цей етюд виявляє руку великого майстра і незвичайно тонку обсервацію дуже зложеного психологічного процесу—вражіння письменника, у якого вмирає одинока улюблена дитина і якого фантазія при тім, насупереч його волі, нотує і складає всі деталі—як матеріал для будучого твору» (ЛНВ. 1904. X. ст. 45—46). Через рік в тому ж «Літ.-Наук. Вісн.» В. занотував: «Прегарний нарис «Цвіт яблуні», в яким автор зображує душевні муки батька при смерті дитини, вказує на новий напрям у творчості автора, в яким може він, судячи по сій першій пробі—обдарує нас не одною літературною перлиною» (1905. VII, ст. 98). Невдовзі після надрукування «Цвіт яблуні» з'явився в німецькому перекладі в «Ruthenische Revue». Редакція «Літ. Наук. Вістника» травневу книжку журналу за 1913 рік присвятила «пам'яті Михайла Коцюбинського—автора «Цвіт яблуні» «Для загального добра», «В путях шайтана», «Intermezzo», «Що записано в книгу життя», «Тіни забутих предків» і т. д. Ак. С. Єфремов в своїй монографії про Коцюбинського називає «Цвіт яблуні»—«окрасою в творчості Коцюбинського, перлиною української белетристики взагалі» (111) і зазначає, що цей твір «надто цікавий серед творів переломового періоду шукання».

«Він вводить нас живцем до лабораторії художника й навіть показує, як талант «дивиться» його очима, як «ненажерливою пам'яттю письменника» вбирає в себе вражіння, як шукає й становить поруч себе світло й тіні і укладає все те в душі—«як матеріал», що колись знайде своє втілення в живих образах. Кожний порух душі, кожну зміну в околичних подіях, усяку дрібничку, що одтілює ситуацію, гру світла й тіней—усе «моя пам'ять, той нерозлучний секретар мій» поспішає записати, нотуючи навіть те роздвоювання психіки, що невідлучно слідкує за потужними переживаннями. «Занотуюючи, що письменник спостерігає й записує в пам'яті» навіть цей дивний настрій, оте роздвоювання психіки батька й письменника, дві течії переживань, що поруч пливають в одній особі», С. О. Єфремов відзначає: «Мотив це вісний у світовому письменстві. Не один великий письменник спинявся на цих дивних переживаннях—учасника найінтимнішої драми й об'єктивного глядача заразом. Згадаймо Чеховського

Тригорина («Чайка»), що поспішається «скорее запереть все эти слова и фразы в свою литературную кладовую: авось пригодятся». А вже ще Шекспірів Гамлет, вражений подіями кидається по свою табличку, бо

Годится записать, що інший може
Всміхатись любо і ледарювати,—

та й справді не тільки записує, а й увесь час дії роздвоюється сам, як учасник подій і пильний спостерігач. Кодюбинський до світового сюжету нових докинув деталей і зробив це так влучно, з таким глибоким перейманням психикою свого героя, що його «Цвіт яблуні» справді виїшов незрівняною психологічною студією» (ст. 98).

Ці побіжні спостереження докладної генези сюжету, його джерел ще не подавали, хоч і були кроком вперед щодо історично-літературного вивчення оповідання, бо до того часу тільки в статті Л. М. Старицької-Черняхівської було аналогічне спостереження, з наведенням іншої паралелі. Говорячи, що «трудно было бы определить более точно самостоятельную работу памяти и произвольного внимания в душе художника», Л. М. Старицька-Черняхівська згадує Гонкура: «В одном из романов Гонкуров, а именно «Жюльетта Фаустен», мы находим также интересную подробность, показывающую нам, с какой неослабевающей энергией работает безостановочно произвольное внимание художника» («Киевская Старина» 1906. IX. 89 ст.) Жюльєта Фавстен, відома акторка французького театру стежить з невимовним горем за агонією свого коханця. Він уже завмирає, але раптом підводить очі і кричить від жаху, побачивши, що обличчя Жюльєти повторює корчі його обличчя. Жюльєта це робила несвідомо. Властивий їй, як акторці, нахил до наслідування виявився поза її волею і в ту хвилину, коли вона відчувала велике горе.

З цих зіставлень не було зроблено висновків про впливи— наведені матеріали не давали для цього достатніх даних і залишились просто паралелями. Проте питання про можливість літературних джерел, що спричинились до виникнення «Цвіту яблуні» не опадало, надто після того, як виявилось, що в оповіданні Кодюбинського особисте життя письменника не відбилось. В статті «Процес творчости у М. М. Кодю-

бинського», подаючи записи із письменикових зшитків, М. Могиланський писав:

«Кодюбинський з такою переконливою інтимністю, з такою чіткою опуклістю й конкретністю подробиць написав відомого етюда «Цвіт яблуні», що багато хто, навіть з людей близьких до нього, був певний, що письменник пережив горе смерті дитини... Але немає сумніву, що в цьому етюді на матеріялі не з свого особистого життєвого досвіду письменник зафіксував основну рису свого художнього темпераменту—жадобу спостережень і постійне записування в пам'яті всього, що ввіймало око, ухо, всього, що пройшло через апарат мозку, перетворилося в образ, або в морально-філософську сентенцію, з певністю: «воно здається... колись... як матеріял»... («Записки іст. філ. відділу ВУАН, IX кн. 1926 р. ст. 209).

Дослідник, що особисто знав письменника, не береться вирішити, чи відчував сам Кодюбинський важке роздвоєння письменника й людини, змальоване в «Цвіті яблуні»: «в яку діну де обходилося людині (Михайлові Михайловичеві), не знаємо: не любив сповідатись навіть перед близькими» (209—210 ст.). Наведені в статті записи з зшитків подають майже виключно вишукані пейзажні фрагменти і характеру самоаналізи, внутрішнього споглядання не мають. Це не щоденник Амієля.

Отже зміцнюється думка, що літературні чинники мали своє значіння для «Цвіту яблуні». В дослідях останнього часу ми й знаходимо нові, переконливіші зіставлення, до яких можна також дещо додати. 1-е січня 1898 року Кодюбинський писав до дружини: «Вчора стрічав новий рік з Мопасаном. Читав «На воді». Яка це гарна, чаруюча річ, скільки в ній поезії, гнучкої думки, блискучих місць і фарб. Чудова річ, варто перечитати. Я вже скінчив книжку і вишлю тобі посилкою».

С. Козуб, публікуючи цього фрагмента з листа Кодюбинського до дружини, чомусь вирішив, що Кодюбинський говорить про маленьку новелю Мопасана «На воді» («Sur l'eau»), тоді як наш письменник в таких виразах міг писати тільки про мандрівні нариси Мопасанові з тією ж назвою «Sur l'eau», що містять низку картин природи і роздумів письменника. Лев Толстой вважав цей твір за найкращу з Мопасанових книжок і вибираючи для «Посредника» кращі твори

Мопасана вмістив його першим у збірник, назву якому дав за дим твором «На воді» (1894 р.). Нам траплялися й інші російські видання (наприклад вид. «Вестника Иностр. Литературы» 1894 р.), де цей твір відкриває збірку оповідань Мопасана. Певно в одному з цих видань і ознайомився Кодюбинський, що французької мови не знав, з твором Мопасана, який справив на нього таке велике вражіння. І не тільки сподобався, як лектура, а й відбився у власній творчості Кодюбинського. С. Козуб, помилюкво вирішивши, що Кодюбинський захопився Мопасановою новелею «Sur l'eau», де змальовано пригоду на річці, зробив і другу помилку—зовсім штучне зіставлення цього твору з оповіданням Кодюбинського «В путях шайтана», писаним 1898—99 рр. (С. Козуб. Мопасан і Кодюбинський—«Червоний Шлях», 1927 № 3). Навпаки, на правдивий шлях натрапили А. Лебідь і А. Шамрай, одночасово (перший—в «Житті й Революції», 1928, № V, другий—в «Критиді», 1928, № 4), перевівши зіставлення мандрівних нарисів Мопасанових «На воді» з «Цвітом яблуні». А. Шамрай не говорить про Мопасанів вплив, він тільки наводить місце з «На воді», «де підкреслюється сила, влада художнього покликання над індивідуальністю письменника» («Для нього не існує жодного безпосереднього чуття. Все, що він бачить—радоші його, втіхи, муки та розпач—відразу ж стає об'єктом спостереження. Він постійно, не зважаючи ні на що, мимоволі, аналізує серця, обличчя, рухи, інтонації.. Для нього немає ні широкого пориву, ні широкого руху чи поцілунку»... і т. д.). Далі А. Шамрай зазначає, що «такі саме визнання чуємо ми в п'єсі Чехова «Чайка», і все це пояснює, як «виключне піднесення мистецького покликання», що його можна взагалі з'ясувати «літературними ідеями молодого покоління модерністів».

А. Лебідь не обмежується наведенням чималого уступу з повних патетичного ліризму Мопасанових думок про «дві душі» письменника, засудженого «споглядати свої власні чуття, вчинки, любов, думки та страждання й ніколи не страждати, не думати й не любити, як усі—звичайно, широко, просто...»

Зазначивши, що таку сповідь можна знайти не в одного Мопасана («цієї теми багато торкалися і до нього і по ньому», А. Лебідь стверджує саме Мопасанів вплив дальшим зістав-

ленням. Мопасан оповідає далі, як одного разу він зайшов з лікарем до халупи, де лежали на солом'яних одрах чужі йому люди—хворі на дифтерит—мати й дочка. Певна «близькість описів» є (у Мопасана: «в темнім кутку чути було хрипучі, хапливі подихи. Це дихала дитинка...» і т. д., у Коцюбинського: «Свистить. Свистить... Як їй трудно дихати, як вона мучиться, бідна пташка...» і т. д.), але самого сюжету «Цвіту яблуні» (смерть власної дитини, як об'єкт мистецького спостереження) з Мопасанового епізоду безпосередньо не можна виводити. Мопасанові ламентадії про «дві душі» письменникові відбилися у Коцюбинського, образ же хворої дівчинки дав привід для трансформованої та ускладненої ситуації. Але цілком можливо, що крім Мопасанового «На воді», в якому зазначені думки й описи становлять тільки невелику частину твору (на сторінки—приблизно $\frac{1}{15}$) і яким Коцюбинський захоплювався на початку 1898 року (а «Цвіт яблуні» написано наприкінці 1902 року), були й інші побудівки. Ще в Вінницький період життя Коцюбинського—він і його знайомі «часто в компанії читали і розбирали книжки, але з читаних авторів Недоборовські пам'ятають тільки Еміля Золя» («Україна», 1926, № 1, ст. 61—62). В листі до М. Мочульського—з 15. I—1906 року Коцюбинський признавався: «В молодих літах захоплювався я Шекспіром, В. Гюго, а відтак Золя і Мопасаном, хоч взагалі читав дуже багато». В романі Золя «Творчість» маємо і ті самі думки, що в Мопасана-Коцюбинського, і головне епізод, тотожний з «Цвітом яблуні». І головний герой роману—маляр Клод, і його приятель—письменник Сандоз—люди, особисте життя яких зникає під тягарем мистецького покликання.

«Слухай: праця захопила все моє життя», каже Сандоз Клодові.—«Вона помалу вкрала в мене матір, дружину, все, що я люблю. Це сім'я, занесене в череп, пожирає мозок, захоплює стан, члени, гризе все тіло... я ніколи не можу спити початий твір, він росте, аж поки я не засну... Нічого, нічого немає в моїй норі, крім мене та моєї праці, і вона поглине мене, і нічого, нічого не залишиться від мене».

Якраз на цей час дитина Клодова була хвора—«здавалось, що хрипке дихання дитини лине з мороку, що це здійснюється з вулиць далекий, страшний розпач». Другого дня,

прокинувшись, Клод побачив, що дитина вмерла. Кристина-мати—ридає. Клод ходить нервово по кімнаті й витирає сльози.

«Проходячи коло маленького трупа, він не міг стриматись, щоб не поглянути на нього. Застиглі, широко розплющені очі, здавалось, мали над ним якусь силу. Спочатку він опирався; смертельна думка прибирала невизрадної форми, зробилась учепистою. Він поступився, нарешті, взяв маленьке полотно й почав етюд мертвої дитини. Першу хвилину сльози заважали йому дивитись, застилаючи все туманом: він утирав їх, але не кидав тремтячого пензля. Потім робота висушила йому очі, надала мідності руді; незабаром не існував уже його закляклий син: тут була тільки модель, сюжет, якого чудне значіння його захоплювало».

Натураліст Золя не піддається, як Коцюбинський, емоційному схвилюванню, але в основі його роману ті самі спостереження й ситуації, що і в «Цвіті яблуні». Золя дав широке полотно, в якому смерть дитини—тільки епізод; Коцюбинський—обробив невеличкий психологічний етюд, характерний також з того погляду, що в ньому виразно видно пензля письменника, який прийшов до імпресіоністичної техніки.

Німеський критик Герман Бар, пояснюючи техніку символістів, наводить приклади різного оброблення теми, що якраз лягла в основу нариса Коцюбинського:

«Батькові вмирає дитина. Дикий біль, безрадний одчай є темою. Реторичний поет буде плакати, нарікати й стогнати. «Ах, який я нещасний, опущений і без потіхи. Нічого не може дорівняти моєму горю. Світ темний і замкнений для мене»,—словом, він віддасть докладно й виразно свій внутрішній стан. Поет реаліст розповідатиме просто: «Був холодний ранок із морозом і мрякою. Священик замерзав. Ми йшли за малою домовиною, мати в сльозах і я»,—словом, намалює докладно й виразно всі зовнішні обставини, всю дійсність. А поет—символіст розкаже про маленьку ялинку, як вона росла просто й гордо в лісі, великі дерева тішилися... Але прийшов худий, дикий чоловік і холодною сокирою зрубав ялинку, бо це було під різдвяні свята»—він розказуватиме про зовсім далекі речі, що можуть викликати такий настрій, такий самий стан, як у батька—смерть дитини» (цитату наведено з монографії А. Музички «Марко Черемшина», ст. 174—5).

А Кодюбинський фіксує окремі моменти, уважно спостереігає світлотіні, гру кольорів.

Я бачу скляний уже погляд напівзакритих очей, а мої очі, мій мозок жадібно ловлять усі деталі страшного моменту... і все записують... і те велике ліжко з маленьким тілом, і неслівне світло раннього ранку, що обняло сіру ще хату... і забуту на столі, не загашену свічку, що крізь зелену умбрельку кидає мертві тони на вид дитини... і порозливану долі воду, й блиск свічки на пляшці з лікарством».

Правда, дещо увійшло в нарис і від символістичного стилю:

«Мені здається, що зараз станеться щось незвичайне: проникне крізь вікно якась істота з великими чорними крилами, просунеться по хаті тіль, або хтось раптом скрикне й обірветься життя. Я прислухаюсь. Ні, дім не спить. В ньому живе щось велике, невідоме. Я чую як воно дихає, зідхає, як неспокійно кагатає його серце і б'ється живчик. Я знаю — то тривога. Вона держить в своїх обіймах навіть хатне повітря».

Мимоволі згадуємо тут Метерлінка, особливо його драму в одній дії «Неминуча» («L'Intruse»), що з'явилася в перекладі Лесі Українки в «Літературно-Науковому Віснику» 1900 р. Недаром, перераховуючи в листі до М. Мочульського (1905 р.) тих авторів західно-європейських, якими він захоплюється, Кодюбинський назвав і Метерлінка.

Але основне в «Цвіті яблуні» — психологічна тема роздвоєння митця й людини, саме це помітила критика.

Слід ще занотувати, що шлях для таких психологічних етюдів прокладали перед Кодюбинським уже й інші українські письменники. В рецензії на першу книжку «Літ. Наук. Вісника» за 1898 р., вміщеній у газеті «Волинь», Кодюбинський відзначив «психологічний етюд» О. Маковея «Самота». Пізніше 1903 року цей етюд поредруковано в альманасі «Дубове листя», що його упорядкували М. Чернявський, Б. Грінченко і М. Кодюбинський. В цьому етюді також зустрінемо нарікання на звичку до аналізу, яка вбиває безпосереднє чуття:

«Ах, та проклята охота розбирати всяке чуття. І найгарніше... От перед мною у зільнику рожка, прегарна, пахуча рожка, — і ти хочеш знати, як її листки тримаються, звідки запах іде, починаєш обривати листки, один по другім, один по

другім, аж дійдеш до насади... Рожа розірвана, зів'ялі листки розлетілися по траві»... і т. ін.

В третій книзі «Літ. Вісника» за той таки 1898 рік—з'явився «психологічний ескіз» Н. Кобринської—«Душа». В ньому письменник Урбанович читає Євгенії свій твір, де описано сцену сконання старої жінки. Євгенія критикує цю сцену з погляду психологічного. Через деякий час їй доводиться бути при останніх хвилинах життя письменника. Вона співчуває хворому, й мимоволі спостерігає його й при-сутніх.

«В тому, що пережила сеї ночі, мала важкий доказ, що смерть чоловіка є щось таке високотрагічне, що не можна її так легко брати, як колись Урбанович у своїй «Душі». Але ж кому вона се розкаже? Адже ж власне той найновіший її доказ сповнився на тім, з ким вона якраз про те сперечалася.

Чи се також не трагізм?»

Такі психологічні нариси підготовляли появу оповіданнів типу «Цвіта яблуні», але в них тільки в зародковій той комплекс думок і образів, що їх розвинув Кодюбинський, головним чином під впливом західно-європейської лектури.

Треба тепер визначити, чи можна застосувати до оповідання Кодюбинського апологію так званого «неронізму», або морального індеферентизму, викликаного естетичним чинником. В книзі проф. С. Грузенберга «Гений и творчество» (Л. 1924) читаємо:

«Цю аномалію творчої психіки художника, відому під назвою «неронізму» («néronisme»), характеризують такі типові риси: 1) притупленість моральних сприйнять художника, що межує з цілковитою атрофією моральних почуттів і станом «моральної байдужості»; 2) тенденція художника перетворити свої депресивні переживання в матеріял до творчих побудов та естетичних цінностей, 3) витиснення в душі художника депресивних емоцій естетичними сприйняттями, і 4) роздвоєння особи художникової» (138 ст.).

Моральний індеферентизм художника робить його нечутливим до чужих і навіть до своїх страждань,—жива людина для нього тільки об'єкт естетичного споглядання, пожежа дає гру яскравих фарб (Нерон з захопленням дивиться, як горить Рим) і т. ін. Проф. С. Грузенберг наводить не так з лі-

тературних творів, як з життя митців, низку прикладів, що знов можуть бути паралелями для «Цвіту яблуні». Художник Лука Сінбореллі, дізнавшись про трагічну загибель свого юного сина, бере пензля і малює його труп, не проливши над ним жодної сльози (цей випадок дав тему для поезії Плятена). Художник Тинторетто малює при лямпі свою мертву дочку (аналогічний випадок дав канву для Зудерманової трагедії «Загибель Содому»; пригадаймо до речі використання аналогічного сюжету в мелодраматичній «Чорній Пантері» Винниченка).

Художник Ге пише портрет своєї дружини під час передсмертної її агонії—«і ось що воно значить бути художником», говорив він,—«я був не при собі від жаху й горя, але лишався вірний собі: *не мій не дивитись, не мій не бачити, як художник*».

В художній літературі яскраві ілюстрації морального індеферентизму С. Грузенберг знаходить у Оскара Вайльда, Зудермана, Шнідлера, Турґенева та інших письменників. «Модерніст ставить мистецтво остільки вище від життя, що ладен пожертвувати життям во ім'я мистецтва» (142 ст.). Додамо, що в «Фантасмагориях» Кароліни Павлової, яку хотіли «воскресити» російські модерністи (особливо В. Брюсов) можна знайти цікаві міркування (наведені в статті М. Зерова «Кодюбинський і Чехов»):

«Справді, що за диваки з нашого брата; дивиться на ясне небо—ану змалюю фарбами; бачить бурю—ану розкажу словами; сумує—ану висловлю звуками. Що за лиха потреба! Художник—та це ж страхіття! Вночі зайнялось місто, будинки валяться, люди гинуть—він захоплено дивиться, як полум'я стоїть червоним стовпом на чорному небі; він біжить не людей рятувати, а по фарби та пензлі» і т. ін.

Справжню апологію неронізму подибуємо в романі естета К. Леонтьєва «Одиссей Полихрониадес» (1876 р.). Тут в розмові з приводу вродливого розбійника, консул Благов—alter ego Леонтьєва—заявляє, що він спершу звелів би змалювати цього злочинця, а потім повісити. Коли йому зауважено, що це якесь неронівське поєднання артистичного почуття й кровожерливості, Благов відповідає: «Что же Нерон?.. Вот разве мать... Это конечно... Но нельзя же уверять себя,

что пожар Рима был некрасив»... (К. Леонтьев. Собр. Соч. т. IV, ст. 496—497).

Проводир російських модерністів Валерій Брюсов писав:

Быть может, все в жизни—лишь средство
Для ярко-певучих стихов
И ты с беспечального детства
Ищи сочетания слов.
... В минуты любовных об'ятий
К бесстрастью себя приневоль... і т. ін.

Томас Манн каже, що художник перестає бути художником, як тільки стає людиною.

Чи можна зарахувати до табору таких письменників Коцюбинського на підставі «Цвіту яблуні», як це робить—в книжці «Поет української інтелігенції»—В. Коряк? «На камені», «Поєдинок» і особливо «Цвіт яблуні»—пише він—«уже цілком література для інтелігенції. Тут виразно чути дух богеми: зненависть до цього болота міщанського життя, залюбленість в красі, відданість мистецтву до такої міри, що ціле життя—навіть смерть укоханої дитини для артиста-митця є тільки творчим «матеріалом» («Цвіт яблуні»).

На нашу думку «Цвіт яблуні» не дає підстав для таких висновків,—«духу богеми», морального індеферентизму («неронізму») в трактуванні теми не знайдено. Коцюбинський говорить про неминучий для письменника процес спостереження й початкової фіксації життєвих вражень, процес ще в значній мірі пасивний («пам'ять, той нерозлучний секретар мій, вже записує»), який скоріше характеризує професіонала, ніж естета, і зустрічає опір з боку морального почуття письменника, що подвоюється і змагається з людиною. «Моя мила донечко, ти не гніваєшся на мене?»—ця остання в оповіданні фраза характерна і теж свідчить, що не можна в «Цвіті яблуні» вбачати своєрідний «естетичний маніфест». Недаром критик радикального «Современника» писав: «Хорошая, цепкая, механическая наблюдательность г. Коцюбинского, иногда трагически сильнее даже воли его, как он сам изображает в субъективном рассказе «Цвет яблони», озаряется и согревается редким душевным теплом. Ясный ум и хорошее сердце» («Современник» 1911. № 2). Коцюбинський другою по-

ловини творчості дійсно «поет української інтелігенції», але, не той, що гуртувалась коло «Української хати» або Галицьких модерних журналів і кав'ярень. Йому ближча дрібно-буржуазна, демократична інтелігенція, внутрішні хитання та роздвоєність якої перемагало почуття морального обов'язку (В. Коряк мав підстави писати далі в своїй статті про «основну рису» Коцюбинського: «спокутуючого інтелігента»), народницька «правда-справедливість», про яку писав Михайловський. З такого саме становища свого реагує Коцюбинський в «Цвіті яблуні» на процес професіоналізації українського письменника, що недавно ще вважав себе за оборонця скривджених і носителя людяности, а на початку ХХ віку мусів піти на зустріч новому міському читачеві—інтелігентові, який вимагав різноманітної лектури—«обробки тем філософських, соціальних, психологічних, історичних і інших». Коцюбинський відчував, що він увійшов у літературний процес цілком, але літературна праця майже усе життя не могла стати основною, єдиною його професією, бо перш за все не давала за тогочасних умов коштів на прожиток. Про це своє становище писав сам Коцюбинський у листі (1915 р.) до М. Мочульського:

«Скінчивши роботу, я почуваю попросту обридження до неї, такою мизерною видається вона мені. Коли б можна було обмежити свою творчість уявою, я був би дуже щасливим. Проте щось сильне тягне мене до літературної праці—і літературі я відданий цілою душею. Та найбільша драма мого життя—це неможливість присвятити себе цілком літературі, бо вона, як Вам відомо, не забезпечує матеріально, а потребує ще видатків. Тим часом потреба заробляти на шматок хліба забирає у мене сливе весь час і сили».

Коцюбинський не міг стати письменником професіоналом, що постачає своєму споживачеві лектуру, якої той вимагає (що вимоги ці Коцюбинський добре знав, свідчить цитований уже лист його й М. Чернявського), в той же час він переріс публіцистично-філантропічну позицію письменника-народника. Але письменником-громадянином (радикальнішим щодо політичних поглядів) залишається Коцюбинський в основному й тепер, і характерні його слова, які наводить в своїх спогадах Чернявський: «Сюжетів у мене завжди бу-

ває багато. Але я вибираю з їх найцікавіші, що були б не тільки мені самому до вподоби, але мали громадський інтерес»

Отже характерний для «Цвіту яблуні» мотив подвоєння мистця-професіонала й людини, як що й був запозичений з літературних джерел, то саме тому, що відповідав не суто біографічному, завжди другорядному моментові (як зазначено уже, в особистому житті письменника випадку з смертю дитини не було), а взагалі літературному становищу Коцюбинського в умовах тогочасної соціальної дійсності. Таке пояснення соціологічного характеру нам видається повнішим і безперечнішим, ніж думка, побіжно висловлена в статті Мих. Рудницького «Непризнаний Коцюбинський» («Світ», 1928. № 13—14):

«Мопсан, якого цинив Коцюбинський, як свого мистця не розбудив у ньому зрозуміння для акції в реальних сюжетах. І тому Коцюбинський немов би зупинився на півдорозі: відійшов від побутових картин, а не в силі був їх заступити «цікавими історіями», що дали би йому психологічний матеріал із ширшого світа. Це роздвоєння, яке він розумів і роз'яснював собі на свій лад, найшло відгук у «Цвіті яблуні».

VI.

З нарисом «Цвіт яблуні» безперечний зв'язок має пізніше (1909 р.) оповідання Коцюбинського «Дебют». В основі його також аналіза творчих переживаннів художника, хоч це не зразу кидається в вічі. Принаймні до цього часу «Дебют» викликав або загальні зауваження, або поверхово-однобічне тлумачення. Поява його в VIII-ій книжці «Літературно-Наукового Вісника» не викликала помітного зацікавлення. Навпаки, Винниченко, напр., писав до Коцюбинського: «Читав Ваш «Дебют»—не впадобався мені» (І. Лютий. Творчість Коцюбинського у листах сучасників. «Україна», 1927. кн. 6, ст. 140) В рецензії на книжку оповіданнів, якій назву дало оповідання «Дебют» (1911 р.) Ю. Кміт зараховував це оповідання разом з «Fata morgana» та деякими іншими до менш вдатних творів Коцюбинського: «не мають вони відповідної пропорції та належної гармонії в оконечному завершенню і частному розв'язку» («Літ. Наук. Вісник», 1912. I ст. 201).

Прихильнішим був рецензент «Современника». Розглядаючи в другій книжці журналу за 1911 р. твори Коцюбин-

ського в російському перекладі, він писав: «Дебют» — отголосок старого хорошого Генриха Сенкевича, того Сенкевича, который начался «Эскизами угля» и кончился «Семьёю Поланецких». Ця вказівка на Сенкевича пізніше підтримки не знайшла (як і деякі інші злогати того ж рецензента про впливи).

Надзвичайно високу оцінку «Дебюту» дав М. Могиллянський в брошурі «Художник слова».

«Найбільша перемога художника — дати переконуючий образ іраціональним переживанням душі людської, остільки переконуючий, щоби перед ним падали усяки сумніви, — чи можливо? Коли у Шекспіра герцог Глостер, потім Ричард III, добуває кохання Леді Анни тоді, коли вона йде за труною ним убитого чоловіка, маємо зразок такої художньої перемоги. Коцюбинський в «Дебюті» показав свою здібність робити переконуючими образи іраціональних переживань. До речі, хіба не першорядний художній образ в галереї художніх образів всесвітньої літератури образ пані Констанції з «Дебюту?» (ст. 11).

Ак. С. Єфремов також високо оцінив «Дебют», як психологічний твір; «Глибокий психолог збирає найтонші, найінтимніші переживання, навіть їх підсвідомі акти («Цвіт яблуні», «Дебют» і т. інш.), в найтаємніші куточки душі людської зазираючи, й освітлює їх прожектором свого таланту, спітає з них тонке мереживо настроїв, вживлює в *індивідуальних образах*» (Ак. С. Єфремов. Коцюбинський ст. 164. Підкреслення наше) У ак Єфремова знаходимо вперше й вказівку на те, як тлумачити основний образ оповідання. На думку ак. Єфремова — центральна ідея Коцюбинського — боротьба з «пошлюстю», гидкою буденщиною, «вбогим міщанством моральним, — що над усе становить свої дрібні втіхи й боїться носа виткнути поза звичні стежки, традиційні забобони, утерті шаблони».

«І Коцюбинський коли не малює дих покалічених, часто звироднілих людей без сатиричного бича в руках, — то не його була робота, — то і без того спочуття, яким у нього незмінно огорнено з іншого табору людей. Що цей мотив згубока займав письменника, його улюбленим словом кажучи — *болів його*, бачимо з того, що він іноді не вдовольняється тим, що раз спинився був на даній гидотності і згодом вертається до неї знов. Так, напр. давши образ дешевого ловеласа в «Поєдинку», Коцюбинський потім береться до його вже з більшим психо-

логічним заходом у «Дебюті» й творить справді вже тип якогось звироднілого маніяка од хоровитого залицяння та подвійної на цьому ґрунті гри» (ст. 156).

Думку про те, що в основі «Дебюту» — любовна історія — висловлювали й інші дослідники. В. Коряк писав, що «Дебют» — «історія химерного ненависти кохання» (Поет української інтелігенції. ст. 30). А. Лебідь, навівши слова Амфітеатрова про Коцюбинського в листі до Горького: «мягкий тон Тургеневського ученика, хотя и почитал он уже Кнута Гамсуна («Дебют»)», каже далі: «і справді, вже самий зміст оповідання, оті муки в любові і сама незвичайна любов — гамсунівська тема (Глан і Едварда), а ще більше — гамсунівська манера письма. Напр.—діалог» (ор. cit. 93 ст.).

М. Марковський, не поділяючи думки про Гамсунів вплив на діалог у творах Коцюбинського, основну концепцію А. Лебеда щодо «Дебюту» приймає, навіть де в чому поширює. На його думку Коцюбинський змагався з Гамсуном в таких творах, як «Дебют» та «Intermezzo»:

«Безперечно, написати обидва ці твори Коцюбинського підштовхнув, так би мовити, К. Гамсун саме цими своїми творами — «Паном», та «Містеріями», і коли «Дебют» тематично відповідає одній темі цих творів — любовним пригодам, то «Intermezzo» — відповідає другій їхній темі — самотнім переживанням людини на лоні природи» (М. Марковський. До студій над творчістю М. Коцюбинського — «Україна», 1928. кн 6, ст. 43). Але приставши на таку думку, вирішивши чомусь, що Коцюбинський мусів утворити образи й ситуації, аналогічні Гамсуновим, і не знаходячи їх в «Дебюті», дослідник опиняється в безпорадному стані і приходять до висновку, що в оповіданні не все гаразд:

«...коли в «Intermezzo» Коцюбинський вийшов переможно зі змагання з Кнутом Гамсуном, давши в ньому чудові оригінальні картини української природи, розгорнуті на тлі психологічних своїх переживань серед тодішнього політично-суспільного оточення, то не можна того ж самого сказати про «Дебют». Постаць бідного хлопця — студента з подертими ліктями — ніяк не можна поставити поруч ні з Гланом, ні з Нагелем, а та роля, та гра, яку він веде з Анелею, і яку йому надає самовільно автор, є зовсім не незрозуміла, як і все його поводження (підкреслення наше, Ц. Ф.). Натворив хлопець чорт-

зна чого, чіплявся при всіх до дівчини, навіть повісився, а потім, опинившись у місті, п'є життя на повне горло (бідний студент із подертими ліктями, що перед тим соромився цього!), стрибав, кричить, співає, сміється до всіх. Очевидячки, Кодюбинський, надумав під вражінням від К. Гамсуна розробити психологічно такий же самий сюжет, не вважаючи на свою тонку роботу в описі переживань героя, не вправився з тим сюжетом. Неясний, одноманітний якийсь залишився й образ Анелі. Чому вона не відповіла на кохання героя: не вірила йому, не пережила ще свого старого кохання (у неї була дитина від якогось коханця)? Хоч якісь хвилювання, якісь хитання у неї щодо цього були: то вона прихильно розмовляла з героєм, то тікала від нього, — тут неначе, але невдало, відбилась хитання Едварди (з «Пана») або й Дагні (з «Містерій»), але вони у К. Гамсуна добре мотивовані. Все це показує, що акит сюжету психологічно був ділом чужий Кодюбинському, та й писав він «Дебют» у дуже тяжкому стані: хворий, ледве дихаючи, я мусів сісти за стіл і написав до «Вістника» оповідання під заголовком «Дебют», — «сповіщає він В. Гнатюка» (там же, ст. 44).

М. Марковський хоче з'ясувати сенс центрального образу «Дебюту», виходячи з тієї гадки, що в основі оповідання — любовна історія, нав'яна Гамсуновими зразками. Зробити цього не щастить, поведження героя з такого погляду лишається *«зовсім незрозумілим»*, хоч дослідник бачить, що саме таким хотів його змалювати автор («гра... яку йому надає самовільно автор»). Здавалось би, треба було б у такому разі не обвинувачувати дозрілого й досвідченого письменника («Дебют» написано 1909 року) в незрозумілості й невмінні опанувати сюжет, а одкинути тлумачення, яке, не пояснюючи, тільки заплутує, й пошукати нової концепції. Таку спробу ми й зробимо, але раніш додамо ще кілька уваг, щоб не повертатись більш до тлумачення «Дебюту», як «любовної пригоди». Поперше, ніде в оповіданні немає мови про те, що герой — зватимемо його «дебютантом» (первісна назва твору) почуває до панни Анелі пристрасць чи жагу. Він хоче, щоб вона — байдужа до нього — скорилась йому, закохалась в нього, але тільки для того, щоб задовольнити «дебютантову» «волю до влади». Тут може виникнути згадка, що і в романах Гамсуна панує кохання, як боротьба за владу (див. М. П. Благоевщенская и А. А. Измайлов. Кнут Гамсун, вид. «Шиповник», 1910, ст. 94), але в норвезького письменника ця боротьба

завжди має в основі еротичне почуття, а також є *повединком двох сердець*, що одночасово пориваються одно до одного, з'єднані фаталізмом кохання, й ображають обрану істоту, не бажаючи поступатися своїми горлощами Таку схему «Пана», «Містерій», «Вікторій» та інших Гамсунових творів легко помітити у Кобилянської—в «У неділю рано зілля копала», або в «За ситуаціями», але у Коцюбинського в «Дебюті» такого герцю *двох коханців* не бачимо, хоч *поводження* дебютанта з панною Анелею зовнішньо й може нагадувати іноді катування, що його вживають герої Гамсуна (чи Достоевського). В «Дебюті» не змальовано «любовних пригод», як таких, в ньому немає нічого спільного з «Повединком», де фігурує звичайна адюльтерна історія.

Не можна також підходити до постаті «дебютанта» з аперцепцією від побутово-реалістичного образу «репетитора», Пишучи: «постать бідного хлопця—студента з подертими ліктями—ніяк не можна поставити поруч ні з Гланом, ні з Нагелем», дивуючись далі, як після виїзду з кондиції міг «пити життя на все горло» цей «бідний студент з подертими ліктями», повторюючи настирливо цей вираз, дослідник забуває, що з оповідання ніде не видно, ніби герой його—студент, і що взагалі з погляду соціально-побутової характеристики «дебютант» не цікавить Коцюбинського. Він не змальовує його хоч би з такою мірою деталізації, як, напр., Гамсун мірошникового сина Йоганеса, закоханого в дочку власника замку Вікторію.

Ясно, що ні «любовної пригоди», ні побутового образу «бідного студента»-репетитора (матеріал, використаний з ухилом у бік анекдоту в «Повединкові») в «Дебюті» Коцюбинський не думав змальовувати. Не можна також пристати на думку ак. Єфремова, що герой «Дебюту»—носітель «пошлості», «звироднілий маніяк од хоровитого залидцання та подвійної на цьому ґрунті гри». Взагалі «характеристики» «дебютанта» в звичайному розумінні не можна скласти. Що було з ним до «дебюту», в якому оточенні формувалась його вдача-ідеологія тощо, ми нічого не знаємо. Останній розділ оповідання змальовує героя після «дебюту», і тут знов таки ми не знаходимо нічого специфічного, «звироднілого», «маніякального»—герой, приїхавши до міста, нічим екстравагантним не відрізняється від інших людей, «купається в людському морі».

недавній епізод з Анелею в його свідомості зникає,—це наче туман, щось минуле. Отже героя ізольовано від його соціально-побутового ґрунту, від його минулого й майбутнього і перенесено ніби з метою експериментальною в нове оточення, де він мусить «дебютувати», тими чи іншими реакціями виявити свій внутрішній стан. І якщо його почуття має характер «хоровитий», то треба перш за все простудіювати «хоробу», не виводячи з неї апріорної моральної характеристики героя.

VII.

Після всіх цих зауважень спробуємо накреслити, що ж хотів Коцюбинський сказати оповіданням «Дебют». Але раниш спинімось на одному задумі Коцюбинського, що має деякий зв'язок з «Дебютом» і може частково прислужитись до тлумачення останнього. В письменникових чернетках залишився плян оповідання «Павутиння», що має дещо спільне з уривком «Мене гнітить сіре, одноманітне життя» і з оповіданням «Сон», як зазначає А. Лебідь у вступній статті до «Вибраних творів» Коцюбинського («Літ. бібл.» 1926, ст. XXV). В цьому пляні йде мова про художника, дружина якого ревнує його до жінок, що позують йому для картин. Він робить поступку дружині, але це шкодить йому, як артистові, бо коли він задумав писати жанровий образ, то «без студій, без обсервацій—виходить блідо, мертво, натягнуто». Це примушує його кинути роботу, братись невластивого йому жанру — пейзажу, закинути й цю роботу, весь час сваритися з жінкою й нудьгувати, прийти нарешті до висновку, що «двом богам не можна служити». *«Росте злість скрита, мовчазна, мута».* (Підкреслення тут і далі — Коцюбинського). В цей час оселяється в тому ж місті подруга жінки — «худа, мізерна, бліда панночка, на яку він не звертає уваги, бо нецікава». Жінка спочатку «немов не ревнує» художника до неї, але одного разу з панночкою трапилася пригода:

«XII. Приходить колись, як жінки нема вдома: зостається чекати. Він розмовляє з нею. Застає їх жінка і робить сцену. Перериває зносини з подругою демонстративно. Це його обурює.

XIII. Панночка перестає бувати—йому перед нею соромно. Винуватить жінку. *Злість. Бажав помсти. Цирцел. Злість росте.*

XIV. Зважується йти до панночки, щоб прохати пробачення. Вона плаче, йому жалко її. Тягне до неї. Чує, що вона мусить бути його. Щоб помститися на жінці. *Ідея ця обхоплює його, тягне, став неминучим. Чує насолоду од твоєї думки. Це переслідує його (підкреслення наше. П. Ф.) Злорадість.*

XV. Сталося. Повертає од неї. Гидко, соромно. Немає повороту, щастя розбите. Адже він кохає жінку».

«Худа, мізерна, бліда панночка» нагадує панну Анелю— «суху чорну фігурку», «похилу, в чорній одежі, з блідим змарнілим лицем». В почутті героїв обох оповідань до цієї постаті є також спільна риса— воно не безпосередньо-еротичне, а рефлексивне. Не так інстинктивне, як розумове («ідея» помсти— в «Павутинні», «я розумію, що це лиш гра»— в «Дебюті»). В той же час— владне, настирливе, до певної міри ірраціональне («ідея ця обхоплює його... і т. інш. в «Павутинні»; «якась сила, чужа, незрозуміла навіть керує грою...» в «Дебюті»). У «Павутинні» вчинками героя керує злість, бажання помститися на жінці. В «Дебюті» також є дещо від цієї емоції, при чому її викликає самий об'єкт «заміцання»:

«... я рішаюся уперто дивитись на панну Анелю. Це грубо, я розумію. але я хочу, це *вихід для злості, що кипить в мені* (підкреслення у всіх дитатах з «Дебюту» наше. П. Ф.)

«... зненависть до неї зростає в мені, стає така гостра, така яскрава часом, що я не знаю— чи це не кохання? і чи кохання у мене не *є тільки зненависть?*»

Що ж викликає цю «злість», «зненависть»? Чому герой провадить «гру» (це слово кілька разів повторюється в оповіданні), таку несхожу на любовні змагання Гамсунових персонажів? Якої категорії почуття «дебютанта»?

Нам здається, що чи не найбільше дає для розуміння «Дебюту» таке місце:

«Я вже більше не можу. Вона. Вона. *Моя іржа— а я— замізо.* Вона мене всього *сточила.* Не лишила живого місця. Я її чую у *всіх кліточках мізку, у грудях, в очах, на кінчиках пальців.* Вона обіймає мою істоту, *наче туман.* Густий, важкий, липкий. Як опігнати? Анелька... Анелька... Анелька... Мила і ненависна. Замилував би і розтоптав би ногами. *Мрія і упір.* Ти *є мені вся.* Я *тільки форма для тебе.* Як тебе *викинути з себе?* Вниз, вниз, у безодню. Хоч би довелось навіть розбитись».

Тут маємо комплекс того самого характеру, що і в «Цвіті яблуні» (гніт мистецького покликання), висловлений навіть з подібними деталями й однаковим емоційним стилем,¹ тільки в «Цвіті яблуні» Коцюбинський спиняється на подвоєнні художника й людини, тому ж «Дебюту» можна визначити як боротьбу художника з матеріалом.

В працях з психології творчості можемо знайти концепцію, до якої оповідання Коцюбинського, особливо наведений уривок, може бути ілюстративним матеріалом. Наприклад, у цитованій уже праці проф. С. О. Грузенберга «Гений и творчество. Основы теории и психологии творчества», в розділі «Творчество, как катарсис» читаємо:

«Это своеобразное душевное состояние художника, и поныне ускользающее от внимания психологов, характеризуется ближайшим образом; 1) как депрессивное состояние или переживание гнета творческих замыслов и антиципированных образов фантазии, «преследующих воображение художника с неодолимой силой—наподобие навязчивых идей (idees fixes); 2) как неодолимая потребность художника «отделаться», «освободиться», «очиститься» в процессе творчества от «преследующих» его идей и образов творческой фантазии» (ст. 105)

У фантазії Тургенєва «Призраки» творчу уяву, музу поета втілено в образі Елліс. Але чому муза Тургенєва п'є його живу кров, чому прекрасна Елліс в той же час є вампір?—запитає Ч. Ветринський в статті «Муза-вампір» (збірник «Творчество Тургенєва», М. 1920, ст. 158) і наводить низку прикладів—називає письменників (Гоголь та інш.), що все офірують заради потреб творчості, саме життя сприймають як матеріал для неї. Ч. Ветринський наводить і використані в нашій статті, як паралелі до «Цвіту яблуні», епізоди з ро-

¹ Порів. в «Цвіті яблуні»: «я біжу в спальню. Чого?.. Хіба я знаю. Що тягне мене» «...мої очі, мій мозок жадібно ловлять усі деталі... «... Все воно здається мені... колись... як матеріал... Я це чую, я розумію, хтось мені говорить про це, Хтось другий, що сидить в мені. Я знаю, що то він дивиться моїми очима, що то він непажсерливою пам'яттю письменника всичує в себе всю цю картину смерти на світланні життя.

Ох, як мені гидко, як мені страшно, як ця свідомість раниць моє батьківське серце... Я не витримаю більше. Геть, геть з дому, яко мога швидче»...

манів Гонгура й Золя; «в подібних случаях», каже дослідник, «муза художника, и является над ним как нечто чужое и властительное, высасывающее из сердца художника живую кровь его жизни».

Приклад із «фантазії» Тургенева подаємо не для будь-яких міркувань про впливи, а як паралель, що допомагає наблизитись до розуміння образу панни Анелі («мрія й упир»), що залишався «неясним» для дослідника, який підійшов до нього з звичайним наївно-реалістичним критерієм життєвої правдоподібності (див. раніш наведені міркування М. Марковського).

Нахил до символізації позначився тоді в низці творів Коцюбинського, і для нас немає нічого дивного, коли дослідник каже:

«Тіні забутих предків» переростають звичайні межі етнографічні, звичайний малюнок галицького життя, а становлять твір з певним філософським задумом. У ньому ж найвиразніше конкретизувався і той потяг письменників до ідеалу, що виразно проходить уже через попередні його твори. Це образ «прекрасної дами», що втілює творчу мрію поетову. І «Незнакомка» зі «Сну» і «Невідомий» та Марічка з «Тіней забутих предків», і знову «Незнакомка» з «На острові» — все це єдиний романтичний образ письменників останніх днів. Образ, що зрештою набирає проти попередньої манери Коцюбинського навіть певних символічних тонів...» (А. Лебідь. Передмова до «Вибраних творів» Коцюбинського, ст. XXIX).

Але чому «Музу» поетову обов'язково треба втілювати тільки в образ «прекрасної дами»? Хай це пристало романтикові чистої води, але ж Коцюбинський лише в деяких творах («Сон», «Тіні забутих предків») виявив виразний нахил до романтичної ідеалізації. Для Пушкіна муза була і «вакханочкой» і пізніше «барышней уездной с печальной думою в очах». Некрасов писав, а Старицький перекладав його вірші, де в протилежність Пушкіновій класичній музі з'явилась інша постать—

А мене під владу узяла зара́на,
Муза не ласкава, муза не кохана,
Товаришка хворих, журної голоти,
Що й на світ родилась за для сльіз, скорботи.

Ф. Сологуб запевняв, що для ліричного поета музою повинна бути—Дульцінея, для іронічного—Альдонса.

Яка б «муза» не була—все одно вона «панує», «бере під владу». Чи малює письменник свої «ідеал», «мрію», «Марічку», чи зображує клаптик буденщини, панну Анелю, однаково він мусить віддати весь свій хист, щоб опанувати матеріал, щоб дати йому примарне життя й разом висловити своє «я». Інша справа, що це «я»—обумовлене клясовими чинниками; суб'єктивно художник може почувати, ніби він «вільний», і виявляє в творчості своє «я». Еготизм, культ «я»—особливо характерний для зах.-евр. модернізму кінця ХІХ—початку ХХ віку, виразно позначається в постаті «дебютанта».

Тільки з такого погляду зрозуміле місце, де «дебютант» спостерігає в костьолі Анелю:

«Між гудінням органів і димом кадильних я бачив тільки вузькі похилі плечі та кінчик носа, що упирався в побожно складені руки. *Зненависть до тої фігури гострила мою увагу. Я смакував її хиби, дефекти тіла, маленьку душу, безсилий розум.* Чого ж я чіпляюсь до неї, немов реп'ях до подолку спідниці, і так само, як він, *волочусь по землі у поросі і бруді?* (пригадаймо типові обвинувачення проти «бруду» письменників натуралістів. П. Ф.). Чого мені треба? Яка сила прає мене в безодню і каже: *грай ролю, іменно, іменно я розумію, що це лиш гра,*—і дає мені певність, що не покину гри і не обірву ролі, аж поки не доведу їх до самого краю, які б результати не були; що так само, як досі, *я буду втискати в душу чужої людини свою істоту, накидати свої бажання, засівать своє «я».* З повним завзяттям, всякими способами».

Цю думку про «сіяння» свого «я», як основу творчості¹, аргументовано далі докладніше:

«Справді. Я не раз думав над цим. Хіба своє «я» ми не сієм так само уперто, як смітниковий бур'ян насіння?.. Чи

¹ На цю ж тему написано оповідання В. Інбер «Славка» («Литературная газета», 1929. № 4). З приводу цього оповідання Л. Копилова пише: «В. Інбер в основе творческих побуждений художника усматривает хищнические инстинкты». «Все, что ему нравилось, он брал себе и передельывал по своему». Или: «Он хищно хранил все, что было его» і т. ін. («Лит. Газ.» 1929. № 5). Навпаки, в основу свого оповідання «Художественная правда» Л. Копилова взяла думку: «искусство есть форма человеческого общения».

не те ж саме в сфері нашої психіки? Хіба не так само сліпо й завзято, всякими способами, сіємо «я», шпурляємо направо, наліво, де тільки можна, готові до всього вчепити»...

Що саме ця риса, властива егоцентричній натурі (про письменників цього типу див. напр., у розвідці Овсяніко-Куліковського про Лермонтова), характеризує найбільше «дебютанта», видно з підготовчого матеріалу до «Дебюту», наведеного в третьому виданні IV-го тому творів М. Коцюбинського, видання ДВУ, ст. 292. Тут знаходимо такий уривок із записника:

«Я».

Ходячи—він наче говорив своїми руками: «Я, я... я... я.— Він хтів до безконечности збільшити своє я в мільйоні дітей. Часто він не дочував другого, наче не цікавився другим і перебував: а я».

Те ж саме власне, уже як певне узагальнення, занотовує Коцюбинський теж в записній книжці (ib., т. V, 85 ст.):

«Які ми егоїсти. Коли оповідаємо про себе, ми хочемо, щоб нас уважно слухав увесь світ. Коли ж хтось пише оповідання про своє горе, ми чуємо тільки тоді, коли нічим другим не зацікавлені і коли цим можна себе розважити».

Аналізу мистецького еготизму поєднано з основною темою «Дебюту» — психологією боротьби за визнання. Коли б читач знав з цього оповідання лише назву «Дебют», чи «Дебютант» (первісна назва), то безпоречно він не подумав би, що в оповіданні мова мовиться про почуття, яке має свою назву, яке не один письменник описував, якому Тургенєв присвятив відоме оповідання «Первая любовь». А читач, що передплачував на початку 1900-х років «Літературно-Науковий Вісник», де було вміщено року 1902 (кн. VII) оповідання Олександра Яблоновського (в перекладі Г. Коваленко-Коломацького) «Дебют» про перший літературний виступ молодого автора-гімназиста,—року 1903 (кн. VI) — нарис Знайди «Дебют» — про сільського учителя, що починає літературну діяльність, а в кн. XI — «оповідання хроніку» Андрія Очеретяного «Перший дебют» про перший громадський виступ молодого службовця на загальних земських зборах,—цей читач, побачивши року 1909 в тому ж журналі «Дебют» Коцюбинського, певно сподівався б прочитати не про «любовні при-

годи», а про перший виступ якоїсь людини, що має завоювати собі становище в певній галузі—мистецько-артистичній, науковій, політично-суспільній, спортивній і т. ін. Кодюбинський і віддає чимало уваги змалюванню психології дебютанта взагалі. «Дебютант» грає ролю, розуміє, що це гра, витвір уяви, і уперто хоче довести ролю до краю, здобути визнання, покласти відбиток свого «я» на чужій психіді. Ще в дорозі «дебютант» починає «уявляти» («себто творити», додає Кодюбинський) своїх нових хазяїв: «усі вони, наче живі, встали поводі в моїй уяві—хазяїн, хазяйка і їхні діти—такі ласкаві, добрі, а я був в центрі і все круж мене тільки вертілось. Я переживав чимало гарних моментів, упивався владою, мені було тепло у тому гнізді». Але скоро на перешкоді дьому почуванню егоцентриста стає байдужість панни Анелі. Саме ця байдужість дратує, примушує звернути увагу на «чорну вугласту фігурку»: «чого вона мене ігнорує, наче мене нема у хаті? Що вона собі думає? Я починаю чути зненависть до неї»... З дього починається інтерес «дебютанта» до Анелі, починається «гра», імітація життя—творчість уяви. Не один поет (згадаймо хоч би, Гайне) змалювавши свої любовні переважно драми, звертався до себе, так, як запитує себе самого герой «Дебюту»—Віктор: «Комедіант... Чого властиво ти хочеш?» А що це запитання звучить тут саме, як голос письменника, голос того, що «грається в життя», викривають дальші слова, запис у щоденнику, — його природніше сприйняти як уваги творчої особи, ніж як нотатки «репетитора»: «Готово. Ще п'ять хвилин. Беру перо в руки. Гм... гм... Я люблю вставати рано і сідати до роботи, коли голова свіжа... Тоді думки пливають так вільно, і фантазія... ах, дідько б узав тебе разом з усім одним...»

Наведене запитання повторюється знову через кілька сторінок детальніше:

«Вже з самого ранку я проклинаю, лютую і нічим криком кричу до себе: «ти! Чи ти скінчиш, нарешті, нещасний комедіанте? Коли перестанеш брехати бодай собі самому? Скинй з себе тенета, в яких заплутавсь. Хоч раз будь щирий!».

Ці ляментатії дають привід ще раз згадати Мопасанові нарікання на долю письменника, що ніколи не вміє страждати, думати й любити «звичайно, щиро, просто».

«Актор і глядач себе самого й інших, він ніколи не буває тільки актором, як простодушні люди, що живуть без лукавства. Все круг нього стає прозорим—серця, вчинки, потайні наміри, і він слабує на чудну недугу, на якесь подвоєння розуму, стаючи через це істотою надзвичайно чуйною, химерною, складною й для самої себе втомною» («На воді», пер. В. Підмогильного. Гі де-Мопасан, твори т. II, вид. «Книгоспілки», ст. 250).

«Дебютант» входить в «гру» і мусить виконувати свою роль («якась сила, чужа, незрозуміла навіть, керує грою.— Покірний тій силі, я веду ролю»).. Це роля — нещасного закоханого. Її треба довести до краю, як саме підказують літературні твори. Образ Вертера відродився в українській літературі кінця XIX віку — досить згадати Франкову збірку «Зів'яле листя» (1896 року), про яку Коцюбинський писав: «У Франка є прекрасна річ — лірична драма «Зів'яле листя» («Іван Франко». Реферат, читаний у Чернігівській «Просвіті» р. 1908). Занотуємо ще «З теки самовбийці». Психологічний образок у замітках і поезіях П. П. Карманського (1899), з польської літератури—«Miłość»—Я. Каспровича (1895).

Сенс епізоду з самогубством полягає, на нашу думку, в тому, що доводячи до краю «гру» в кохання, — письменник іронізує тут над гіпертрофією чуття (іронія взагалі помітна в цьому творі — пригадаймо образи пана Адама та пані Констанції). Герой вирішує позбавити себе життя, щоб довести силу свого чуття і привернути до себе увагу: «значить — кінець. Лишається вмерти. Жити без неї — ха-ха! Яка дурниця! Ні, ні, не можу, адже мене не кохає. Вона певне не уявляє собі, як я її кохаю. Довести силу мого чуття могла б лише смерть...» і т. інше.

Відаючись цим думкам, «дебютант» в той же час хущить оріхи і смакує халву: «під ранок в мені виріс плян самогубства, а на столі купа лущиння з оріхів».

Трохи пізніше, в «Тінях забутих предків», творові романтичному, Коцюбинський в інших, трагічних тонах змальовує те почуття, що примушує героя «Дебюту» вигукувати: «Вперед! В безодню! По саму смерть!» Марічка — примара кличе свого колишнього коханця. «Я тут! — Крикнув Іван і почув раптом, що його тягне безодня... Другої днини знайшли пастухи ледве живого Івана».

Усі наведені міркування дозволяють зарахувати «Дебют» до творів, де Коцюбинський розкидав різні спостереження над психологією творчості. В якій мірі це були автопризнання? Що слід коментувати, як наслідок лектури письменникової, зосібна книжок з психології, яких було більше, ніж десяток у бібліотечі письменника? Важко тимчасом дати на це питання вичерпну відповідь.

Щодо еготизму чи егоцентризму, то можна з певністю сказати, що в цілому Коцюбинський не був письменником такого типу, але в останні роки творчості, як відомо, схилявся іноді в бік романтичного індивідуалізму («Тіні забутих предків», «Сон»). Певна близькість «Дебюту» до «Цвіту яблуні» й «Павутиння», пов'язаного з «Сном» та іншими характерними, щодо самопризнань творами, свідчить, що «Дебют» не так твір «об'єктивний», як «суб'єктивний». «Я», «дебютант», від імени якого ведеться розповідь, дивиться на світ і людей не очима невідомого «Віктора», зовсім неокресленого з погляду соціально-побутового, а очима автора, такого, яким його знаємо з інших творів. Коцюбинський не часто вживає форму розповіді від першої особи («я»). зустрічаємо її переважно в тих оповіданнях, де письменник висловлює свої найглибші, найінтимніші почуття й думки («Сон», *Intermezzo*, «Цвіт яблуні», тощо). В таких творах багато описів природи («Сон», «*Intermezzo*»), що надають, наприклад, «Снові» характеру пейзажного оповідання. Не бракує цього й «Дебютіві»—згадаймо два великих описи осені та опис ставу.

В примітках до «Дебюту» (згадане вже третє видання ДВУ) ак. С. Єфремов наводить з листа письменника до дружини (26, VI, 1908) такий уривок: «почуваю себе сьогодні добре, цілий ранок сидів на човні у болоті, серед комишів, робив студію. Взагалі мені тепер жалко кожної хвилини, проведеної в хаті»... Коцюбинський говорить, мабуть, про малярську студію (до цього він мав нахил), але й в «Дебюті» маємо відслити цієї «студії»: «у саму спеку, опівдні, сідаю в човен. Шерсткий холодний комиш, як стіна з обох боків» і т. ін. Опис подано, як сприймання самого «дебютанта», але в цьому описі всі елементи стилю Коцюбинського, прикрашеного рясним порівнянням, іноді досить вишуканим: «Запускаю весло у ту невинність і тягну звідти,

наче потвору за коси, важке баговиння, чорне й тремтяче на сонці».

Постать пана Адама подано також крізь призму «дебютантового» «я», але це типове сприймання Кодюбинського, і має рацію Ол. Дорошкевич, ставлячи з цього погляду «Дебют» поруч інших оповідань, де письменник тонко висміює ліберальних поміщиків («Дебют», «Коні не винні»), ліберальних адвокатів («Сміх»), «які не від того, щоб язиком поляпати про деякі радикальні реформи» (Ол. Дорошкевич. «Кодюбинський в українській літературі» — «Пролетарська Правда», 1928 р. № 96).

Ми зовсім не думаємо ототожнювати постаті «дебютанта» з постаттю Кодюбинського, якому в молоді роки довелося бути за репетитора в панських маєтках. Може деякі деталі він і використав з своїх юнацьких спогадів, але, як уже зазначено, побутовий елемент в оповіданні — незначний. В основному оповідання спрямовано на змалювання психології «дебюту» — боротьби за «визнання», змагання з матеріалом, що полонить уяву і що його треба подолати в результаті імітації дійсності — «гри», «акторства». Письменник відчуває нехіть до такої «гри», на яку він рокований, і ця нехіть знаходить ширше пояснення в тих моментах втоми, що принесла суспільно-політична реакція після революції 1905 року і що так яскраво були висловлені в «Intermezzo» в словах, звернутих до людини й стилістично близьких до раніш цитованих місць з «Дебюту»:

«Я не можу розминутись з тобою... Я не можу бути самотним.. Ти не тільки йдеш поруч зо мною, ти дивишся в середину мене. Ти кидаєш у моє серце, як до власного сховку, свої страждання і свої болі, розбиті надії і свою розпач. Свою жорстокість і звірачий інстинкт. Весь жах, весь бруд свого існування. Яке тобі діло, що ти мене мучиш? Ти хочеш бути моїм паном, хочеш взяти мене... мої руки, мій розум, мою волю і моє серце... Ти хочеш виссати мене, всю мою кров, як той вампір. І ти це робиш. Я живу не так, як хочу, а як ти мені кажеш в твоїх незлічених «треба», у безконечних «мусиш». Я утомився».

VIII.

Ми не будемо аналізувати тут ні «Intermezzo», ні інших творів («Сміх», «Невідомий» тощо), де в основі маємо громад-

ську тематику — відгук письменника на революцію 1905 р. і на реакцію, а психологізм виступає переважно в літературній манері (способі оброблювання сюжетів, як висловлювався Коцюбинський), в змалюванні не так зовнішнього оточення, як внутрішніх переживань, настроїв, що характеризують не розвиток індивідуальності і не особливості якихось емоцій, а сприймаються, як реакція письменникова на різні тогочасні події (наприклад, в «Сміхові», у «Він іде», — на погроми). Недаром Коцюбинський, як свідчить М. Чернявський, віддавав перевагу темам, що були б не тільки йому до вподоби, але мали б громадський інтерес.

Доволі докладну аналізу творів Коцюбинського, що змальовують події 1905 року, подав А. Шамрай в статті «Творчість Коцюбинського в літературному оточенні («Критика», 1928, № 4), влучно зробивши порівняння з творчістю Л. Андрєєва, з його «підкресленою психологічно-імпресіоністичною манерою письма».

Ми розглянули тут найхарактерніші (і власне всі) оповідання, де розроблено суто «психологічну» тему, спинились на шляху Коцюбинського до «психологічної» новели, що сформується на початку ХХ сторіччя і стоїть у зв'язку з бажанням письменника (не лише Коцюбинського, а й М. Чернявського та інших) задовольнити нового читача інтелігента, «вихованого на кращих зразках сучасної європейської літератури». Цим пояснюється і те, що в написаних тоді творах Коцюбинського, в його психологічних новелях зосібна розробляються часто теми, трапляються образи й думки, характерні для західно-європейського письменства, іноді й запозичені звідтіля. Коцюбинський не належав до авторів, які гадають, що треба самим відкривати усі Америки і оберегають себе від усяких можливих впливів, просто не читаючи інших письменників. В листі до дружини (1898 рік) він сміявся з таких диваків:

«Вчора був у Кравченка. Проклинав себе й його, слухаючи його довгі нісенітниці... Уявляє себе великим художником, більшим від Гоголя—і навіть не хоче читати ні Золя, ні Мопасана, ні Бурже, щоб часом вони своїми творами не зробили впливу на його «вільну музу». Він хоче бути оригінальним і затемнити письменників ділого світа».

Коцюбинський таких претензій не мав і читав і Золя, і Мопасана, і багатьох інших, західно-європейських пере-

важно майстрів слова, згаданих в його автобіографічних листах.

Так в листі до С. Єфремова 18/XI—1902 р. Коцюбинський пише:

«На вироблення мого літературного смаку мали вплив найбільше письменники європейські (Золя, Стріндберг, Арне Гарборг, Кнут Гамсун, Від, А. Шніцлер, Верга і др.)». (М. Коцюбинський. Твори. Т. V. Видання друге. ДВУ. ст. 291).

В листі до М. Мочульського (17/XI—1905) читаємо:

«Свій літературний смак я виробив під впливом європейської літератури. Слов'янські літератури мені менше подобаються. В останні часи я дуже захоплююсь північними письменниками (Ібсен, Арне Гарборг, Кнут Гамсун, Іоанас Лі, Від та інші.), а також Метерлінком, Роденбахом». (Ibid. 294 ст.).

В дальшому листі до того ж кореспондента (від 15/I—1906) Коцюбинський пояснює:

«З попереднього мого листа Ви винесли таке вражіння, що слов'янські літератури мені зовсім не подобаються. Може я незручно висловився, але я хотів сказати, що слов'янські літератури мені менше подобаються, ніж європейські. А то тому, що я там стрічаю ширші горизонти, більшу дефініцію в оброблюванні сюжетів, у стилі. Спеціально Достоевського я дуже люблю. З сучасних українських письменників мені більше подобається Стефаник, Франко, Мирний, Кобилянська, Леся Українка, Самійленко, Лепкий». (Ibid., ст. 295—296).

Коцюбинський не тільки читав, але вивчав та робив часом свідомі, а то й несвідомі різного роду запозичення. В матеріалах до «Він іде» (надрукованих в IV томі згаданого уже 3-го видання творів за редакцією ак. Єфремова) маємо надзвичайно характерні нотатки з чернеток:

«Что заставляет принять православие. Какие выгоды соединены с этим?

Конкретный случай.

Не встречал-ли в литературе обработки подобной темы?
(підкреслення наше. П. Ф.)

«Нет-ли такой книги, где были бы описаны обряды и праздники» і т. інші.

Максим Горький згадує:

«Одного разу йому сказали:

— Яка вірна й страшна річ—ваш «Сміх».

Він байдуже відмахнувся рукою.

— Та се ж позичено. І невдало зроблено—в життю сей сміх страшніший і законніший» (Літ. Наук. Вістник, 1913. VI).

Усе це свідчить, що студіювання тих творів Коцюбинського, де він прокладав нові стежки в українській літературі, треба провадити, не оминаючи порівняльних студій. Вони потрібні звичайно не для голого констатування впливів і запозичень (часто наші зіставлення мають характер лише аналогій, паралелей, загального тла), а для кращого розуміння самих творів письменника. В міру потреби і наших можливостей ми спробували це зробити в даній статті про розвиток психологічної новели Коцюбинського.

П. Филипович.

ОПОВІДАННЯ

НА КАМЕНІ.

Аквареля.

З одинокої на ціле татарське село кав'ярні дуже добре видно було і море, і сірі піски берега. В одчинені вікна й двері на довгу з колонками веранду так і тислась ясна блакить моря, в нескінченність продовжена блакитним небом. Навіть душевне повітря літньої днини приймало м'які синаві тони, в яких танули й розпливались контури далеких прибережних гір.

З моря дув вітер. Солоня прохолода принаджувала гостей, і вони, замовивши собі каву, мостились біля вікон, або сідали на веранді. Навіть хазяїн кав'ярні, кривоногий Мемет, пильно стежачи за потребами гостей, кидав своєму молодшому братові: «Джепар... бір кавé... ёкі кавé»¹, а сам вихилявся у двері, щоб одітхнути вогким холодком та зняти на мить з головної голови круглу татарську шапочку.

Поки червоний од задухи Джепар роздував у комінку жар та постукував рондельком, щоб вийшов добрий «каймак»², Мемет вдивлявся у море.

— Буде буря! — обізвався він, не обертаючись. — Вітер дужчає — он на човні збирають вітрила...

Татари повернули голови до моря.

На великому баркасі, що, здавалося, повертав до берега, справді звивали вітрила. Вітер надував їх, і

¹ Одна кава! дві кави!

² Піна на каві.

вони виривались з рук, як великі білі птахи; чорний човен нахилився і ліг боком на блакитні хвилі.

— До нас повертає,— обізвався Джепар,— я навіть пізнаю човен — то грек сіль привіз.

Мемет теж впізнав греків човен. Для нього це мало вагу, бо опріч кав'ярні він держав крамничку, також єдину на все село, і був різником. Значить — сіль йому потрібна.

Коли баркас наблизився, Мемет покинув кав'ярню і подався на берег. Гості поспішилися вихилити свої філіжанки і рушили за Меметом. Вони перетяли круту вузьку вулицю, обігнули мечет і спустились каменистою стежкою до моря.

Синє море хвилювалось і кипіло на березі піною. Баркас підскакував на місці, хлюпав, як риба, і не міг пристати до берега. Сивеусий грек та молодий наймит-дангалак, стрункий і довгоногий вибивалися з сил, налягаючи на весла, однак їм не вдалося розігнати човен на береговий пісок. Тоді грек кинув у море котвицю, а дангалак почав швидко роззуватися та закачувати жовті штани вище колін. Татари перемовлялись з берега з греком. Синя хвиля скипала молоком біля їх ніг, а відтак танула і шипіла на піску, тікаючи в море.

— Ти вже готовий, Алі? — крикнув грек на дангалака.

Замість відповіді Алі перекинув голі ноги через край човна і скочив у воду. Зручним рухом він підхопив у грека мішок з сіллю, кинув собі на плече і поніс на берег.

Його струнка фігура у вузьких жовтих штанах та синій куртці, здоровий засмалений морським вітром вид та червона хустка на голові прегарно одбивались на тлі блакитного моря. Алі скинув на пісок свою ношу і знов скочив у море, занурюючи мокрі рожеві литки у легку й білу, як збитий білок, піну, а далі миючи їх у чистій синій хвилі. Він підбігав до грека і мусів ловити мент, коли човен опускався в рівень з його плечем, щоб зручно було прийняти

важкий мішок. Човен бився на хвилі і рвався з котвиці, як пес з ланцюга, а Алі усе бігав од човна на берег і назад. Хвиля здоганяла його та кидала йому під ноги клубки білої піни. Часом Алі пропускав зручний мент і тоді хапався за бік баркаса і піднімався разом з ним догори, мов краб, приліплений до кораблевого облавка.

Татари сходились на берег. Навіть у селі, на плоских ґахах осель, з'являлися, не вважаючи на спеку, татарки і виглядали звідти, як барвні квітки на грядках.

Море дедалі втрачало спокій. Чайки знімались з одиноких берегових скель, припадали грудьми до хвилі і плакали над морем. Море стемніло, змінилось. Дрібні хвилі зливались до купи і мов брили зеленкуватого скла непомітно підкрадались до берега, падали на пісок і розбивались на білу піну. Під човном клекотіло, кипіло, шумувало, а він підскакував і плигав, немов нісся кудись на білогривих звірях. Грек часто озирався назад і з тривогою поглядав на море. Алі прудкіше бігав од човна на берег, увесь забризканий піною. Вода при березі починала каламутитись і жовкнути; разом з піском хвиля викидала з дна моря на берег каміння і, тікаючи назад, волікла їх по дні з таким гуркотом, наче там щось велике скреготало зубами й гарчало. Прибій за яких пів години перескакував уже через каміння, заливав прибережну дорогу і підбирався до мішків з сіллю. Татари мусіли відступити назад, щоб не замочити капців.

— Мемет!.. Нурла!.. допоміть, люди, а то сіль підмочить... Алі! йди ж туди, — хрипів грек.

Татари заврушилися, і поки грек танцював з човном на хвилях, з нудьгою позираючи на море, сіль опинилась у безпечному місці.

Тим часом море йшло. Монотонний, ритмічний гомін хвиль перейшов у бухання. Спочатку глухе, як важке сапання, а далі сильне і коротке, як далекий постріл гармати. На небі сірим павутинням снувались хмари. Розгойдане море, вже брудне і темне,

наскакувало на берег і покривало скелі, по яких потому стікали патьоки брудної зпіненої води.

— Ге-ге!.. буде буря!..— кричав Мемет до грека, — витягай на берег човен.

— Га? що кажеш?..— хрипів грек, намагаючись перекричати шум прибою.

— Човен на берег!— гукнув щосили Нурла.

Грек неспокійно закрутився і серед бризків і риків хвиль почав розпутувати ланцюг, ув'язувати мотуззю. Алі кинувся до цепу. Татари скидали капці, закачували штани й ставали до помочі. Врешті грек підняв котвицю, і чорний баркас, підхоплений брудною хвилею, що з ніг до голови змила татар, посунув до берега. Купка зігнутих і мокрих татар з галасом витягала з моря, серед клекоту й піни, чорний баркас, немов якусь морську потвору або величезного дельфіна.

Та ось баркас ліг на піску. Його прив'язано до палі. Татари обтріпувались і важили з греком сіль.

Алі помагав, хоч часом, коли хазяїн забалакувався з покупцями, він позирав на незнайоме село. Сонце стояло вже над горами. По голому сірому виступу скелі ліпились татарські халупки, зложені з дикого каміння, з пласкими земляними покрівлями, одна на одній, як хатки з карт. Без тинів, без воріт, без вулиць. Криві стежки вились по каменистій спадині, щезали на покрівлях і з'являлись десь нижче просто од мурованих сходів. Чорно і голо. Тільки на одній покрівлі росла якимсь чудом тонка шовковиця, а знизу здавалось, що вона розстеляла темну корону на блакиті неба.

Зате за селом, в далекій перспективі, одкривався чарівний світ. В глибоких долинах, зелених од винограду і повних сивої мли, тіснились кам'яні громади, рожеві од вечірнього сонця, або синіючі густим бором. Круглі лисогори, мов велетенські шатра, кидали од себе чорну тінь, а далекі шпилі, сизоблакітні, здавались зубцями застиглих хмар. Сонце часом спускало з-за хмар, у млу, на дно долини, скісні пасма

золотих ниток — і вони перетинали рожеві скелі, сині ліси, чорні важкі шатра та засвічували вогні на гострих шпильях.

При цій казковій панорамі татарське село здавалось грудю дикого каменя, і тільки рядок струнких дівчат, що вертали од «чішмэ»¹ з високими кухлями на плечах — оживляв кам'яну пустелю.

Край села, у глибокій долині, біг поміж волоських горіхів струмок. Морський прибій спинив його воду, і вона розлилась поміж деревами, одбиваючи в собі їх зелень, барвні халати татарок та голі тіла дівчорі.

— Алі! — гукнув грек, — поможи зсипати сіль. За ревом моря Алі ледве дочув.

Над берегом висів солоний туман од дрібних бризків. Каламутне море скаженіло. Вже не хвилі, а буруни вставали на морі, високі, сердиті, з білими гребнями, од яких з лускотом одривались довгі китиді піни і злітали догори. Буруни йшли невпинно, підбирали під себе зворотні хвилі, перескакували через них і заливали берег, викидаючи на нього дрібний сирій пісок. Скрізь було мокро, поналивано, в берегових ямках лишалась вода.

Раптом татари почули тріск і рівночасно вода полилась їм у капці. То сильна хвиля підхопила човен і кинула його на палі. Грек підбіг до човна і ахнув: у човні була діра. Він кричав од горя, лаявся, плакав — та рев моря покривав його лемент. Довелось витягти човен далі і прив'язати знов. Грек був такий сумний, що хоч запала ніч і Мемет кликав його в кав'ярню, не пішов у село і лишивсь на березі. Мов привиди блукали вони з Алі серед водяного пилу, сердитого бухання та сильного запаху моря, що проймав їх наскрізь. Місяць давно вже зійшов і перескакував з хмари на хмару; при світлі його берегова смуга біліла од піни, наче вкрита першим пухким снігом. Врешті Алі, зваблений вогнями в селі, намовив грека зайти у кав'ярню.

¹ Фонтан.

Грек розвозив сіль по прибережних кримських селах раз на рік і звичайно боргував. На другий день, щоб не гаяти часу, він наказав Алі лагодити човен, а сам подався гірською тропою збирати по селах довги: берегова стежка була затоплена і з боку моря село було одрізане од світа.

Вже з полудня хвиля почала спадати і Алі взявся до роботи. Вітер тріпав червону хустинку на голові дангалака, а він порався коло човна та курникав монотонну, як прибіій моря, пісню. У відповідний час, як добрий мусульманин, він розстеляв на піску хустинку і ставав на коліна у богомільному спокої. Вечорами він розкладав над морем вогонь, варив собі пілав з підмоченого рижу, що лишився на баркасі і навіть лагодився почувати при човні, та Мемет покликав у кав'ярню. Там лиш раз на рік, як наїздили покупці винограду, трудно було здобути місце, а тепер вільно й просто.

В кав'ярні було затишно. Джебар дрімав коло печі, завішаної блискучою посудиною, а в печі дрімав і попелів огонь. Коли Мемет будив брата покликом: «кавє!» — Джебар здригався, схоплювався і брався за міх, щоб розбудити вогонь. Вогонь у печі скалив зуби, пирскав іскрами і поблискував по мідяній посуді, а по хаті розходилась запашна пара свіжої кави. Під стелею гули мухи. За столами, на широких оббитих китайкою ослонах, сиділи татари; в одному місці грали в кості, у другому в карти, і скрізь стояли малі філіжанки з чорною кавою. Кав'ярня була серцем села, куди збігались усі інтереси людности, усе те, чим жили люди на камені. Там засідали самі значні гості, — старий суворий мулла Асан, в чалмі і довгому халаті, що мішком висів на його кістлявому задубілому тілі. Він був темний і упертий, як ослик, і за те усі його поважали. Був тут і Нурла-ефенді, багатир, що мав руду корову, плетену гарбу і пару буйволів, а також заможний «юзбаш» (сотник), посідач єдиного на ціле село коня. Всі вони були родичі, як і ціла людність того невеликого закинутого села, хоч

це не заважало їм ділитися на два ворожі табори. Причина ворожнечі таїлась у невеличкому джерелі, що було з-під скелі і стікало течійкою якраз посередині села, поміж татарськими городами. Тільки ця вода давала життя всьому, що росло на камені, і коли одна половина села пускала її на свої городчики, у другої боліло серце дивитись, як сонце і камінь в'ялять їм цибулю. Дві найбагатші й найбільш впливові особи в селі мали городи на різних боках течійки — Нурла на правому, юзбаш на лівому. І коли останній спускав воду на свою землю, Нурла затамував потік вище, одводив його до себе і давав воду своєму куткові. Це гнівило всіх лівобережних, і вони, забуваючи на родинні зв'язки, боронили право на життя своїй цибулі та розбивали один одному голову. Нурла і юзбаш стояли на чолі ворогуючих партій, хоч юзбашева партія немов переважала, бо на її боці був мулла Асан. Ця ворожнеча помічалась і в кав'ярні: коли прихильники Нурли грали в кості, то юзбашеві з призором дивились на них і сідали до карг. В одному вороги сходились: усі пили каву. Мемет, що не мав города і як комерсант стояв вище партійних суперечок, усе шкандибав на кривих ногах од Нурли до юзбаша, зацитькував і мирив. Його гладке обличчя і голена голова лисніли, як у облупленого барана, а в хитрих очах, завжди червоних, блискав неспокійний вогник. Він вічно був чимсь заклопотаний, щось вічно розмірковував, пригадував, лічив і раз-у-раз бігав у крамничку, у льох, то знов до гостей. Часом він вибігав з кав'ярні, піднімав лице вверх, до пласкої покрівлі, і кликав:

— Фатьме!..

І тоді од стін його дому, що злімався над кав'ярнею, одділялась мов тінь, завинена у покривало жінка і тихо проходила через покрівлю до самого її краю.

Він кидав їй на верх порожні мішки, або щось наказував різким скрипучим голосом, коротко і владно, як пан служебці — і тінь зникала так само непомітно, як і з'являлась.

Алі раз побачив її. Він стояв коло кав'ярні і стежив, як тихо ступали жовті палички по кам'яних сходах, що єднали Меметову хату з землею, а ясно-зелене «фереджі»¹ складками спадало по стрункій фігурі од голови аж до червоних шараварів. Вона спускалась тихо, поволі, несучи в одній руці порожній кухоль, а другою притримуючи фереджі так, що тільки великі, довгасті чорні очі, вимовні як у гірської сарни, міг бачити сторонній. Вона спинила очі на Алі, відтак спустила повіки і пройшла далі тихо і спокійно, мов єгипетська жриця.

Алі здалося, що ті очі пірнули в його серце і він поніс їх з собою.

Над морем, лагодячи човна та курникаючи свої сонні пісні, він дививсь у ті очі. Він бачив їх скрізь: і в прозорій, як скло, і як скло дзвінкій хвилі, і в гарячому, блискучому на сонці камені. Вони дивились на нього навіть з філіжанки чорної кави.

Він частіше поглядав на село і часто бачив на кав'ярні, під самотнім деревом, невиразну фігуру жінки, що була звернена до моря, немов шукала своїх очей.

До Алі скоро звикли в селі. Дівчата, проходячи од чішме, ніби ненароком одкривали обличчя, коли стрічались з красунем-турком, тому паленіли, йшли швидше й шептались поміж себе. Мужській молоді подобалась його весела вдача. Літніми вечорами, такими тихими й свіжими, коли зорі висіли над землею, а місяць над морем, Алі виймав свою зурну, привезену з-під Смирни, примощувався під кав'ярнею або де-інде і розмовляв з рідним краєм сумними хапаючими за серце згуками. Зурна скликала молодь—мужську, звичайно. Їй зрозуміла була пісня сходу і скоро в тіні кам'яних осель, перетканій блакитним світлом, починалась забава: зурна повторяла один і той самий голос, монотонний, невиразний, безконечний, як пісня цвіркуна, аж робилось м'ясо, аж по-

¹ Шац.

чинало під серцем свербіти й запаморочені татари підхоплювали в такт пісні:

— О-ля-ля... о-на-на...

З одного боку дрімав таємний світ чорних велетнів-гір, з другого лягло долі погідне море й зідхало крізь сон, як мала дитина, і тремтіло під місяцем золотою дорогою.

— О-ля-ля... о-на-на...

Ті, що дивились згори, з своїх кам'яних гнізд, бачили часом протягнену руку, що попадала під промінь місяця, або тремтячі у танці плечі, і слухали одноманітний, в'їдливий приспів до зурни:

— О-ля-ля... о-на-на...

Фатьма теж слухала.

Вона була з гір. З далекого гірського села, де жили інші люди, де були свої звичаї, де лишилися по-други. Там не було моря. Прийшов різник, заплатив батькові більше, ніж могли дати свої парубки, і забрав її до себе. Протівний, неласкавий, чужий, як усі тут люди, як цей край. Тут нема родини, нема подруг, прихильних людей, це край світа, нема доріг навіть звідси.

— О-ля-ля... о-на-на...

Нема доріг навіть, бо як море розсердиться, то забирає єдину прибережну тропу... Тут тільки море, скрізь море. Вранці сліпить очі його блакить, удень гойдається зелена хвиля, вночі воно дихає, як слаба людина... В годину дратує спокоем, в негоду плює на берег і б'ється і реве, як звір, і не дає спати... навіть у хату залазить його гострий дух, од якого нудить... Од його не втічеш, не сховаєшся, воно скрізь, воно дивиться на неї... Часом воно дрочиться: укриється білим, як сніг на горах, туманом,— здається, нема його, щезло,— а під туманом все таки б'ється, стогне, зідхає — ось як тепер-о!..

Бу-ух!.. бу-бух!.. бу-ух!..

— О-ля-ля... о-на-на...

Б'ється під туманом, як дитина в пелюшках, а тому скидає їх з себе... Лізуть вгору довгі, подерті

шматки туману, чіпляються до мечету, закутують село, залазять в хату, сідають на серце — навіть сонця не видно... Та от тепер... от тепер...

— О-ля-ля... о-на-на...

Тепер вона часто виходить на дах кав'ярні, при-туляється до дерева і дивиться на море... Ні, не моря вона шукає, вона стежить за червоною пов'язкою на голові чужинця — немов сподівається, що побачить його очі — великі, чорні, гарячі, які їй сняться... Там на піску, над морем, зацвіла тепер її любима квітка — гірський крокіс...

— О-ля-ля... о-на-на...

Зорі висять над землею, місяць над морем...

— Ти здалеку?

Алі здригнувся. Голос ішов з верхів, з даху, і Алі підняв туди очі.

Фатьма стояла під деревом, тінь од якого вкри-вала Алі.

Він спаленів і заїкнувся.

— З-п-під... Смирни... далеко звідси...

— Я з гір.

Мовчанка.

Кров бухала йому до голови, як морська хвиля, а очі полонила татарка й не пускала од своїх.

— Чого забився сюди? Тобі тут сумно?

— Я бідний — ні зірки на небі, ні стебла на землі.. Заробляю.

— Я чула, як ти граєш...

Мовчанка.

— Весело... У нас в горах також весело... му-зики, дівчата веселі... у нас нема моря... А у вас?

— Близько нема...

— Йбхтер?¹ І ти не чуєш у хаті, як воно дихає?

— Ні, у нас замість моря — пісок... Несе вітер гарячий пісок і ростуть гори немов гриби верблюжі... У нас...

¹ Нема?

— Цсс!..

Вона наче ненароком висунула з-під фередже білий випещений вид і поклала з фарбованим нігтем палець на повні й рожеві уста.

Навкруги було безлюдно. Блакитне, як друге небо, дивилось на них море і лиш біля мечету просунулась якась жіноча постать.

— Ти не боїшся, ханим¹, розмовляти зо мною? Що зробить Мемет, як нас побачить?

— Що він схоче...

— Він нас заб'є, як побачить!

— Як він схоче...

* * *

Сонця не було ще видко, хоч деякі шпилі вже рожевіли. Темні скелі виглядали понуро, а море лежало внизу під сірою поволокою сону. Нурла спускався з Яйли і сливе біг за своїми буйволами. Він поспішавсь, йому було так пильно, що він не помічав навіть, як копиця свіжої трави зсувалась з гарби на спини буйволам і розтрушувалась по дорозі, коли високе колесо, зачепившись за камінь, підкидало на бігу плетеною гарбою. Чорні присадкуваті буйволи, покручуючи мохнатими горбами й лобатими головами, звернули в селі до свого обійстя, але Нурла опам'ятавсь, повернув їх у другий бік і зупинивсь аж перед кав'ярнею. Він знав, що Мемет там ночує, і шарпнув двері.

— Мемет, Мемет, кель мунда! (Йди сюди!). Мемет, заспаний, скочив на ноги і протирав очі.

— Мемет! Де Алі? — поспитав Нурла.

— Алі... Алі... тут десь... — і він обвів зором порожні лавки.

— Де Фатьма?

— Фатьма?.. Фатьма спить...

— Вони в горах.

Мемет витріщив на Нурлу очі, спокійно перейшов

¹ Пані, хазяйка.

через кав'ярню й виглянув на двір. На дорозі стояли буйволи, засипані травою, і перший промінь сонця лягав на море.

Мемет вернувся до Нурли.

— Чого ти хочеш?

— Ти божевільний... Я тобі кажу, що твоя жінка втікла з дангалаком... я їх бачив, як повертав з Яйлі.

Меметові очі полізли наверх. Дослухавши Нурлу, він одіпхнув його, вискочив з хати й коливаючись на своїх кривих ногах, поліз по східцях наверх.

Він оббіг свої покої й вискочив на дах кав'ярні. Тепер він справді був як божевільний.

— Осма-ан! — крикнув він хриплим голосом, приклавши долоні до рота. — Са-алі... Дже-па-ар!.. Бекір! Кель мунда! — Він обертався на всі сторони і скликав, як на пожежу: — Усе-ін!.. Мустафа-а!

Татари прокидались і з'являлись на пласких покрівлях.

Тим часом Нурла помагав знизу:

— Асан!.. Мамут!.. Зекерій-а-а!.. — волав він не своїм голосом.

Сполох літав над селом, знімався вгору, до верхніх хатин, скочувався вниз, скакав з покрівлі на покрівлю і збирав народ. Червоні фези з'являлись скрізь і кривими та крутими стежками збігались до кав'ярні.

Нурла поясняв, що сталося.

Мемет, червоний і неприємний, мовчки поводив по юрбі вибалушеними очима. Врешті він підбіг до краю покрівлі і скочив униз зручно і легко, як кіт.

Татари гули. Усіх тих родичів, що ще вчора розбивали один одному голову у сварці за воду, єднало тепер почуття образи. Зачеплено не тільки Меметову честь, але й честь усього роду. Якийсь злидений, мерзенний дангалак, наймит і заволока... річ нечувана! І коли Мемет виніс з хати довгий ніж, яким різав вівці, і, блиснувши їм на сонці, рішуче застромив за пояс, рід був готовий.

— Веди!

Нурла рушив попереду, за ним налягаючи на праву ногу, поспішавсь різник і вів за собою довгу низку обурених і завзятих родичів.

Сонце вже показалось і пекло камінь. Татари злазили вгору добре відомою їм стежкою, витягшись у лінію, як колонка мандруючих мурах. Передні мовчали і тільки ззаду рядка сусіди перекидались словом. Нурла виступав з рухами гончого пса, який нюшить вже дичину. Мемет, червоний і понурий, помітніше шкандибав. Хоч було ще рано, сірі маси каміння нагрілися вже, як черинь печі. По їх голих випнутих боках, то круглих, як велетенські шатра, то гострих, мов закляті хвилі, слався м'ясистим листом отруйний молочай, а нижче, туди ік морю, сповзав поміж синаві груди каміння яро-зелений капоредь. Вузька стежка, ледве помітна, як слід дикого звіря, щезала часом серед кам'яної пустині або ховалась під виступом скелі. Там було вогко й холодно, і татари піднімали фези, щоб освіжити голені голови. Звідти вони знову вступали у піч — розпалену, душну, сіру й залиту сліпучим сонцем. Вони уперто дерлись на гори, подавшись тулубом трохи вперед, погойдуючись злегка на вигнутих дугою татарських ногах, або обминали вузькі і чорні провалля, черкаючись плечем об гострий бік скелі та ставлячи на край безодні ноги з певністю гірських мулів. І чим далі вони йшли, чим важче їм було обминати перешкоди, чим сильніше пекло їх зверху сонце, а знизу камінь, тим більше завзяття одбивалось на їх червоних і упрілих обличчях, тим сильніше запеклість виширала їм з лоба очі. Дух цих диких, ялових, голих скель, що на ніч вмирали, а вдень були теплі, як тіло, обняв душі покривджених, і вони йшли обороняти свою честь і своє право з незламністю суворої Яйли. Вони поспішалися. Їм треба було перейняти втікачів, поки вони не добралися до сусіднього сельца — Суаку — та не втікли морем. Правда, і Алі, і Фат'ма були тут людьми чужими, не знали стежок і легко могли заплутатися в їх лабіринті — і на це рахувала погоня.

Проте, хоч до Суаку лишилось не багато, ніде нікого не було видко. Робилось душно, бо сюди, в гори, не долітав вогкий морський вітер, до якого вони звикли на березі. Коли вони спускалися в провалля, або злазили на гору, дрібні колючі каміння сипались їм з-під ніг — і це дратувало їх, упрілих, стомлених і лихих: вони не знаходили того, чого шукали, а тим часом кожен з них покинув у селі якусь роботу. Задні трохи припинилися. Зате Мемет поривавсь наперед з затуманеним зором і головою, як у роз'юшеного цапа, і шкутильгаючи то виростав, то опадав, як морська хвиля. Вони почали тратити надію. Нурла опізнився — це було очевидячки. Проте йшли. Кілька раз кривий берег Суаку блиснув їм згори сірим піском і зникав.

Раптом Зекерія, один з передніх, сикнув і зупинився. Всі озирнулись на нього, а він, не мовлячи ні слова, простяг руку вперед і показав на високий кам'яний ріг, що виступав у море.

Там з-за скелі, на один мент мигнула червона голівна пов'язка і зникла. У всіх закалатало серце, а Мемет стиха рикнув. Вони ззирнулися — їм прийшла до голови одна думка: як би вдалося загнати Алі на ріг, то можна взяти його там голіруч. Нурла мав уже плян; він поклав на уста палець, і коли всі замовкли, розділив їх на три частини, що мали оточити ріг з трьох сторін, — з четвертої скеля стрімко спадала в море.

Всі стали обережними, як на влогах, тільки Мемет київ і рвав наперед, просвердлюючи жадним оком скелю. Та ось виткнувся з-за каменя краєчок зеленого фередже, а за ним злавив на гору, немов виростав з скелі, стрункий дангалак. Фатьма йшла попереду — зелена, як весняний кущ, а Алі, на своїх довгих ногах, тісно обтягнених жовтими ногавицями, в синій куртці і червоній пов'язці, високий і гнучкий, як молодий кипарис, здавався на тлі неба велетнем. І коли вони стали на вершечку, з прибережних скель знявся табун морських птахів і вкрив блакить моря тремтячою сіткою крил.

Алі очевидячки заблудився і радився з Фатьмою. Вони з тривогою оглядались на кручу, шукаючи стежки. Здалеку виднілась спокійна бухта Суаку.

Раптом Фатьма жახнулась і скрикнула. Передже зсунулось з її голови і впало додолу, а вона з жахом втопила очі в налиті кров'ю скажені чоловікові баньки, що дивились на неї з-за каменя. Алі озирнувся, і в ту ж мить з усіх сторін полізли на скелю, чпляючись руками й ногами за гострі каміння, і Зекерія, і Джепар, і Мустафа — всі ті, що слухали його музику і пили з ним каву. Вони вже не мовчали, з грудей їх, разом з гарячим віддихом, вилітала хвиля змішаних згуків і йшла на втікачів. Тікати було нікуди. Алі випростувався, уперся ногами на камінь, поклав руку на короткий ніж і чекав. Од його вродливого лиця, блідого й гордого, біла звага молодого орла.

Тим часом за ним, над кручею, кидалась, як чайка, Фатьма... З одного боку було невисне море, з другого ще більш невисний, нестерпучий різник. Вона бачила його побаранілі очі, недобрі сині уста, коротку ногу й гострий різницький ніж, яким він різав вівці. Її душа перелинула через гори. Рідне село. Зав'язані очі. Грають музики, і різник веде її звідти над морем, як овечку, щоб заколоти... Вона розпучливим рухом закрила очі і втратила рівновагу... Синій халат в жовті півмісяці похилився поза скелю і зник серед крику сполоханих чайок...

Татари жажнулись: ця проста й несподівана смерть одкинула їх од Алі. Алі не бачив, що сталося позад нього. Як вовк поводив він навкруги очима, дивуючись, чого вони ждуть. Невже бояться? Він бачив перед собою полиск хижих очей, червоні й зав'язані обличчя, роздуті ніздрі й білі зуби — і вся ця хвиля лютости раптом наскочила на нього, як морський прибій. Алі оборонявся. Він проколов руку Нурлі дряпнув Османа, та в ту ж хвилину його збили з ніг, і падаючи він бачив, як Мемет підняв над ним ніж і всадив йому межі ребра. Мемет колов кули, повоював з нетямою смертельно ображеного і з байдужністю

код 02125266

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

різника, хоч груди Алі перестали вже дихати, а гарне обличчя набрало спокою.

Справа була скінчена, честь роду визволена з ганьби. На камені, під ногами, валялось тіло дангалака, а біля нього стоптане й пошматоване фереджé.

Мемет був п'яний. Він хитався на кривих ногах і вимахував руками, його рухи були безглуздими і зайвими. Розіпхнувши цікавих, що товпились над труном, він ухопив Алі за ногу й поволік.

За ним рушили всі. І коли вони йшли назад тими самими стежками, спускаючись вниз та злязачи на гору, розкішна голова Алі, з обличчям Ганімеда, билась об гостре каміння і спливала кров'ю. Часом вона підскакувала на нерівних місцях і тоді здавалося, що Алі з чимсь згоджується й каже: «так, так»...

Татари йшли за ним і ляялись.

Коли процесія вступила врешті в село, всі пласкі покрівлі вкрились барвними масами жінок та дітей і виглядали, як сади Семіраміди.

Сотки цікавих очей проводили процесію аж до моря. Там на піску, аж білому од полудневого сонця, стояв похилений трохи чорний баркас, мов викинений в бурю дельфін з пробитим боком. Ніжна блакитна хвиля, чиста і тепла, як перса дівчини, кидала на берег тонке мереживо піни. Море зливалось з сонцем в радісний усміх, що досягав аж ген далеко, через татарські оселі, через садки, чорні ліси, до сірих нагрітих громад Яйли.

Все осміхалось.

Без слів, без наради татари підняли тіло Алі, поклали його в човен і при тривожних жіночих криках, що неслися з села, з пласких дахів, як зойк морських чайок, дружно зіпхнули човен в море.

Шурхнув по камінцях човен, плюснула хвиля, загойдався на ній баркас і став.

Він стояв, а хвиля гралась навкруг його, плюскала в боки, бризкала піною й потиху, ледве помітно, односила в море.

Алі плив назустріч Фатьми...

10 січня 1902.

Чернігів.

ПОЄДИНОК.

Образок.

Вони вже повечеряли — пані Антоніна і вчитель її дочки Іван Піддубний.

Він встав з канапи, одсунув злегка круглий стіл з останками вечері, а вона подала йому для поцілунка руку. І він почав цілувати її не з того боку, де звичайно цілують знайомі, а в долоню і вище.

Пані Антоніна не боронила, навпаки, вона одкинула назад голову і зеленкуватими сльозавими очима в червоних повіках, що ставали завжди такими після наливки, дивилась зверху на кучеряву голову хлопця. Вільною рукою вона роздівувала рукав і показувала пальцем:

— Тут... тут...

І він ішов устами по синій жилці уверх, до білої й м'якої округлості, осяяної матовим світлом столової лампи.

Раптом — г-ррах... трах-трах!

Віконна рама затремтіла і всі шибки дико задеренчали.

Вони стрепенулись і витріщеними очима уп'ялись у чорні шибки, в які лізли з саду обліплені снігом гілячки дерев.

— Хто? що?!

Чоловік... він все бачив...

І поки вони стояли у тих самих позах в безвладному очікуванні чогось лихого й непоправного, серед мертвої тиші стукнули двері, пробігло щось по

сходах і в хату вскочив господар дому, в шубі, в шапці, в кальшогах з снігом, низький, з злими очима й тремтячою бородою.

Він вже здалеку ніс одкинену ліву руку й, добігши до столової, простяг її в напрямку дверей.

— Геть!.. геть з хати!..

Іван Піддубний змінивсь на виду, щось хотів сказати, нащось хитнувся, простяг руку і, схиливши голову, пішов нетвердою ногою через столову, повз господаря, через другу хату — до сіней. Він чув, як позад його здушеним, глухим голосом вмовляла жінка чоловіка:

— Опам'ятайся!.. Миколо... ти з глузду...

— Геть! геть з хати! — верещав тонким не своїм голосом пан Микола й тував ногами в кальшогах.

Поки учитель накидав на себе барани, на крик вискочила в сіни його учениця, десятилітня Людя. Вона була вже напів роздягнена: коротенька біла спідничка на білих шлейках, не досягаючи до панчіх, одкривала голі коліна. Вона склала голі рученята на грудях, зігнулась трохи і звернула блакитні налякані очі з благанням до батька:

— Татусю!.. татусю!.. не виганяй пана Вана...

Так вона називала свого любимого вчителя. Але татусь не зважав на неї. Він теж вискочив у сіни, смішно вимахував руками й деклямував:

— Прийняв у хату, як сина, як чесну людину... поїв, годував, платив... Га-а-а!..

Щось говорила пані Антоніна, пищала Людя — та Іван вже не чув, знайшов шапку, вхопив машинально з кутка парасольку пана Миколи й вискочив на вулицю.

Гострий струмінь морозного повітря... осяяні в домах вікна... чийсь голоси... звінки звощика... стережись!.. і він опинився у глухій безлюдній вулиці. Перед очима в нього була простягнена вперед ліва рука пана Миколи і дві червоні смуги на виду — з морозу, чи з зворушення — а в вухах лунало: геть!.. геть з дому!.. Скандал... сором... кров шуміла в ухах,

до горла щось котилося... Він біг непритомний, в розщібненому кожусі, з чужою парасолькою під пахвою...

Місяць вже зійшов. На снігу блищали зорі, немов посипались з неба. Контури — різкі. Деревя, будинки, тини — такі тверді, мов висічені з мармура, дивно спокійні, дивно міцні. Блакитне світло гостре, колюче, немов замерзло.

Учитель нічого не помічав — він біг вулицею й мав одно бажання: швидше добратись додому, сховатись од людей, од сорому.

— Геть!

Те «геть» бігло за ним слідком і гнало вперед.

Стрічались звощики. Він хотів їхати, та згадав, що не стане п'яти копійок.

Піддубний вскочив у свою кімнатку і, не світлячи світла, не роздягаючись, кинувся на ліжко.

Ціла подія живо стояла перед очима. Опріч сорому, опріч образи, що горіла в його крові, він чув, що був смішним. Його вигнано, як пса, і він, як пес, скорився й вийшов безпомічний, безсловесний, похлибий. Вона не вибачить йому його ганьби, його міщанства. Треба було щось сказати, щось зробити... Але що? Він не знав. Він перший раз мав роман з такою значною дамою. Бідний вчитель, з убогії міщанської родини, вигнаний з школи, він ніколи не сягав грішною думкою вище наймички, або убогої панночки, що тільки в свято надягає кращу одержу і вічно має червоні од праці руки. І от ця 42-х літня дама, багата, діличка, з панів, кинулась в його обійми так несподівано і владно, що він не смів перечити. Вона його полонила. Він їй був потрібний щогодини, щохвилини, і вдень, і вночі. Вона запевняла, що він має добрий смак і вміє торгуватись, і через те він мусів купувати їй гудзики, нитки, полотно і меблі. Вона тягла його по крамницях. Потому рішила, що Людя повинна більше вчитися, і замість одної години він присвячував їй три, а що обід приходився по середині лекції, його

лишали обідати. Вона возила його в концерти і до театру, коли чоловік був зайнятий, і запевнила чоловіка, що в компанії з учителем йому найкраще ловити рибу. Він мусів слухати її музику, багато музики, хоч нічого не розумів у ній, а коли засиджувався вечорами, пізно, виходило так, що не тільки вона, а й чоловік її прохав його заночувати у них. Його клали в окремії маленькій кімнатці, де жила колись бонна і, йдучи вранці на каву, він здіймав з одежі сивий жіночий волос.

Приходячи на лекцію, Іван вступав звичайно у порожній, сливе мертвий дім. Чоловік був на службі, Людя гралася десь в кінці саду або у знайомих, челядь не сміла показуватись у горниці, а пані робила туалет. Вона одхияла двері од третьої кімнати, з своєї вбиральні, виглядала звідти з розпущеним волоссям і з голими руками й кликала його до себе. Вона цілувала його в очі, щоки, в уста, палко, без краю, лоскотала розпущеним волоссям, що пахло згірколю помадою, закидала голі руки на шию—аж йому голова паморочилась.

— Івась... Івашечко... Іванко... єдиний, маленький,—стогнала вона між поцілунками...—ти мій володар, пан мій... кров мого серця, поезія життя... ти мій Ромео...

Потому вона наказувала йому цілувати себе, підставляла шию, плечі, високі й добре законсервовані перса, піднімала руки, щоб він міг цілувати під пахвами, і нервово сміялась, коли він лоскотав її своїми вусами. Вона поверталася на всі боки й дивилась на нього зеленкуватими очима в червоних повіках, а зморшки на обличчі розгладжувались в неї од тих пестоців. Далі вона виймала десь з-під подушки згорнений вкільканадцятєро папір і стромляла йому в руку сквапно і таємничо.

— На! Це тобі.

По тонкому жіночому письму й по синьому чорнилі він пізнавав, що то лист од неї.

Займаючись з Людею, він потай розгортав той лист і читав. Людя що хотіла, могла робити.

Лист був насамперед довгий, на п'яти-шести сторінках. Він був писаний трохи старим квітистим стилем, з алегоріями й довгими виробленими періодами. До того пахнув специфічним духом згіркої помади й носив плямисті сліди поцілунків, не алегоричних, а дійсних, витеснених на листовім папері й долучених до нижніх слів, як ілюстрація. «Коли б ти заглянув у безодню мого почуття й осяяний небесним світлом кохання»... «Я хотіла б вічно жити на твоїх грудях, оселитись там і в невимовному щасті, в божевільнім раюванні пити росу твоїх поцілунків, цілувати сліди твоїх стіп і пестити повітря, яким дихаєш»... «Ти мій володар, мій пан, моє життя і моя смерть»...

Вона щонайменше двічі на день писала до нього такі листи, стремляла йому в руку, передавала через Людо, вкладала в кешені пальто і посилала по пошті. Шухляди його стола виповнені були паперами з синіми рядками й наситили хатне повітря специфічним духом. На кожний лист вона уперто допоминалась одповіді, довгої, палкої, повної неземних почувань і лідарського духу. Вона хотіла. Він мав обов'язок виставляти перед нею оголену душу — і декорував її театральною шумихою, мучився, прів, і нічого не виходило в нього. Коли він не приносив одповіді, або приносив коротку і бліду, вона робила йому сцену, називала його нездарою, міщанським убожеством, а потому падала на груди, пестила, вкладала в кешені ще довші листи й одягалась у легку одежу, що давала доступ до її тіла. В приступках ніжності вона обслинювала папіроси, які курила без ліку, і втикала йому в уста, або виривала для себе папіросу від нього — й тоді її зеленкуваті очі в червоних повіках оточались колом променястих зморщок задоволення. Його мучило таке кохання, хоч разом з тим лоскотало пиху. Він найбільше боявся стати смішним в її очах — і ось тепер:

— Геть!.. — і він пішов, як пес.

Піддубний застогнав, мов зраний. Він сам ви-

нен. Треба було щось зробити. Але що? Побити? Ні. Кинути в лице рукавичку? Адже він не мав її з собою. Викликати на поєдинок? Хіба він знає.

Очі його ненароком впали на вікно, і він скорчився од болю. Те вікно його боліло. Він встав з постелі і спустив штору. Потому знов ліг і накрив голову подушкою. У грудях повзла невиразна, безформна невдоволеність. Голова росла і порожніла. Там лиш, як літні тіні, проносились згадки, безладні, безсистемні.

Вона приходила до нього в боннину кімнатку. Цілуй! І коли він занадто рішуче брався до неї, на неї нападав страх.

— Боюсь... боюсь, мій милий, я боюся... — шептала вона з жахом в очах і з складкою болю в устах — і одпихала його від себе й неспокійно озиралась по кутках.

Він не мав чого боятися й не слухав її. Тоді вона тремтіла й пищала, як муха в павутині, і ця інститутська манера в немолодій жінці драгувала його.

— Ой, ах!.. милий, єдиний... боюся... он хтось іде!.. ой!..

І вона тікала од нього, лишивши в йому бажання...

Часом вона була просто жорстокою. Вона змушувала його цілими вечорами слухати музику, переважно клясичну — Баха, Гайдна, Бетговена, — і після якоїсь фуги або симфонії, одіграної з розумінням і з експресією, оберталась до нього разом з табуреткою й питала з тріумфом в очах.

— Подобається тобі?

Він говорив щось невиразне: Так... ні... — бачите... Тоді вона міряла його злими очима.

— Осел! Ви нічого не розумієте...

Стискала губи й поверталась до нього круглою спиною.

Він сидів пригноблений і думав, що вона каже правду.

Вона була вередлива, палка, сентиментальна і стара.

Своїм поведженням вона нагадувала йому старий французький роман.

— Татусю, не виганяй пана Вана!..

Він бачив голі руки й довгі ноги під білою спідничкою і той благаючий чистий погляд дитячих очей...

На що вони зробили свідком хатнього болота ту чисту душу?..

Як він ненавидів того урядовця, з його червоними плямами на виду, з його тремтячою бородою й пискливим голосом, — ненавидів за те, що він чоловік його коханки, за свою ганьбу, за свою полохливість! З якою насолодою побив би він його, згнітив своїм тілом, здавив за горло!.. Та що сказала б вона?

Міщанин!.. галабурдник!..

Йй треба декорум... поєдинок...

— Ну, що ж — хай буде поєдинок!

Це він говорить уголос, сідає на ліжко й витріщає в темряву очі.

І враз уявляється йому картина поєдинку з якогось романа. Зелена полянка. Секунданти в циліндрах. Він зводить пістоль... синій димок — і пан Микола хилиться вниз, а крізь білу сорочку стікає червоний струмок.

Піддубний заплющує очі, тремтить і ховає голову в подушки...

Ні, він цього не може!.. не може!..

Він підскакує усім тілом на ліжку й не хоче думати про кров. Врешті його заспокоює думка, що пан Микола не схотів би стрілятися з ним. Він урядовець, лояльний урядовець. Він зараз доніс би в поліцію. Це певне... це зовсім певне... А тоді ще гірше. Допити, суд, поліція — він опинився б у смішному становищу. Що ж буде?

Піддубний лежить довго, один, у темряві й думає під стук калаташки нічного сторожа.

— Ну, добре! — каже Іван і знов сідає на ліжко. — Ти зробив свинство. Вліз у сім'ю, взяв чужу жінку... Май же сміливість чесно повкитуватись. Возьми її.

Забери і звий своє гніздо... На своїх десять копійок, що лишилися у кешені, на своє убожество? А дитина?

Щось встає з середини у нього й конвульсійним сміхом вилітає крізь горло... Стару?.. рештки?... Ні!..

Його думка все більше й більше нахилється до поєдинку. Він мусить змити кров'ю свій пекучий сором.

І знов картина.

Стріляються. Щось гостре, гаряче пронизує його тіло в тому місці, де сидить образа, аж йому легше стає од того — і він труп, і він герой!

Про нього говорять, йому співчують, за ним плачуть і пишуть йому довгі й ніжні листи — безконечні сині рядки на дорогому папері — листи, яких він ніколи не прочитає.

Свідомість його двоїться, і в той час, коли він бачить, наслідки поєдинку свого — він знає, що це фантазія, дурниці, що він ні за що — от ні за що! — не підставить чола під цівку пістолета.

Мі-щанство-о!.. прогучав чужий голос в його ухах.

Він присилював свою думку і далі думав про поєдинок. Він уявляв собі, що станеться з ним, коли він буде мертвим. Насамперед не буде дихати — і він перестав дихати і лежав спокійно. Кров у жилах холодна і густа, як драгли, члени витягнені, дерев'яні і не згинаються. Як з пап'є-маше. В голові пустка, в грудях пустка... Рота не можна закрити, з горла видобути згук...

І в пристраснім імпульсі життя він видавив горлом короткий звук, помацав своє тіло й зігнув руку.

Х-ху!.. Він протестує!

Раптом він скочив на ноги. Блиснула щаслива ідея. Вона ще без форми, легка й невловима, як етер, і поки вона хвилювалась перед ним і тремтіла, мов улітаючий газ, він чув, як з самої глибини його істоти вставали нікчемність, фалш, компроміси й світили до нього зеленими очима, і вились, як гадюки, і задурювали голову важким сопухом.

Він врешті вловив ту ідею, ось вона!

Він покличе його листом на поодинок, тільки лист той мусить пройти через Антонініні руки — і вона не допустить до крайности ні в той, ні в другий бік.

Він сливе веселий скочив на ноги!

Вікно під шторою сіріло шістьма ясними плямами, бліде зимове світло входило в хату знадвору. Починало дніти. Вночі випав сніг.

Піддубний засвітив свічку.

В якій формі написати лист? Він не знав. Десь були якісь романи, там певно можна знайти. Він почав нишпорити. Чорт! десь заподілися, ну та дарма. Він тільки знає, що підпишеться — «з повним призирством», йому прийшла до голови чудова думка: — з повним призирством!

«Шановний добродію!»

І став. Думки опанували голову, форми виганяли їх, було трудно.

Нарешті, зачеркуючи й переписуючи, він склав листа:

«Шановний добродію, Ви вчора дозволили собі тяжко образити мене. Тільки кров може змити ту образу. Прошу Вас визначити час і місце, куди я можу направити своїх секундантів. З повним призирством Іван Піддубний».

Потому він зачеркнув «з призирством» і написав «з поважанням», переписав і заадресував: «Високоповажній пані Антоніні Цюпа у власні руки для пана Миколи Цюпи».

О!

Було ще рано, пів до восьмої. Цюпи ж вставали так коло дев'ятої. Піддубний ходив по хаті і все поглядав на годинник. Час тягся поволі. Врешті він накинув барани і вийшов.

Снігу багато, тепло і соняшно. Пухкий сніг засипав землю, будинки, обвіяв лінії тинів, обліпив стовбури дерев і гіллячки. Між білою сіткою їх яскраво синіє небо, а на снігу, на золоті сонця, тремтять синяві тіні. Сонце і повітря лоскоче щоки, а зелень

ялинових гілок виглядає з-під снігу так свіжо, що, здається, на дворі стоїть весна, одягнена у білі шати.

Пролетіла ворона і сіла на тину.

Як передати листа, щоб він попав у Антонініні руки? Коли б не стріти пана Миколу, що часом виходить з дому раніше.

Женуть гурт товару в різниці... ціла купа рудої шерсти, ніг, рогатих голів.

Як гарно дихається, — п'єш повітря, мов тепле молоко. Сонце засвітило зірку на сніговій гіллячці.

Лист муляє в кешені. Треба через когось послати. Принесуть їй — вона виходить. Лист? од кого? — дай сюди... Ага!.. Міниться в лиці і несе до чоловіка.

Безлюдна вулиця. Два рядки білих хат під білими дахами, межі ними сніг. Дими в'ються до неба. Москаль біжить з кошиком. Гей! Москалю! Гей!.. Підходить... витріщив очі...

— Однеси лист... Он туди, два вікна видко. Оддай до рук пані. Чуєш? десять копійок дістанеш.

І він намацав у кешені останні десять копійок.

Ходить по вулиці й чекає.

Москаль повертає, зігнувся.

— Самій пані?

— До рук.

— На...

І повертає назад, до себе.

Що то буде, що то буде? чим скінчиться?

День довгий, безконечний, тривожний. Вполудне небо всміхається, капле з стріх, і вся кімната в золоті.

Ходить і думає:

Обід не йде до горла, в роті сухо, голова важка. Що то буде?

По обіді лягає в ліжку, холодний байдужий, дерев'яний і нічого не чекає.

Якось то воно буде.

Сірі тіні блукають по хаті, вікно гасне, розпливається, вечірній морок лягає на серце. Навкруги нікого й нічого.

Стук... стук...

До кого б це?

— Можна?

Чий голос? Він тремтить і зривається з ліжка.

— Увійдіть...

Він... пан Микола, Голос хрипливий, дивиться в бік, шуби не знімає й не подає руки.

Сідає.

Іван тремтячою рукою шукає сірничків і ніяк не може витерти вогню.

— Не турбуйтеся... не треба.

Іван все шаркає сірником.

— Ви... ви... — хрипить пан Микола, — ви не гнівайтесь на мене — я був учора п'яний. Просто п'яний і більш нічого... більш нічого... Ну, а коли п'яний, ви розумієте...

Ага-а-а!.. Ну, звісно, він був п'яний, п'яний як шведь... і більш нічого... більш нічого... Як це він не помітив, що той був п'яний, як стовідерна куфа з горілки, як ціла корчма баб... ха-ха!.. як це він не помітив?

— Люди скучає за вами... приходьте завтра на лекцію й не пам'ятайте того, що було між нами...

Ха-ха!.. Ах ти, п'яного, він був п'яний як... і більш нічого... Ну, він прийде, конче прийде... ха-ха... Все сміється у нього в середині, все радіє і він має охоту здушити хрипливе горло цього добродія, хоч старається не показати ні своєї радості, ні своїх бажань...

Добре, він прийде... і більш нічого... ха-ха-ха!..

А про лист ні слова!

Свиня!..

.....

Піддубний виспався. Спав цілу ніч, як забитий. Так коло дванадцятої він взяв парасоля пана Миколи під пахву й побіг на лекцію. Знайомі почуття вчителя, що поспішає на лекцію, втихомирили його. Тільки коли він вступив у сніи і глянув на сходи, по яких збігав позавчора, а надто коли поставив

в куток парасоля, — згадки линули на нього холодною водою і скували вільність рухів.

На дверях з хати стояла вже Людя й підсакувала на своїх довгих ногах і простягала худі рученята до пана Вана.

— Пан Ван... пан Ван... — радісно пищала вона і дивилась на нього закоханими, як у мамі, очима.

Вони зараз взялись до роботи.

Все йшло, як і раніше; навіть в ту ж саму годину, як звичайно, перервано лекцію й покликано їх на обід.

І ось він пройшов ті хати, якими недавно виходив, і побачив стодову, і круглий стіл, і пана Миколу, і пані Антоніну.

Пан Микола сухо стиснув йому руку, пані Антоніна виглядала втомленою, але сяла і користуючись хвилиною, втиснула йому в руку такий жмут паперу, що він не знав, куди його сховати.

Обідали мовчки, хоч намагались говорити. Пан Микола був ввічливий, услужний, занадто може. Він підсував Іванові страви і припрохував, дивлячись кудись поза нього;

— Їжте... їж-жте...

І те ж-ж... виходило у нього з таким притиском, наче він мав у роті ціле гніздо ос.

Іван не прийшов ще до себе, він спустив униз очі й їв, їв без кінця, без пам'яті, з такою завзятістю, з такою саможертвою, з якими його прохано.

Пані Антоніна часто губила серветку й, нагинаючись за нею, щипала Іванові ногу.

Часом вона клала його руку собі на коліно. Людя зідхала і знімала очі до бога.

— Спасибі тобі, добрий боже!.. тепер усі щасливі!..

8 Лютого 1902.

Чернігів.

ЦВІТ ЯБЛУНІ.

Етюд.

Я щільно причинив двері од свого кабінету. Я не можу... Я рішуче не можу чути того здушеного, з присвистом, віддиху, що, здається, сповняє собою весь дім. Там, у жінчиній спальні, вмирає моя дитина. Я ходжу до свого кабінету, ходжу вже третю безсонну ніч, чуткий, як настроєна гарфа, що гучить струнами од кожного руху повітря. Моя лампа під широким картоновим абажуром ділить хату на два поверхи — вгорі темний, похмурий, важкий, під ним — залитий світлом, з ясними бликами й з сіткою тіней. Послана на кушетці й неторкана постіль особливо ріже око. За чорними вікнами лежить світ, затоплений ніччю, а моя хата здається мені каютою корабля, що пливе десь у невідомому чорному морі разом з мною, з моєю тугою і з моїм жахом. Мені дивно, що я усе помічаю, хоч горе забрало мене цілком, полонило. Я навіть, проходячи повз стіл, поправив фотографію. О! Тепер симетрично!.. А свист не вгаває. Я його чую й крізь зачинені двері. Я не піду до спальні. Чого? Я й так бачу все, бачу свою дівчину, її голі ручки на рядні; бачу, як ходять під рядном її груди, як вона розтуляє спечені губи й ловить повітря. Оце мале, звичайно таке дике, тепер обіймає пухкими рученятами шию лікаря й само одкриває рота. Таке покірливе тепер, котинятко... Це мені крає серце. Коли б швидше кінець!..

Я прислухаюсь. Найменший шелест, або стук —

і моє серце падає і завмирає. Мені здається, що зараз станеться щось незвичайне: проникне крізь вікно якась істота з великими чорними крилами, просунеться по хаті тінь, або хтось раптом скрикне — й обірветься життя. Я прислухаюсь. Ні, дім не спить. В ньому живе щось велике, невідоме. Я чую, як воно дихає, зідхає як неспокійно калатає його серце й б'ється живчик. Я знаю — то тривога. Вона держить в своїх обіймах навіть хатнє повітря й так хочеться вибитись з-під її гніту, вийти з дому і скинути її з себе!..

А я ходжу. Рівним, розміреним кроком, через усю хату, з кутка в куток. З кутка в куток. Я не чую своїх ніг, не керую ними, вони носять мене сами, мов заведений механізм, і тільки голова моя, мов павук павутиння, снує мереживо думок. У вікна дивиться ніч, без кінця довгі, глибокі чорні простори. Десь далеко стукає калатало нічного сторожа. Скільки віків будить воно нічну тишу своїм дерев'яним язиком, скільки людей, поколінь пережило... Воно завжди викликає у мене настрій, почуття зв'язку з далеким минулим, з життям моїх пращурів. Щось є просте й миле у тій промові калатала, якою воно серед тиші й безлюддя обіцяє боронити спокій твого сону... Чому б мені не взяти такої ночі до того епізоду розпочатого мною романа, де Христина, покинувши свого чоловіка, опинилась раптом з великого міста у глухому містечку? Їй не спиться. Вона відчиняє вікно своєї хати... Ціле море дерев у цвіту... м'якими чорними хвилями котиться навкруги... Спить містечко, як купа чорних скель... Ні згука, ні блика під хмарним небом. Тільки запахи душать груди та тріпочеться оддаль глухе калатало, немов перебої серця незримого велетня... Яке це нове для Христини, невидане... Вона відчуває...

Я стрепенувсь. Боже! що зо мною? Чи я забув, що у мене вмирає дитина? Я приклав ухо до дверей. Свистить? Свистить... Як їй трудно дихати, як вона мучиться, бідна пташка... Мені самому сперло віддих

у грудях од того свисту, і я починаю глибоко втягати повітря, дихати за неї, неначе їй від того легше буде... Х-ху!

Однак мене морозить... Щось од спини розлазиться холодними мурашками по всьому тілі, і щелепи трясуться... Я не спав три ночі!.. мене гризе горе, я втрачаю єдину й кохану дитину... І мені так жалко стає себе, я такий скривджений, такий бідний, самотній, я весь кулюся, лице моє жалібно кривиться і в очах крутиться гірка сльоза...

Що то? Щось грюкнуло дверима й полопотіло босими ногами... Кінець?

Я завмер на місці й серце моє стало. Щось перебивається, і дзвенить відро залізною дужкою. То Катерина внесла щось у хату. Я бачу цю стурбовану й заспану жінку; вона покірливо товчється по ночах, вона теж любить нашу Оленку. Добра душа!...

І знов усе тихо, коли б не той свист здушеного горла, не те сичання чигаючої смерті... Куди мені втікати од того свисту, де мені подітися? Я не маю вже сили слухати його... А тим часом я цілком певний, що я не вийду з цієї хати, бо я не можу не слухати його. Він мене приковує. Поки я чую його, я знаю, що моя дитина ще жива. І я ходжу і мучусь, і у мене всі жилки болять од того свисту...

Вже пізно. Лямпа починає чадити й гаснути. Я чую, що тріщить тніт, і бачу, як блимає світло — то підіймається, то падає, мов груди моєї дитини. Я з жахом вдивляюсь у цю боротьбу світла з життям, і мені здається, що в той мент, як воно погасне, одлетить душа моєї Оленки.

Страх — який я став забобонний! Я засвічую свічку і раптом, набравшись зваги, гашу лямпу. В хаті стає темніше, пропали білі й різкі тіні, на всьому ліг сірий сумний кольорит. Сумно стало в моїй хаті. Я волочу втомлені ноги поміж сірими меблями, а за мною тихо волочиться моя згорблена тінь. Голова снує думки. Про що я думаю? Я думаю про щось чуже, стороннє, не важне, а проте тямлю, що я не

забув свого горя. Якись голоси говорять в мені. «Чи не хочете оселедця? Що? якого оселедця? Я не задумуюсь над дим. Хтось чужий поспитав — і так воно лишилося. «Гідрохінон... гідрохінон... гідрохінон...» Чогось це слово мені вподобалося, і я повторяю його з кожним кроком і боюсь пропустити в йому якийсь склад. Воно якусь дивну полегкість робить моїм гарячим очам, вони спочивають, солодко спочивають і перед ними починають простягатися довгі зелені луки з такою свіжою травою... Не чую свисту, затихло калатало...

Дзиґари в столовій пробили другу. Голосно, різко. Ці два дзвінки впали мені на голову, як грім із неба, як ніж гільйотини. Вони мене мало не забили.

Коли ви в їбрі, коли ви щохвилини сподіваєтесь якогось лиха, і душа ваша напружена, мов струна на струменті, раджу вам зупинити дзиґари. Як що ви стежите за ними, вони без кінця продовжують ваші муки. Коли ж забуваєте за них, вони нагадують про себе, як цегла, що падає на голову. Вони байдуже рахують ваше терпіння й довгими стрілами-пальцями наближають хвилину катастрофи.

З-перед очей моїх пропали зелені луки, і я знов почув далеке калатало.

Вікно сіріє. В хаті все так само, як і досі було: так само вигинається од руху новітря жовте полум'я свічки, так само хилитаються тіні й висить морок, а проте є щось нове. Певно сіре вікно.

Я роблюсь занадто чутким, мої очі помічають те, чого раніш не бачили. Я бачу навіть себе, як я ходжу з кутка в куток поміж непотрібними мені й наче не моїми меблями; бачу своє серце, в якому нема найменшого горя. Що ж, смерть — то й смерть, життя — то й життя!..

Двері од кабінету рипнули і в хату тихо входить лікар. Хороший, давній друже! Він тількищо з спальні, од моєї дитини. Він стискає мені руку й дивиться в очі. І я розумію його. Нема рятунку? Нема, — кажуть його чесні очі. Він не потрібний, і одходить, а

на порозі стоїть жінка і повним благання і надії поглядом проводить його через усю хату, наче він несе з собою життя нашої Оленки.

Потому вона переводить очі на мене. Гарячі й темні од нічниць і тривоги, блискучі од сліз і гарні. Її чорне волосся, зав'язане грубим жмутом, таке м'яке і тепле. Все це я бачу. Все це я бачу. Я бачу її миле заплакане обличчя, її голу шию і злегка розхристані груди, звідки йде запашне тепло молодого тіла, і в той мент, коли вона лежить у мене на грудях і тихо ридає, я обіймаю її не тільки як друга, а як привабливу жінку, і наче крізь сон тямлю, що в голові моїй лишається невисловлена думка: «Не плач. Не все пропало. Ще у нас будуть»... А, подлість!.. Як може родитись така потіха під свист здушеного смертю горла? Оленка вмирає... Ні, це не може бути... Це дико... це безглуздо... Хто її забирає? кому потрібне її життя?.. Хто може виточити кров мого серця, коли я ще живий... мою Оленку, мою радість, мою дитину єдину... Ні, не може того бути... не може бути... А, це безглуздо врешті, кажу я!..

Моя жінка, сполохана стогоном із спальні, метнулась туди, а я кидаюсь по хаті, як зраний звір, і в непогамованій злості розпихаю меблі й хочу все знищити. «Це подло, це безглуздо»,— кричить в мені щось, і зуби скриплять од скритого в серці болю. «Сто чортів! це насильство!»— бунтує моя істота. «Це закон природи»,— говорить щось ззаду виразно, але я не слухаю і бігаю по хаті. З моїх уст готові зірватися грубі слова лайки, і я говорю їх, говорю уголос і сам лякаюсь свого голосу. Щелени мені зводить, холодний піт вмиває чоло... Я падаю в крісло, закриваю очі долонею... А-а!

Я сиджу так довго.

Чи то мені здається, чи справді свист тихшає? Що ж воно — кінець? Але жінка мовчить, не чуто плачу. А може їй легше! Може їй легше, моїй дитині! Може все минеться, вона засне і завтра її очки будуть сміятися до тата? Хіба ж це не можливо?

Хіба ж я сам, як був дитиною, не вмирав уже, навіть лікарі од мене одмовились, а проте... Господи! Єсть же якась сила, яку можна вблагати!..

Свистить? Ні, справді наче легше їй дихати... Коли б тільки заснула... коли б заснула... То я ма-буть помилився при прощанні з лікарем. Він не міг би дивитись так сміливо мені в очі...

Раптом дикий крик, крик матері, викидає мене з крісла. Ноги мої мліють, але я біжу... Я мчусь наосліп, все перекидаю, б'юся руками об двері, наскокую на жінку, що в істеричному нападі ламає руки... Я все розумію. Аж ось кінець.

Ну, з тою мені вже нічого робити, треба заспокоїти жінку. Я її обіймаю, втишую, говорю якісь слова, яким сам не вірю, і цілую холодні, мокрі од сліз руки. За поміччю Катерини, лаврових крапель, поцілунків і холодної води мені вдається врешті очутити жінку й вивести її з спальні. Вона вже не кричить, вона гірко, нерозважно плаче. Хай виплачеться бідна.

А я біжу в спальню. Чого? Хіба я знаю. Щось тягне мене. Я стаю на порозі й дивлюся. Я чую, що мої лиця присохли до вилиць, очі сухі і не змигнуть, наче хто вставив їх у рогову оправу. Я бачу все незвичайно виразно, як у гарячці.

Посеред хати, на великому подвійному ліжку, на білих ряднах лежить моє кришенятко, уже посиніле. Ще дихає. Слабий свист вилітає крізь спечені уста і дрібні зубки. Я бачу скляний уже погляд напівзакритих очей, а мої очі, мій мозок жадібно ловлять всі деталі страшного моменту... і все записують... І те велике ліжко з маленьким тілом, і несміливе світло раннього ранку, що обняло сіру ще хату... і забуту на столі, не згашену свічку, що крізь зелену умбрельку кидає мертві тони на вид дитини... і порозливану долі воду, й блиск свічки на пляшці з лікарством... Щоб не забути... щоб нічого не забути... ні тих ребер, що з останнім диханням то підіймають, то опускають рядно... ні тих, мертвих уже, золотих

кучерів, розсипаних по подушці, ані теплому запаху холодючого тіла, що виповняє хату. Все воно здається мені... колись... як матеріал... Я це чую, я розумію, хтось мені говорить про це, хтось другий, що сидить в мені... Я знаю, що то він дивиться моїми очима, що то він ненажерливою пам'яттю письменника всичує в себе всю цю картину смерти на світанні життя... Ох, як мені гидко, як мені страшно, як ця свідомість ранить моє батьківське серце... Я не витримаю більше. Геть, геть з дому, яко мога швидше...

Цвітуть яблуні. Сонце вже встало і золотить повітря. Так тепло, так радісно. Птахи щебечуть під блакитним небом. Я машинально зриваю цвіт яблуні і прикладаю холодну од роси квітку до лиця. Рожеві платочки од грубого дотику руки обсіпаються і тихо падають до долу. Хіба не так сталося з життям моєї дитини?

А проте природа радіє.

І чого не змогла зробити картина горя, те викликала радість природи. Я плачу. Сльози полегкості капають услід за платочками, а я з жалем дивлюсь на нещотрібну мені зелену чашечку, що лишилась в руках...

Я не можу вернутись до хати і лишаюсь у саду. Ну, що ж — сталося. Факт. Може їй лучше тепер. Хіба я знаю?

Факт!.. А як трудно повірити мені цьому фактові, погодитися з ним. Ще недавно, усього шість — ні, п'ять день, як вона бігала тут, у саду, і я чув лопотіння її босих ноженят. Чи ви завважили, яка то радість слухати лопотіння босих маленьких ніжок? Ще недавно — просто, здається, вчора було — стояли ми з нею під нашою любимою вишнею. Вишня була вся в цвіту, як букет. Ми держались за руки, підняли догори голови і слухали, як грають в цвіту бджоли. Крізь білий цвіт виднілось синє небо, а на траві гралось весняне сонце.

А от тепер...

Вона була така втішна, ми з жінкою часто сміялись з її вигадок.

Коли я чесавсь щіткою, вона називала те «тато замітає голову», мої комірчики прозвала обручами, не вимовляла літери *p* і замість «стидно», казала — «стиндо».

Хіба я можу забути, як вона, роздягшись на ніч, приходила до мене сказати «на добра-ніч», в коротенькій сорочечці, вся тепла й рожева, з голими рученятами і з пухкими ніжками. Одною рукою вона притискала до грудей свою одягу, а другу закидала мені на шию й підставляла для поділунку розпалену грою щічку.

Я не забуду щастя дотику до її шовкових кучерів, не забуду її душі, що дивилась крізь сині очі, — моєї душі, тільки далеко кращої, чистішої, невинної.

Яка то вона тепер, моя маленька донечка? Ні, треба не думати, її нема. Нема. Де її поклали? Яка вона тепер? Я цікавлюся. Я нариваю цілі пучки цвіту яблуні, повні руки, і несу в хату. Я не знаю, де знайду свою дитину, де її поклали — і в першій хаті, в яку вступаю, в гостинній, натикаюсь на стіл, а на ньому...

То ти тут лежиш, моя маленька! Якою ж ти великою стала, як ти виросла зразу, наче тобі не три роки, а цілих шість...

Я обкладаю її цвітом яблуні зо всіх боків, засипаючи тими квітками, такими ніжними, такими чистими, як моя дитина.

Потому дивлюся на неї.

Вона лежить, простягнувши голі ручки, витягнена й ненатуральна, як воскова лялька. На ній коротенька біла суkenочка і жовті нові капчики з помпонами, що я недавно купив їй. Вона так тішилася ними.

В її головах горить світло. Це чудне, неприродне, бліде, мов мертво, світло серед білого дня. Тремтячим блиском воно цілує мертві щічки.

Я дивлюсь на це воскове тіло, і дивний настрій охоплює мене. Я почуваю, що воно мені чуже, що

воно не має жадного зв'язку з моїм живим організмом, в якому тече тепла кров, що я кохаю не те, що я сумую не за ним, а за чимсь другим, живим що лишилось у моїй пам'яті, відбилось там золотим промінням...

А моя пам'ять, той нерозлучний секретар мій, вже записує: і цю безвладність тіла серед цвіту яблуні, і гру світла на посинілих лицах, і мій дивний настрій...

Я знаю, на що ти записуєш усе те, моя мучителько! воно здасться тобі... колись... як матеріял...

Моя мила донечко, ти не гніваєшся на мене?

10-XI-1902.

Чернігів.

З ГЛИБИНИ.

ХМАРИ.

Коли я дивлюсь на хмари, ті діти землі і сонця, що, знявшись високо, все вище і вище, мандрують блакитним шляхом,— мені здається, що бачу душу поета.

Я впізнаю її. Он пливе чиста і біла, спрагла неземних розкошів, прозора і легка, з золотим усміхом на рожевих устах, тремтяча бажанням пісні.

Я бачу її. Велика і важка, повна туги й невипланих сліз, вагітна всіми скорботами світа, темна од жалю до нещасної землі, вона клубочиться чорними хвилями, важко дихає переповненими грудьми, ховає лице од сонця і гірко плаче теплими сльозами, аж поки не стане їй легше.

Я знаю її. Вона... Неспокійна, вся насичена вогнем, вся палаюча великим і праведним гнівом. Мчить шалено по небу і підганяє ліниву землю золотою різкою... Вперед... вперед... швидше разом з нею... в мільон раз швидше в повітрі... І гукає так, щоб всі почули, щоб ніхто не спав, щоб всі прокинулись...

Я розумію її. Вічно невдоволена, вічно шукаюча, з вічним питанням — «на що? до чого?» — вона спустила сірі крила над землею, щоб не було видно сонця, щоб потопала в тінях земля, і сіє дрібну мряку суму...

Поете, я не дивуюсь, що любиш хмари. Але я співчуваю тобі, коли з тужливою заздрістю стежиш за хмаркою, що тоне, розпливається і гине в блакитній пустелі.

18-X-1903.

Чернігів.

У Т О М А.

Душа моя втомлена і навіть той жаль, що почувую, нагадає лиш усміх, застиглий на обличчі мерця...

Я маю жаль до неба, бо хмари, що проходять по ньому, не лишають там жадного сліду: воно знов стає ясним й блакитним.

Жаль маю до землі, бо тіні, що вкривають її, пересунуться на інше місце, і де було тьмяно і сумно, знов ляже золоту сонця.

З жалем дивлюсь на воду: мов дзеркало одбиває вона красу світа, і коли невдоволена навіть — ламле всі лінії й фарби і *творють* своє.

І маю жаль я до осінньої рослини: кожна брунька ховає в собі надію життя і дасть нові пагони.

Тоді як я...

Тоді як поїла надій моїх нерухомою хмарою зависаю надо мною, тоді як сонце щастя не зжене з душі тіней, як дзеркало душі моєї померхло, потьмарилось, не одбива нічого, тоді як те, що облетіло і стало голим — не розів'ється знову.

І чом не живу я, вища істота, як те мертве небо, як нежива земля, як вода, як рослина?

Спитати?

Не хочу... Втопився.

9-ХІІ-1903.

С А М О Т Н И Й.

Я слухаю співи, яких ніхто не чує: то співає моя душа.

Завжди і всюди чую її любимий приспів.

— А ти самотний!

І ніщо не заглушить — я це знаю — ніщо не заглушить тихого співу: крізь стогін хуги, крізь сміх весни, крізь регіт грому і плюскіт зливи — я все вчуваю:

— Самотний!.. самотний!..

Навколо люди. Блищать їх очі, тремтять їх голоси. І снує срібну нитку розум і золоту серце, хвиля життя виходить з берегів, шумить і грає — і коли до уст моїх торкається келих веселощів — я чую вже знайомий реквієм душі:

— А ти самотний!..

Я плачу. З мого серця теж летиться струмок в море людського горя. І хоч тепла рука моя простягнена для дружнього стиску там, де його треба, хоч душа моя розкрита для чужого горя, як квітка для роси, а про те... а разом з тим — я чую — встає з глибини, яке вічне прокляття:

— Ха-ха! Ти все ж самотний!..

І коли навіть біля серця мого б'ється кохаюче серце, коли дві іскри злучаються в полемінь щастя, коли здається, що сфінкс розгаданий вже — і тоді навіть...

...І тоді навіть чорним клубком котиться в грудях моїх болісний й гордий покрив:

— А я... самотний!..

7-I-1904.

У ГРІШНИЙ СВІТ.

Новеля.

Там, за горами давно вже день і сяє сонце, а тут, на дні межгір'я, ще ніч. Простерла сині крила і тихо вкрила одвічні бори, чорні, похмурі, застигли, що обступили білу церковцю, немов черниці малу дитину, і пнуться колом по скелях, все вище та й вище, одні по других, одні над другими, до кляптя неба, що таке невеличке, таке тут синє. Бадьорий холод сповняє цю дику чашу, холодні води спадають по сірих каміннях і п'ють їх дикі олені. В синіх туманах гомонить Алма й купають в них сосни свої кострубатії віти. Сплять ще велетні-гори під чорними буками, а по сірих зубцях Бабугана повзуть, мов дим густий, білії хмари.

На дні межгір'я тихо, похмуро. Лиш кволі, жалібні згуки монастирського дзвона сумно лунають в долині...

Манастир вже не спав. З келії матушки-ігуменні вискочила келейниця і кидалась по подвір'ї мов тороплена. Сестра Аркадія, скромно спустивши вії над пісним видом, спішилась до матушки з букетом троянд, ще мокрих од роси, і мов не помічала злих поглядів стрічних черничок. З літньої кухні дим бухав хмарою, а поблушки, в темних одежах, блукали по дворі, ліниві і заспані. В білій капличці, де в кам'яну чашку стікала чиста цілюща вода, рівно горіли, мов золоті квіти, свічки, запалені кимсь із прочан.

Дві поблушки гнали корови на пашу. Старий чернець, що лишився на парафії з того часу, як мана-

стир цей обернено в жіночий, сухий, згорблений, знищений, немов викопаний з землі, волікся до церкви. Ледве пересуваючи тремтячі ноги та стукаючи по камінцях патерицею, що ходором ходила в його сухій руці, він кидав останні іскри з погаслих очей у слід коровам та даявсь:

— У-у!.. кля-а-ті!.. нагидили... женського п-полу!..

І тикав патерицею у слід коровам.

Підлушки осміхались.

З вікна матушки-казначей визирнуло на них бліде, винувате обличчя з великими підведеними очима, з волоссям в бєзладі, без каптура.

— Це вжезнов матушка Серафима бачила привиди,— зтиха обізувалась молодша послушка, ззирнувшись з старшою.

В тої блакитні очі сумно всміхнулись.

Гнали корів високо, в гори, на полонину. Гойдаючи злегка рудими боками, п'ялись по крутих стежках корови, за ними йшли сестри. Попереду молодша— Варвара, міцна, кремезна дівка, за нею Устина, тонка, делікатна, в чорній одежі, як справжня черниця. Ліс обгортав їх, холодний, сумний та мовчазний. На них насувались чорніі буки, повиті в жалобу тіней, сиві тумани з дна урвищ, росяні трави, холодні скелі. Над головами котились хвилі холодного, чорного листу. Навіть сині дзвіночки сіяли холод на трави. Кам'яна стежка, мов тропа дикого звіря, сплітала петлі по боках гори, сюди й назад, все вище та й вище. Рябі мармурові піі буків злізали з дороги униз, немов западались і вже стелили темну корону аж під ногами. Цупке коріння спліталось у клубки й повзло по горах, немов гадюка. Черниці йшли далі. З одного місця вдалось їм побачити дно ями, малу церковцю і білі дімочки, де жили сестри. В церковці співали. Жіночі голоси, чисті, високі і сильні, мов янгольські хори, вели побожну пісню. Вона так дивно гучала вгорі, під чорним склепінням.

Устина стала. Вся тиха, просвітлена, слухала співу.

— Ходім,— обізувалась Варвара,— вже пізно... Ма-

тушка-ігумення звеліла малину збирати, як вернемо з лісу...

Устина зідхнула.

— Колись і я так співала... поки голос не пропав од застуди...— сумно сказала вона.

І понесла у грудях далі, у чорну тишу ліса, ті співи, яких не могла вже добути з слабого горла.

А тиша стояла справді велика. Камінчик, скотившись з-під ратиці корови, суха гіллячка, зачеплена ногою, справляли такий лускіт, наче щось велике валилось в горах і розсипалось. Ця тиша дратувала: хотілося скрикнути, гукнути, хотілось її налякати.

Дедалі попадались вже сосни, старі, руді, кострубаті. Їх довгі галузки спускались в провалля, як руки. По сухій глиці сковзалась нога. Соснові шишки, великі й порожні, котились під ноги або дивились з трави десятками очей на схилені головки синіх дзвіночків.

— А матушка-ігумення й сьогодні сердиті,—обізвалась Варвара...—Давно помирилась з матушкою-казначеєю... плакали, цілувались, а знов бучу збили... Кличуть вчора до себе матушку Серафиму:—«Ти, кажуть, знов за своє? Ти знов проти мене бунтуєш сестер? А-а! я знаю, вони тебе більш люблять, аніж мене, бо я, бач, деспотка, мучу всіх, роботою зануджую, голодом морю... Я краще ззім, я собі рибу купую, я все варення з чаєм попила... я... я... Я всім покажу! Я тут ігумення... Всіх прожену, розточу погане кодро, розвію по світу...» А сама аж пожовкла, ціпком стукає по помості і каптур, прости господи, зїхав на бік... Ну, матушці Серафимі зразу вже ясно, чия то справа. Вона й каже: «То все Аркадія набрехала...» Кличуть Аркадію. Та—очі до долу, голову на бік—і я не я... то десь Секлета... Кличуть Секлету. Та плаче, присягається... Потому Секлета прилюдно сестру Аркадію брехухою й шпигункою назвала... Мало не бились...

— Та ж чула... Сестра Секлета погано зробила... Для бога все треба стерпіти.

Устина закашлялась.

— Може швидко йдемо?.. Терпіти треба... Не стерпиш, коли Аркадія на всіх набріхує матушці-ігуменні. Та на роботі стояла, а та лінується, а та їсти не хоче за трапезою, окремо в келії своєї їсть... а та судила матушку-ключницю, що скупа... Ну, матушка-ключниця гніваються, а обіди ще гірші, охлянеш на роботі... Пересваряться всі, перегризуться, вогнем дшуть одна на одну, усі сердиті... Слова не промовлять до себе... От як Секлета з Мартою... Пів року не розмовляють уже... вороги люті... По цілих днях кипить у нас, як в пеклі, прости господи гріха, а матушка-ігумення... Ай! як тут гарно!

Підслушки зупинились.

Поки вони злазили вгору, діл западавсь їм з-під ніг все глибше та й глибше, вростав у землю, у чорну безодню, тоді як гори росли, виростали і розгортались. З-під сосон, як з вікон, виднілись далекі і близькі гори. Немов острови на морі туману. Вже трохи розвиднилось. Повітря зробилось прозорим та ясним, і буки зазеленіли у ньому, як рута. А там, де сонце торкнулось вершечків дерев, спалахнуло листя злото-зеленим вогнем і стало прозорим, як скло. Здавалось, воно дзвеніло. Рядом курилась туманом важка соснова гора, закурена, вся спалена вогнем, який лизав ще червоним язиком вершечки пнів. А там знов бук та грабина, затоплені синім мороком ночі, немов цовиті мріями, збігали, як драбина Якова з неба в долину та єднались з далекими тінями гір, прозорими й легкими, як дим з камильниць. І вся ця гармонія ліній та фарб, цей ранішній сон неба, ця пісня тиші, здіймали душу у небо.

— Яка краса, господи!—зідхнула Варвара.

— Гарно... а восени краще,—відповіла Устина.

Вона любила осінню пору, коли повітря таке прозоре, що гори, здавалось, зсувались і стояли, як стіни храму. Ліс одягався тоді у жовте й червоне листя, а сонце обертало його у золото й вогні. Їй здавалось тоді, що то сонми священників, в золотих

ризах, з засвіченими свічками в руках, правлять службу божу, а купи чорних сосон, мов сестри-черниці по-божно схилившись, слухають святі слова. Вона чула тоді співи.

Вона любила холодні осінні ночі, повні місячного сййва, коли ревіли в далеких горах олені та справляли смертельні бої, а гірські ліси, як море, котили чорні хвилі, по яких пливла, неначе човен з вітрилом, біла церковця.

Так страшно було у такі ночі.

Підслушки рушили далі, а за ними рушили й гори, міняючи форми та фарби.

Корови зайшли вже далеко вперед і треба було їх наздогнати. Ліс все густішав, чорнішав. Скрізь п'ялись сосни, буків вже не було. Стежка ставала прикрішою. Засипана глищею, що віддавала прілим духом, вона перепинялась часом здоровим деревом, виваленим з корінням, сухим і колючим. З трави пахли чебрець та діктамнус. Враз в гущі ліса мигнуло щось і зникло. Наче гіллячки ожили. То проскочили сарни—стрункі, тонконогі. І знов усе тихо. Знов чорне склепіння та вогкий холод.

— Ти кажеш: терпи...—почала знову Варвара.— А правда ж де? От хоч би й ти. Така тиха, спокійна, вже рясофорна, а ворогів маєш... Всі знають, що ти недужа, не можеш страви нашої їсти... А матушці-ігуменні кажуть, що ти вередуєш... Хто коло неї впадає, улещує, той ласку має, на роботу важку не ходить. А тебе посилають...

Устина мовчала.

Корови ревли, мабуть товар вже зачули. Тепер полонина була десь близько. Треба було спішити.

Раптом ліс розірвався. Розступилися сосни і обгорнули широку поляну, свіжу, похмуру, куди як на ложе спадали синії роси. Старезний дуб, посаджений серед поляни святим Кузьмою, чорний, кошлатий, немов його заступник, вітав вже здалеку гостей, просив спочити.

Корови бродили на паші, а чорні буйволиці, малі

й горбаті, покинувши їсти, повернули до гостей свої волохаті шиї і дивились на них червоними, недобрими очима.

Під дубом варив щось на вогнищі пастух.

Можна було вертати додому. Та їм не хотілось. Загріті крутими стежками, напоєні гірським повітрям, послухки були веселі.

— Полізем далі, на шпиль,—прохала Варвара.

Вона вся зачервонілась, чула смак волі і зовсім забула про малину.

Устина не змагалась.

Вгорі ліс був густіший та ще чорніший. Гори десь зeszли. Настала ніч. Кострубате галуззя, мов чорні ведмежі лаби, простягалось над ними, довило за спину і било по ліді. Варвара з Устиною раз-у-раз кланялись їм, немов приймали благословення. Заснапались, упріли, ледве переводили дух, а лізли далі. Минали галяви з свіжо витолоченою травою, де ще цієї ночі лежали олені; минали невидані в долині квітки, сірі мхи, якими, як косами, пообростали дерева. Все лізли далі. Ще трохи... ось швидко... ще...

І раптом стали. Посліпли. Море світла залляло їм очі. Тремтячі, зворушені, розплющили очі. ~~Перед ними лежав той далекий, грішний світ, з якого вони втекли колись у тиху, чорну яму, принадний, веселий, у сьйві, як мрія, як сам гріх.~~ Далеко море відкрило широкі обійми зеленій землі і радісно тремтіло, немов жива блакить неба. А земля мліла й сміялась в обіймах, немов упоєна коханням жінка, і блищали на сонці рядки білих домів, як дрібні зуби у неї. Зелені долини стелились як коси. І вся ця дивна країна пливла кудись у морі теплого світла в широкому, необмежному, блакитному просторі... З лівого боку важко лежав на землі похмурий Чатирдаг, а з правого—лізла на небо чортова ступанка Бабугана, нагріті скелі, сірі і голі, як земля-мати родила.

Послухки скаменіли, як зачаровані. І тоді, як Варвара слухала якісь голоси, солодкі, спокусливі, якісь заклики грішного світу, душа Устини розпу-

скалась в блакитнім повітрі і співала молитву тим чистим голосом, який не міг ніколи добутись з слабого горла.

Варвара перша отямилась.

— А наша малина! — гукнула налякана, і той вигук скинув їх раптом з гори у долину, під білу церквю та тісні келії.

Знов чорний морок, знов море листу, та ж сама дорога. І поки мчались крутими стежками, як дикі сарни, сусідні гори, залиті вже сонцем, зелені і чорні, високі і нижчі, скакали з ними, росли і спадали, зникали й з'являлись, щоб гнати за ними. Добігли до церкви.

Снують по подвір'ю черниці, немов сновиди. Сюди й туди. З келії в кухню, з кухні у келії. Немов шукають, чого не згубили. Сонце вже припікає. Стоять прочани. Одна черничка гукає другій:

— Сестро Макрино, неси самовар гостям...

— Неси сама...

І обидві зникають.

Горбата сестра Анфиса сидить вже в крамниці поміж образами, лиха, надута, чимсь невдоволена, немов паук той заснована вся паутинням злоти, і стежить недобрим оком за ворогами.

Прочани чекають, стоять на подвір'ї. Висока, чорна, суне поважно в капличку до чаші з водою сестра-казначей. У руках має сачок на довгій тичці, озброєний в хрести, яким буде ловити не рибку, а гроші, що накидали в воду прочане. Навіть калитку на поясі в неї захища святий хрест.

Зупиняє Варвару.

— Що ж ви оце робите? Чом малини досі не рвете?.. Та ж матушка-ігумення...

Мовчать винуваті й хапаються бігти.

Матушка Серафима спускає очі додолу і зтиха каже:

— Знов цієї ночі бачила...

Тепер вже не можна тікати. Матушка-казначей любить звірятись молодшим. Ті її більш розуміють.

Вона спочатку зідхає, втуплює потім підведені очі кудись в простору, у лісову пітьму і сливе шепче:

— Тільки здрімнула—чую знов він стоїть над мною. Розплющую очі—а він такий благоліпний, кучері в'ються по плечах, щоки рум'яні, очі—як свічі... поклав свою руку на мої плечі та й каже голосом райським:—«Чого лежиш тут на моєму ложі? Це моя келія, я жив тут довго, спав тут, молився»... А мені страшно, вогонь іде по тілі... Чи не сатана то во образі прекраснім, надісланий з пекла во іскушеніє... Свят, свят, свят... А він нахилився, аж кучері лоскочуть...—«Вставай, Серафимо...»

— Матушко, чи не можна нам самовара?—переймають прочани якусь черничку.

— Треба б сестрі Марії...—й проходить далі...

Сестра Анфиса стає на дверях крамнички.

— Отак... одна на одну скидають... ліниви ж, господи!—закидає вона свої тенета на черничку.

— А вам яке діло?

— А таке... Дух лінощів побіждається духом правдивості...

— А про дух сквернословія й забули?... Прочитайте краще для себе... Не дурно про вас кажуть...

— Хай господь пробачить тому, хто лихе каже. А хто казав? Що говорив? Дармоїдки, брехухи.. язиковзвони... нехай он матушці-ігуменні скажу...

— Кажіть!.. про вас всі знають...

З кухні вискакує сестра Марія. Очі заплакані, червоні.

— Сварились?—цікавиться сестра Анфиса.— Ай, грішка...

— Помирилися... Три дні мовчали... Аж сумно стало...

— На довго ж?

— А господь знає...

— Тут прочане самовара відколи просять... Чаю хочять попиту...

— Самовара? Коли б сестра Секлета... Та де ж це Секлета?.. Секле-то! Секлето-о-о!..

Даремно носився той поклик по мертвому дворі, даремно бився об ліс, об стіни церковці, що тихо дрімала на сонці, вся біла, як вишня в цвіту. Ніхто не обізвався.

Потиху дзюрчала й спливала у чаші, в каплиці, живуща вода, а над нею палали свічі, як вогняні квіти.

— Сиджу я, тремчу вся,—тягне своє матушка Серафима,—соромно так мені, чудно, а він нахилився і гласом таким соло-одким, таким співо-очим... Ви смієтесь?—раптом остро питає вона черничок, наморщивши чоло і вся збілівши.

— Та ні, матушко... господи!..

— Ви смієтесь... я бачу... Та ж то був інок... інок, кажу вам, чернець, а не хто... У-у! невірні, у них на думці саме лиш грішне... Марш мені зараз малину рвати!.. Геть!.. Не треба мені нікого... нічого... У-у!..

І скинувши на послушок гнівний, болізнний, як у мучениці, погляд, матушка-казначей підняла угору довгий сачок, як оборону від напасти, і пішла до каплички.

На ході вона злегка хиталася і гугнявим голосом вичитувала:

— Святії безсребрениці і чудотворці, Козьмо й Даміане, посітите немощі наша, тунє приясте, тунє дадіте...

Золоті хрести на держальні сачка блищали на сонці...

В малиннику тихо. Хоч сестра Секлета вкупі з сестрою Мартою збирали там ягоди, але вони вже пів року не розмовляли з собою.

— А тут були матушка-ігумення,—обізвалась до пбслушок, що саме підходили, Секлета,—про вас питали... Сердяться, що мало зібрали малини...

Варвара з Устиною стали на роботу. Вони теж затихли. Самі ж матушка-ігумення сердяться!..

Немов ще тихіше стало в малиннику. Мовчали сестри, мовчки стояли зелені стіни гір, у тишу повилася глибока долина, послана м'ярко зеленим буком,

налита золотом сонця; сім чорних горбів мовчки дивились у глиб, а по них сходили рядками сосни, немов чернечі процесії. І тільки глибоко, на дні межгір'я, плигаючи з скелі на скелю, ревла і шуміла бистрая Алма та розсипала холодні води по каменястому ложі.

Так сумно стало. Ігумення сердиться!.. Всі ці чотири чернички, що кидали мовчки стиглу малину на дно кошиків, зазнали вже гніву матушки-ігуменні. Всіх їх покарано цею ж зимою. Устині згадалась та пам'ятна зима... По цілих днях і ночах сипав та й сипав сніг і врешті засипав яму. Засипав дороги, засипав ліси, долини і Алму... Од всього світа одрізав... А коли хмари подерлись і сіли на гори, впав з неба холод, неначе гнів божий... Тріщали з ляку дерева, тріщала церква і в'яли сестрички. Сонце сховалось за гори й ходило там десь короткими днями, а в ямі лишилась ніч... Довга, безкрая й сумна, як плащаниця. По цілих днях горіло в келіях світло, куняли над килимами сестри, згинали спини й псували очі!.. Почались сварки, росла незгода, тяглась ворожнеча, довга, уперта, як ті дні-ночі. Коли ж гасили світло і грішне тіло йшло на спочинок, сон кидав очі і замерзав десь в келії. Не сила було заснути... Так було зимно.

По цілих ночах тремтіли сестрички, а дров не давали... Матушка не звеліла. І от вони согрішили. Вона, Варвара, Секлета і Марта, та ще дві чернички... Потай, по ночах порпаючи глибоко в холодний сніг, вони збирали в лісі сухе ломаччя і гріли келії. Дізналася матушка—з монастиря прогнала. Усіх шістьох... Пішли вони з плачем у сніг, у холод, в лихій одежі... Соромно було, жалко... Та вже з дороги їх завернули... Змилювалась ігумення-матушка... Дві не схотіли, пішли у світ... Відтоді й голос пропав у неї, як застудилась.

— Не знати, де тепер Ганна, що не схотіла вернутись?—подумала в голос Устина.

— Я бачила її, як їздила в город,—обізвалася Марта.—Заміж вже вийшла. Чоловік слюсар, вона крамничку має... Така весела, здорова... Згадати, каже, не можу...

— А от Марія померла... царство небесне...—зідхнула Варвара.

Всі теж зідхнули й замовкли.

— Одні кажуть, що з горя, а другі, що застудилась, брівши глибоким сніго і,—кинула Секлета.

Ніхто не одповів їй.

Знов тихо стало. Тільки гнулося малинове стебло та дощем падали ягоди в кошик.

— Чого воно так, скажіть мені, сестри!—загадала Варвара і аж очі зробила великі.—Що як перше люди спасались, то й добро другим робили... а тепер...

— Все од бога... Не судить, то й вас не осудять,—строго сказала Устина.

Всі розуміли, на що Варвара натякає.

— Та годі вам!—гукнула весела Секлета.—Лови, Варваро!—і пожбурнула в неї стиглою ягодою.

Варвара разтулила рота, та ягода не попала.

— Ну, тепер ти!—і полетіла малина у рот Секлеті.

— Добра малинка?—обізвався з боку знайомий голос.

Як з землі виросла сестра Аркадія з пісним обличчям, з побожно згорненими на животі руками.

Ніхто не обізвався до неї.

— А я ще й не кушала... Дух чревоугодія побіждається...—і бачучи, що її не слухають, сестра Аркадія криво всміхнулась і нишком подалася далі.

— Христа продала б,—сказала Секлета.

Вони вже кінчали роботу, коли прибігла келейниця.

— Несить швидше малину... та йдіть всі до матушки-ігуменні... Кличуть...

— Ну, щось уже буде!—подумали сестрички.

* *
*

Кривульками в'ється біла дорога з монастиря святого у грішний світ. Пнуться над нею гори, шумлять старі буки, клекоче в долині Алма...

Сонце було вже низько. Зеленим вогнем горіло на ньому верхів'я буків, блищали, як срібні колони, пні

Й блукали під ними їх легкі тіні. А там, де сонця нема вже, лізли у небо темні стіни, а з них, глибокі й чорні, дивились холодки.

Йшли по дорозі чернички. Схилені голови, очі червоні, клунки на спинах, щіпки в руках. Попереду Варвара, за нею Устина, а там дві других, що рвали малину. Брели із раю у грішний світ, не стямившись, не спам'ятавшись. Так це все швидко скоїлось!.. Біда заскочила їх, як дощова хмара. Устина ще й досі тремтіла, у неї все ще стояла перед очима висока чорна матушка-ігумення: жовті мішки скачуть під злими очима, щіпок тремтить в руді, золотий хрест плигає по грудях. «Де малина?.. Пожерли?!.. Малина моя де!.. Розпутні!.. Геть звідси!..» Сестра Аркадія з пісним обличчям подає свячену водицю, просить напитись... «Геть з очей... Геть звідси!.. Всіх порозгоню... я... я...» Хлюпає вода на поміст, щіпок ходором ходить, хрест скаче на грудях і скачуть мішки під очима...

Потому хаос, щось невизразне, чого й згадати не можна... убогі клунки з убогим манаттям... тремтячі руки... сльози черничок... Слова потіхи крадькома, по-тай, щоб старші не бачили—і під ногами дорога, довга, ганебна... А мозок немов сокира рубає: «Пожерли? геть звідси!..» й навіть дерева шепочуть у чорних верхів'ях: «Пожерли?.. геть звідси!..»

Лиця в Устини горіли і жаль пік в грудях. Якась малина!..

Сестра Варвара ступала твердо, уперто,—пута рвала. Зсунула брови, стисла уста і щіпком стукала в землю. Ні разу не стала, не озирнулась. Вся постать казала: далі од раю, ближче до грішного світу.

Позаду—вороги. Йшли мовчки, самотні, немов стіною розділені. Навіть тіні їх нарізно пливли по дорозі.

Сестра Устина була прибита. Не мала сили нічого забути. Вона не забула своєї келії, тісної та тихої, як домовина... Вечірніх тіней, тремтячих од світла лампадки... Малого віконця, яке містило в собі високі гори, і чисте небо, і ясне сонце... прекрасний світ

божий... Її душа не могла раптом порвати побожних мелодій, чистих і гарних, як янгольські хори. Забути солодкі молитви на кам'яному помості, в кутку темної церкви... Чорних сестричок, що йдуть рядами... Усього того, до чого звикла. Що з нею буде? Куди подітись? В широкому, чужому світі, од якого одвикла. Куди веде ця біла дорога, що плете петлі у горах, чужих, невідомих, холодних?..

А ліс мовчав. Мовчки йшли сестри і кожна зокрема несла свої думи.

Раптом—щось їй причулось... Ні, то причулось...

Так жалко, так сумно, душа спливає сльозами...

— Сестро Секлето, де заночуєм?

Ласкавий голос... Хто це промовив? Тепло, сердешно, мов сонде вечірне?.. То їй почулось...

— Сестро Секлето, де заночуєм?

— Сестричко Марто!..

Невже то промовив до ворога—ворог?

Навіть Варвара здригнулась і стала.

Вони озирнулись.

Сестра Секлета лежала на грудях у Марти і чорні плечі її тремтіли од плачу.

— Прости!

— Хай бог простить!..

Устина глянула на Варвару і бліді уста в неї тремтіли, як у малої дитини.

У Варвари текли з очей сльози...

Щось важке й болюче підкотилося Устині під серце і раптом трісло. Зробилось так легко, так радісно, як ще ніколи. Вона стояла і несвідомо шептала: сестричко... сестро...

І це маленьке слово, промовлене так щиро ворогами отут, на дорозі у грішний світ, слово, яке вона тисячі разів повторяла досі холодними устами там, у монастирі, раптом набрало для неї якоїсь незвичайної краси, якогось особливого тепла і співало в душі, як пісня.

Вона немов уперше казала: сестро... сестричко...

Воно їх еднало краще, міцніше, як досі... Од його

розступались чорні бори і не страшним став той не-
відомий, далекий, той грішний світ...

Всім стало легко. Всі обіймались.

— Сестро Секлето!..

— Сестричко Марто...

Їм всім хотілось якнайчастіше казати те слово
нове, мов тільки знайдене, просте і рідне.

Їм всім хотілось взятись за руки і йти так далі,
в згоді й спокої.

— Сестро Устино...

— Сестро Варваро...

Сонце ховалось за гори і чорний морок вставав
із мертвого бору. Та їм байдуже. Вони всі знали, що
там, у долині, куди простують, світить ще сонце та
б'ється хвиля живого життя...

17 Серпня 1904 р.

Чернігів.

ПІД МІНАРЕТАМИ.

Оповідання.

Як опинився Абібула сьогодні вранці на кладовищі, він і сам не міг би сказати. Завжди в ті дні, які кінчались великим благанням Аллаха, молодий дервіш був сам не свій. Його тіло наче втрачало вагу і злегка тремтіло, душа ставала прозорою, мов вода річки, на дні якої бачиш каміння, або як скло, що дзвенить од кожного руху. Йому не хотілось сьогодні робити, і він не пішов до шевця, а подався отак, навмання й забрів на кладовище. Злазив на гору, руду, спалену, вкриту сухим бадиллям, засаджену густо надгробками. Минав сірі плити, поточені дощами та вітром. Поли його халата розвівав вітер і закидав на надгробки, що стояли сторч, немов здіймали угору кам'яні чалми і фези. Здавалось, мерці пробили тверду шкаралущу землі і посідали попліч у бур'янах. Розбиті плити лежали долі, засипані пилом, закидані грузом, заплутані у будяки та павутиння. Кам'яні голови валялись окремо. Мармурові скрині над значними покійниками, з пишними арабськими написами, над якими працювала фантазія поетів, теж мертвих уже, пообсипались та завалились од часу. Абібула знав, що поле смерті, розлоге, запущене, дике, немов розвалений город, немов руїна руїни, помагало йому забути землю і зняти душу у небо. Щоб мати радість, яку давало єднання з богом, треба настрою. І от для цього він ішов серед мертвих, які вже певно тиши-

лись раєм. Підняв блідий вид і підведені очі до сього неба і тихо співав іляги¹.

Ах, коли б Ізрафіл² швидше взяв його душу, врятував од гріхів, од шкодливих багатств землі, од зазіхання на чужу працю! Нащо ти дуриш себе цим світом? Хіба ж можна не вмерти, хіба ж є спосіб втікти од савану й життя дочасного на чорній землі? Душе, з тобою завжди Ізрафіл!.. Страшний міст Аль-Сират—неминуча дорога нам всім, та хто пройшов через його—матиме вічну утіху...

Абібула йшов далі. Його жовтий халат летів за ним і обгортав надгробки, червоний фез горів на сонці, як дикий мак, а очі блищали вогнем. Словами пісні він плакав над грішним світом, бо тепер хаджі³ навіть забули дорогу чести, шейхи—своїх батьків, а судді—правду і справедливість. Учений софта ходить в зневір'ї, народ одкинув праву науку, а люди письменні не кращі за його. Ось-який жах панує на нашій землі!..

Побожні пісні гойдали Абібулі серце, розкривали як чашу, в яку мала сплинути нині ласка Аллаха.

Бідний робітник, що зазнав змалечку нужду та горе, що бачив, як сильні пригнічують слабших, багаті бідних, і скрізь панує неправда, дививсь на світ як на загадку. Що все те значить? Сам він не знав, не міг сказати, а другі з нього сміялись, називали «афузом»⁴. Усі були певні, що з хлопця нічого не вийде. І справді, Абібула міняв ремісників одного на другого і все кидав науку. Спочатку помагав батькові тесати надгробки, далі покинув, став мідником, а відтак опинивсь у шевця. Так-сяк скінчив науку, був уже майстром. Цього було мало, його це не вдовольняло. Ну, що кому з того, що вмів пошити черевики? Що од того переміниться на світі? Що дасть йому? Для тіла—він потребує так не багато, для душі

¹ Духовні пісні.

² Янгол смерти.

³ Ті, що їздили в Мекку.

⁴ Юродивим.

нічого тим не придбає. Одна надія—Аллах, великий, добрий і справедливий. Він тільки наситить і загриє журливу душу. Абібула рвався до нього. Вступив у науку до відомого шейха й зробивсь дервішем.

Абібула вийшов на гору і сів спочити. Під ногами в нього за кладовищем, лежав у долині Бахчисарай. Збита маса домів, кам'яних стін, черепиці, тополь і мінаретів. Той самий хаос, та ж густина, те ж кладовище. Сумне, сіро-жовте поле смерти зливалось з морем дахів, що блищали й переливались на сонці червоною, зеленою й сірою черепицею, немов турецький килим. На високих білих стінах дворів, що ховали од людського ока жінок, спочивали галуззя жердель та горіхів, або вився по них гнучкий виноград. Розкішні здорові тополі, густі, аж чорні, високо шуміли понад дахами, а стрункі мінарети, мов білі кипариси, п'ялись іще вище, немов намагались перерости їх, немов купали в блакиті неба жовтий півмісяць. А далі, на виднокрузі, простяглись гори, руді, спалені сонцем, обвіяні вітром, сумні, мертві й безлюдні. Круглі, здорові скелі лежали на них, як велетенські чалми. Життя клекотіло внизу, в глибокій долині, а тут стояла тиша. Тут було небо, тепле, блакитне, в якому пливла і співала душа Абібули. Йому тут було радісно й добре.

Дервіш сидів так довго. Врешті піднявся. Згадав, що Мір'єм прохала однести батькові чотки, до яких він так звик; хапаючись вранці в крамницю, він їх забув. Абібула обіцяв сестрі це зробити і тепер поспішав, щоб застати батька в крамниці, поки він не пішов до кав'ярні. Абібула спустився з гори.

Тепер він ішов вузькою, покрученою вуличкою, немов коридором, повним каміння та м'якого пилу. З обох боків здіймались брудні високі стіни, з щільно замкненими фіртками, з домами, які дивились на нього глухими стінами, або чорними вікнами, з ґратами, як у темниці. На частих заломах попадались зграї собак і дітей—хлопці з червоними головками, як сиріжки, дівчатка в барвних халатах, з тоненькими

кісками під золотим фезом. Вони все бігли з кухлями до фонтанів, з галасом, писком, звоном посуду. Часом під білими стінами тихо просувались жінки, завинені в біле, мов білі черниці, і раптом зникали у фіртках, як привиди. Інколи розривалися стіни й одкривали вузькі ходи, як шпари, в яких з'являлись на мить хвилі дахів, зелені тополі й білі мінарети на тлі блакитного неба. Потому знову йшов вузький коридор. Часом з'являвся несподівано у фразмузі стіни фонтан, весь покарбований написами з корану, обліплений весь діворою. Дзвінко спадала вода у мідні кухлі, весело дзюрчала живим струмочком. А далі знов була тиша, дивна тиша мертвого міста, в якому доми стояли, немов надгробки, а фігури жінок лякали, як Лазар, що тільки встав з гробу, завинений ще у білий саван.

Посеред вулиці тихо ступав молодий дєрвіш і по-божно згинавсь до землі, щоб підняти з дороги камінчик, об який могла б натрудити ноги коняка. Сонце пекло.

Чим ближче підходив Абібула до вулиці, де була крамниця батька, тим виразніше вуха його ловили гомін життя. Немов дика орда наступала на город і гвалтувала тишу стуком копит об камінь, скрипом арб і риком худоби. Коли ж Абібула дійшов до базару, його оглушив такий клекіт життя, що після тиші став нестерпучим. Правда, він звик до цього, але сьогодні це розбивало настрої. Вузьку, покручену вулицю, глибоку й каменисту, як дно висхлої річки, тіснили крамниці, маленькі, темні, немов закопчені димом печери. Скоріш намети, аніж будинки. Тут все робилось на вулиці. Гладкі «фурунджі» по пекарнях, в високих фезах, з закачаними по лікоть руками, місили прилюдно тісто, а у великих печах палав такий вогонь, що аж на вулиці ставало душно. Шевці, підобгавши ноги під себе, ледве помітні з-за купи товару, гаптували капці сріблом та злотом. Низки червоних капців, як стигла перчиця, висіли на дверях, а постолі, мов свіжі пиріжки, сушились рядками

вздовж тротуарів. Блищала мідна посуда, як золотий вітвар, і тремтіли під молотом майстра нові мідниці. Прискав вогонь у горні й грала вогнями мідь.

— Ой-ой май-ляй-мі! — верещав тенор продавця масла і немов дражнячись з ним, як та папуга, своє товк рознощик дукерків:

— Каперле-è! каперле-è!..

Тада на голові в нього ані струснеться.

Висіли в ятках баранячі туші, з синіми жилами, з білим застиглим салом, з роями мух над ними. З чорної кузні нісся пекельний стукіт і виповняв повітря. Шкварчали, пищали і синім чадом курились смачні шашлики, отут, під голим небом, біля фонтанів. Шмигали під руки з стиглою морвою малі татарчата й цвірінькали, мов горобці:

— Пшкен дут! пшкен дут!..

Всі руки залиті в них соком, як кров'ю. На зеленому сіні, з горових полонин, з запашними квітками, лежали старі татари у білих чалмах і ждали купців. Дух свіжої кави мішавсь із духом часнику. Бряжчали філіжанки. Раптом вітер зняв хмару пилу, яка закрила все. Все щезло. Потому як із туману, почали випливати поважні мулли, в зелених чалмах і в довгих халатах, що сунулись тихо по хідниках, а там—цілі гори черешень та абрикосів, помідорів і цибулі; сліпили очі мідні коновки, довгі як сурми, на плечах суворих сільських татар, що грубим, сердитим голосом, немов дрова рубали, хвалили своє молоко:

— Вар-сют-вар...

Дзюрчали десятки фонтанів, лящали та щebetали всілякі птахи у клітках попід піддашшям, свистів стругом бондар, що тут, у чорній печері, повній ліщини й запаху ліса, робив обручі. Вихилявсь за кожним разом з крамниці й купав на сонці свою білу бороду, червоний фез. Сохли вздовж стін великі вила і наставляли засмалені кінці, немов волячі роги. Арабські літери повзли по вивісках наче павучі ноги. З вулиці несвоїм голосом кликано спраглих по лімонад:

— О-ой бузли... пек татли!..

І простягались у той бік руки.

З вікон кав'ярень стирчали, як ліс, цибухи, і струмки синього диму повзли, як змії.

Громадський «делля»¹, завішаний ввесь дукачами на продаж, намагавсь усіх перекричати.

Блищала на сонці черепаця дахів, світилися вікна в мечетах, пашів нагрітий камінь, горіли як маки фези, кричали птахи і продавці, дзвенів метал по кузнях, без перестанку дзюрчала вода, запирав віддих у грудях дух шкіри, кави та часнику, бряжчала посуда, шкварчав шашлик, душив усіх пил—і в цьому пеклі життя, у цьому хаосі фарб, ліній, пахощів, звуків, у цій неможливій тісноті—проскакував часом, занявши всю вулицю, новий фаетон під білим парасолем, з елегантними європейцями, як щось чуже, негармонійне, й зникав за хмарою пилу...

А вгорі, над тим бурхливим морем, з високих білих мінаретів, серед блакитного неба, лунав протяглий жалібний спів муезинів: прийдіть, достойні, на поклін богу, прийдіть по рятунок. Немає бога, окрім бога і Магомет його пророк...

Абібула ледве розгледів батька. Старий Сулейман, у білим халаті і білим тахе², так притуливсь до надгробка, що його трудно було одрізнити од каменя. Очі йому вже не служили і навіть окуляри не помагали. Проте він не кидав своєї роботи й зігнутий, скулений, у богомільнім настрої довбав з корану святі слова. У чорній пащі крамниці стояли рядками надгробні камні, размальовані й білі, у фезах, чалмах, тюрбанах, немов там зібрались поважні гості. На ляді спав робітник. Закинув голену голову, одкрив беззубий рот і простяг босі ноги. Зсохлий, зморщений, жовтий, він скидавсь на мерця, над яким скоро буде стояти один з надгробків.

Сулейман дуже зрадив, діставши чотки,—без них він був як без рук. Кинув роботу й почав оповідати

¹ Оповідник.

² Літня шапочка.

синові останню новину, яка вже облетіла Бахчисарай; мулла Смаїл, такий достойний, багатий імам і хатіп¹, прогнав учора єдиного сина Рустема. Батько не міг врешті стерпіти, що син бунтує народ проти духовенства, пише книжки, в яких ні слова нема про бога, сміється з давніх звичаїв і навіть з корану. А що найгірше — нанявсь в кав'ярню до ефенді Мухтара, який з муллою у сварці, і з сьогоднішнього ранку подає гостям каву.

— Кажуть, мулла Смаїл лихий на сина, що не хоче сватать Шерфє, хоч батьки замінялись вже словом, — сказав Абібула.

— Ах, молодь, молодь. Це ж бейнамаз², та й годі!.. крий боже мати такого зятя! Великий бог, — Алла ікбєр! закінчив старий Сулейман своєю любимою приповідкою.

Був саме час, коли Сулейман ходив на каву. Надівши чалму та взявши в руки чотки, він подався до кав'ярні ефенді Мухтара, яка була лиш через дорогу. Вже тридцять літ він щодня у такий час одвідував її. Абібула подався за батьком.

Кав'ярня торгувала сьогодні добре. Всі хотіли на власні очі бачити, як син такої відомої в місті особи розносить каву, мов простий наймит. Тому в кав'ярні було аж тісно. Хазяїн поїхав у Симферопіль і гостям служили Рустем та хлопець Бекір, тонкий, високий і клапоухий.

Рустем був трохи блідий, хоч удавав веселого. Служив він гостям не дуже зручно. Проте всі його кликали, кожен намагавсь, щоб він подав каву.

— Рустеме! нам кави!..

— Ха-ха!.. Рустеме, неси до нас!.. То ми тобі служили, тепер послужи нам.

— Ми всі служимо один одному, — осміхався Рустем.

В кутку сиділи якісь селяни. Скромні, похмурі, не-

¹ Піп і проповідник.

² Такий, що не виповняє приписів ісламу.

мов чужі горожанам. Сулейман вступив з ними в розмову. Вони оповіли, що привезли хорого, одержимого злим духом—«меджина». Вже п'ять літ не ходить, з того саме часу, як мало не згорів на пожежі. Сьогодні на Азизі будуть молитись дервіші, то може виблагають йому полегкість.

— Алла ікбер!—зідхав Сулейман і слухав далі.

Бекір задовольнив своїх гостей і підсів до них.

— Ну, скоро підеш у москалі? — жартували ті з його.

Бекір зацмокав та закрутив головою.

— Втечу... зароблю гроші—й гайда до Стамбулу...

Очі в нього спанули й червоні вуха світились на сонці.

— Ч-чорт його знає!—гарячився Бекір:—служи у війську, коли дають «домуз» (свиню) їсти. Розумієш, хитрий який: зварить з свинини юшку, м'ясо дає своїм, а юшку нашим: на, їж!.. Ч-чорт його знає...

— Селям алекім,—привітавсь новий гість.—А де Рустем?

— А, Джіафер!—радісно скрикнув Рустем і побіг назустріч.

— Так це правда? Ну, розкажуй, як було діло...

Рустем потяг його в куток.

— Все розкажу... потому. А тепер маю до тебе справу...

— І я до тебе в справі. Знаєш, Осман зрікся грати у твоїй комедії. Як дізнавсь його батько, який зміст п'єси, так і насів на Османа. А той дурень злякавсь і не хоче грати.

— Ну, це байдуже, десь знайдемо другого.

— Завзялись на нас старі. Таке робиться, що страх. Вони нас камінням ладні побити. От побачиш, що наша вистава так не минеться.

— Пусте... тут, знаєш, могила тільки pomoже. Після смерти старих піде все краще,—нотішав його Рустем.—А моя справа така: сьогодні приїхав з села один вірний товариш. Треба через нього послати книжок. От ти б і приніс, бо мені не можна кинути службу.

— Добре. Я принесу. А ти приходь завтра, треба порадитись.

Рустем мусів покинуть товариша: нові гості вже його кликали.

Та не встиг він поставити на стіл філіжанку, як хтось гукнув знову:

— Рустеме, тебе Айше кличе.

Рустем враз зблід і філіжанка затремтіла в його руках. Здержуючись, щоб не побігти, він вийшов на вулицю. Його небога, восьмилітня Айше, перегнувшись над важким кухлем з водою, лукаво кліпала до нього очима та моргала фарбованими бровами. Вони зайшли в подвір'я, і тут, у темному закутку, Айше дістала з-під ватованого халата зібганий папірець і подала Рустемові.

Рустем так хапавсь прочитати, що мало його не роздер.

«Я вже чула про твою біду, Рустеме, — читав Рустем надряпане напівписаними, напівдрукованими літерами.— Та не журись. Господь милосердний. Так, як ти зробив—ти зробив найкраще, і я твоя вірна Мір'ем. Коли б ти знав, що нині сталося. Батько побачив у мене каламар і перо. Так на мене кричав, що я плакала і досі очі червоні. Побив каламар і викинув перо, а сам побіг сердитий і забув чотки. Та я мовчала, хоч добре знаю, що в корані того не стоїть, аби жінка не сміла писати. Тепер пишу батьковим пером. Було б мені, коли б дізнався. Твої книжки читала аж двічі. Хоч мені страшно (од твоїх думок), та ти не смійся. Я хоч не вчена, проте чую, що твоя правда. А що ти не схотів брати Шерфе, то зробив добре. Вона сміється з тебе і не кохає. Сьогодні Абібула буде молитись, а батько поїде. Мати лягає рано. Прощай. Хай звеселить зір твій Аллах. Твоя Мір'ем».

Коли Рустем вернув до кав'ярні, шоки в нього горіли і все тіло стало туге й легке, як м'яч. Гостей, як і перше, було багато. Старий Сулейман поскидав капці, поклав ноги у білих панчохах на софу і пах-

кав з довгого цибуха. Він справляв тут свій кейф. Абібула вів тиху розмову з приїжджим муллою, а в кутку, серед синього диму, викладав свої погляди гостям балакучий Бекір.

— Ч-чорт його знає!—низав він плечима, і очі в нього горіли, а вуха світилися на сонці.—Ч-чорт його знає... Пішов я вчора в садок у ханський палац, а там—розумієш—сидить гяур на лаві й обняв чужу жінку, наче свою... Тьху!.. погань... Ні, в нас цього нема... Магомет не велів... В Самбулі цього вже не побачиш, ой, ні... От тільки зберу трохи грошей... Я бідний... Батько, розумієш, і сам не має, що їсти... А тут плати й плати. Бакшіш давай... і скрізь бакшіш. І до війська беруть... Ч-чорт його знає...

Рустем далі не слухав.

* * *

День одійшов. Тривожний, неспокійний, в ясній одежі і галасливий. Зайшов за гори разом із сонцем і стало тихо. Спокійна, тиха як богомільна черниця, з'явилась ніч. Замовкла сіра земля, здрімнули хати, тополі і поле.

Сумно, безлюдно в святому місці — Азізі. Пишні «тюрбє» — мавзолеї самотно сіріють на полі, між будяками й грузом, важкі, великі, байдужі, як ті святі та хани, що спочивають під ними. Чорною купою заснув на землі монастир «текє», а над ним стоїть мінарет, як білий привид. Не сплять лиш цвіркуні і фонтани та кліпа очима-зорями небо.

Легко, мов тінь пливла, ступав по Азізі Абібула. Немов боявся топтати місце, полите кров'ю святого. А може до цього місця торкалась нога Аджідер-мелек-султана, коли він, у давню давнину ще, ніс свою голову попід пахвою та поливав кров'ю шлях до могили. Кожен раз, коли Абібула тихими ночами простував у «текє» на молитву, він уявляв собі людину без голови, з кривавим горлом, а з-під пахви у неї дивилась на нього страшними очима відтята голова.

І кожен раз, як і тепер, було йому страшно і се-

ред тиші калатало серце. Властиве, це було добре. Він сам викликав ту уяву, оберегав той страх і той настрій, ворухив його немов болючий зуб. Він хотів, щоб душа в нього гойдалась, як хибкий човен на морі, тремтіла як лист на вогні, щоб стала прозорою, легкою і могла зліпнути в небо. Так щиро він прагнув єднання з богом.

Абібула підійшов до «текє»; ще нікого не було. Скрізь тихо й темно.

Абібула став під тополю. Чекав. Дививсь на зорі і вбирав в себе таємну тишу святого місця. Йому було так добре, в голові трохи крутилось, душа сподівалась розкошів молитви і тріпала, як птиця крилами.

Враз од стіни одділилась біла фігура.

— Ахшам хаір олсун!..¹

— Ахшам...

Те «ахшам» брата, тихе, як нічне шелестіння тополі, здалось незвичайним, таємним.

Дєрвіші помалу збирались.

З мороку ночі, як із туману, випливали фігури в довгих халатах, у білих чалмах, мовчазні і поважні.

Ахшам! ахшам!.. шелестіли слова, як сухе листя, й гинули серед ночі.

В вікні текє блимнув несмілий вогник.

Тихо ступаючи, гордо пройшов у текє шейх², високий, пишно зодягнений. Пішов, подивився і знову вернув додому. Ні до кого не обізвався, ніхто до нього. Він тепер постив і дав зарік мовчати.

Серед тиші чудно було, як десь далеко торохтів віз.

Дєрвіші сходились. Кидали слово-два, тихо, пошепки й мовкли. Дзвінко дзюрчала вода. Високі тополі все шелестіли. Білили в темряві чалми і бороди.

Підкотивсь до текє віз і став. Коняка форкнула. Два чоловіки скочили з воза, мовчки підняли кожух, під яким щось стогнало.

¹ Добрий вечір.

² Старший дєрвіш, ігумен.

— Меджін... меджін...—хтось сказав зтиха.

Зняли слабого на руки і понесли у текє. Ноги висіли в нього безвладно, як перебиті.

Знов стало тихо. Усі чекали. Абібула не зводив очей з текє, над яким здіймався мінарет, мов білий привид.

Та ось усі стрепенулись. В вікні мінарета мигнула тінь і зараз розлігся спів муезина—сумний скрипучий та жалібний.

Всі зникли з місця.

В текє було темно. Тільки коло міграбу¹, де стояв шейх, горіли дві прості лампи. Низька, закопчена стеля, темні килимки на помості, нерівні, колись ще білені стіни, холодне сперте повітря—скоріш нагадували зашуканий склад, аніж дім божий. Ряди стоптаних капців, полишених біля порогу, насичали повітря їдким запахом поту. Люди ставали рядками і прикладали руки до вух: ми слухаєм, боже!.. Почалась звичайна мусульманська відправа і скоро скінчилась.

Тихо, босими ногами підходили дервіші до шейха, вклонялись і сідали долі в кружок... Ноги під себе, плече до плеча, у тісне братерське коло. Абібула чув теплі плечі своїх сусідів. Йому здавалось, що його тіло розширилось, зросло праворуч і ліворуч, аж ген далеко, й тремтіло, немов жива каблучка. Горде обличчя в шейха стало поважним, наче застигло. Очі спустив додолу, дививсь, здавалось, на бороду. Усі мовчали. Так тихо стало... Світло притьмарилось, і брудні стіни тісніше зсунулись. Оддаль безвладною масою лежав недужий.

Усі чекали.

Раптом, як з одних грудей, почався спів. Повільний, розмірений, скучний. Слова гупали в пісні, як цій на току, окреме, виразно:

— Ла-іль—Ал-ла...

Моногонно і безконечно, наче великі дзигари рахують хвилі:

¹ Вівтар.

— Ла-іль—Ал-ла...

Абібула прижмури́в очі. Голова в нього хитається в такт пісні і слова йдуть за словами, немов верблюди в пустині.

— Ла-іль—Ал-ла...

На один голос, в такт, без перестанку, без передишки. Все ті ж слова усе той темп.

Так тягнеться довго. Минають хвилі, години; здається, дні цілі проходять. Він вже не чує ні власного голосу, ні свого тіла, ні тіла сусідів. Всі вони злились разом в одно судільне тіло, у один спільний голос, який веде пісню, довгу, скучну, монотонну, немов машина помпує воду, або слова хтось ниже на безконечну низку.

— Ла-іль—Ал-ла...

Не то скучно стає Абібулі, не то спати хочеться. Щось налягло на мозок. А проте Абібула чує, як там десь глибоко, у грудях, на самому дні, зерно по зерні, крапля по краплі, збирається сила, росте, зміцняється, і знов ідуть, як хвилі:

— Ла-іль—Ал-ла...

Сумно так стало в текє; бліді обличчя немов застигли, а в серці щось неспокійне, там щось ворухиться... Клубком котиться в грудях, бере за горло. Хочеться крикнути: ти один, боже, всесильний, могучий, в тобі вся радість, в тобі надія... Ти один, боже! о боже!..

Хтось хлипнув, не здержавсь...

— Алла!..

І збудив назбирану силу, всіх зняв на ноги.

Тремтить в Абібулі тіло і горять вуха. Розгойдана душа рветься хвалити бога, тягне з собою тіло. Щось в ньому є. Якась пружина. Велика радість. Побожний рух.

— Немає бога, опріче бога!..

Плече з плечем, знов тісний круг, братнеє коло. Вінок з халатів та з білих чалм. Радісна пісня вирвалася з грудей.

Ля іля ге—іль Алла-ге...

Ля іля ге—іль Алла-ге...

Жива каблучка уже хитнулась. Раз в той бік, раз в другий. Спочатку плавко, поволі, у такт, немов тихі вітри хитають колом, немов лагідні хвилі гоїдають водні лілеї. Схиляються чалми в честь шейха, гоїдається мозок як у колісці, душа бажає розгону і дедалі зростає рух. Здається вітри міцніють, підхоплюють коло. Все швидше та й швидше. Зростає пісня... дужчає голос, обличчя сяють. Білі халати надулись од вітру і мають поли. Поклони все глибші, все нижчі. Тіло згинається вдвоє, в'ється як вуж, китиці фезів скачуть по чалмах, а слова пісні злились у крик:

— Е-гè-лла!.. е-гè-лла!..

Росте той крик, скаче, мов по драбині, все вище, як дикий звір в горах, тягне з собою тіло, захоплює дух.

— Е-ггè-лла!.. е-ггè-лла!..

Білі обличчя скривились, тіло б'ється у корчах... Абібула плаче. Хлипають другі... Вже не стає сили, знемога...

Та ось потіха. Мов впала з неба. Високий тенор почина пісню — веселу, бадьору, ясну, як янголиний спів:

Юджé султáним
Дердé дерманім—
Шу тéнде джáним
Ху де мек íстер-гу!..

— Гу-гу!

З десятків грудей вихопивсь радісний покрик.

— Гу-у! Один! Ти один, боже, великий боже, даєш лік там, де вже ніхто допомогти не здолає... Душею й тілом прагну сказати, що ти один! Гу-у-у!

Дика радість хапає за серце... Абібула чує, як нові сили, великі, незміряні, вилляла та пісня в його члени. Вони всі скачуть, радіють, всі славлять бога... Плигає тіло в шалених руках, хвилюють груди і скаче голова, залита потом, а крізь заплющені очі він бачить небо, усе в огнях. Бачить троянди, червоні гранати, білі лілеї... Горять... двітуть... літають... Цілий дощ квітів... Ллють пахощі в груди... Трудно так ди-

хать... Він вже не може співати, він ледве встигає за всіма:

— Гал-гай!.. ай-гай!.. ай-гай!..

Всі—одно тіло, що скаженіє у рухах, всі—один голос, що славить бога:

— Ай-гай!.. ай-гай!..

А пісня бадьорить, а пісня мється, як з неба, весела, радісна, чиста, мов янгол співає.

Хтось плеще в долоні... От хтось сміється—ха-ха!
Алла!..

Швидше, прудкіше, всі разом... Останнім духом...
решткою сил.

Хай-хай.. Живий... живий... бог живий.

Крик скаженіє, гарчить, як прибій моря, як лютий пес... Б'ють китиці фези, мотаються голови, підплигує тіло, танцюють перед очима зелені круги й хитаються стіни текє у славу Аллаха...

— Живий... живий... живий...

Ох, яка радість... ох, яке щастя... Небо розкрилось... Янголів видко... мають вже крила... Аж плакати хочеться... сльози душать за горло.

— Ай-хай!.. ай-хай!..

Танцюйте, радійте!..

Море бушує і ревуть хвилі й лізуть на берег, щоб все затопити.

Тоді простяг шейх руку і одним згуком утишив хвилі. Всі стихли, спійнились, бліді, схудлі, зів'ялі мов тіні. Всі сіли. Ноги під себе, плече до плеча. Знялось між ними біле рядно, й недужий, волочучи ноги, наче павук, підліз під нього.

Ще веселіше заспівав тенор, ще бадьоріше. Немов до танцю. Водить смичком по нервах, лоскоче серце. Ожило тіло. Розгойдане серце здійма нові хвилі, високі, сильні. Нема їм впину. Тіло все скаче, як на пружинах. Абібула не може спинитись, не має волі. Чужа якась сила вхопила тіло, б'є, крутить, волочить. Тіло німіє, тіло зникає. Десь щезло. Дух підняв крила, летить і пориває...

— Ай-хай!.. ай-хай!..

Швидше... ще швидше... Гей швидше... До бога живого... єдиного бога...

— Хай-хай!...

Мов з пуги ляскає—плеще співець у долоні, жене, підганяє, бадьорить, сміється. Летить його пісня, як вихор, росте божевілья. Плазують круг ряден тіла божевільних, як в перелогам. Ходором ходять плечі і руки, голови скачуть, страшні обличчя застигли, як у мерців. Клацають зуби. Крик переходить в лемент.

Тремтить теке, хвилює світло, скачуть по стінах налякані тіні й хмарка білої пари висить над колом. Ось-ось паде блискавиця, ось-ось ударить грім, розколе стелю і божа сила ввійде в слабого.

Вона вже тут: хвилює рядна, здіймає вгору, немов тумани, й безвладний каліка стає на ноги. Встав, твердо ступає, виходить з кола.

Всі кам'яніють. Сталося чудо. Блискучі очі, повіті млюю, застигли як скло.

Врешті хитнулись... Як п'яні...

— Живий!—гуркоче грім з грудей.

— Хай!.. хай!..

Радість велика. Щастя. Руки шукають обіймів. Хапають за плечі, за шию. Крик рветься з грудей. Не крик, а буря.

— Алла!.. Хай-хай!..

Гарчать. Ревуть. Скрегочуть. Ригають. Труться лобами. Гавкають голосно, часто.

— Гав... гав... гав... гав.

Як дикі звірі, як стадо шакалів.

Щезла свідомість. Повна нестями. Шаленість.

І знов, як над бурхливим морем, простяг шейх руки і кинув глухо, протягло:

— Гей-х-х-х!..

Хвилі ущушли і стало тихо.

Абібула підняв долоні і потер чоло, обличчя. Немов прокинувся. Обвів всіх зором і скрізь побачив здивовані очі.

Всі мов питали:

— Що було? що сталося?

Потому зняли руки до бога і втомлені, тихі, розбиті, зідхали:

— А-мінь, а-амінь, а-амінь...

Жалібно, ревно, як сплакани діти.

Відправа скінчилася.

Було вже пізно. В далеких оселях співали півні. Тиха, холодна ніч обняла землю. Біліла стерня по під горою, і чорні круглі тюрбе важко вкривали кістки святих та ханів. В чорному небі кліпали зорі.

Знов тихо ступав Абібула по святому Азізі. Ніс в серці радість, в голові мрії. За ним повзли поволі, як тіні, гуртки дервішів.

Абібула навіть не стямився, як опинився біля дому. Його вивів з задуми чудний якийсь згук. Немов фіртка скрипнула, чи клямка брязнула. Хто б то міг бути? Батько поїхав з дому. І рівночасно побачив на вулиці тінь, що мигнула під муром і швидко зезла. Що ж то за знак?

Вдома, здається, всі спали.

* * *

Джіафер сподівався гостей. Він зумисне трохи раніше зачинив свою крамницю, щоб мати час усе доглянути, бо вже пів року, як в його домі не було хазяйки: він розвівсь з жінкою. Кожен раз, коли домашні клопоти потребували його уваги та забирали у нього час, Джіафер думав про свою розведену жінку, хоч не жалкував, що так сталося. Найбільш нагадували йому жінку хати, прибрані по-європейському. Там, окрім заґратованих вікон, нічого не було східнього. Оці віденські меблі, образи, статуетки, так гостро заказані кораном, книжки і альбоми — все це недавно ще викликало у них незгоду. Щира мусульманка, яка знала страх божий, вихована у давніх звичаях та забобонах, вона не могла вибачить чоловікові гяурських примхів, вважала його мало не зрадником. А він, купець, що раз-у-раз мав діло з різним народом, їздив по чужих землях, побував за

кордоном, захопився блиском та багатством європейської культури—правда, більше зовнішньої, і вважав своїм обов'язком, обов'язком освіченої людини приципитись до неї, або, щонайменше, не цуратись її. Жінка не поділяла чоловікових поглядів і нарікала, сварилась. Коли він хотів, щоб вона ходила по вулиці з одкритим лицем, або щоб показала знайомим муштинам, які бували у його в домі, вона казала, що він не любить її, що він ламає завіти корану та завдає їй сором перед людьми. Джіафер не бажав її силувати. Він визнавав за жінкою більші права, ніж дає їй іслам, і тим тільки сердив свою правовірну дружину. Різниця в поглядах та в смаках довела врешті до того, що вони обридли одно одному і мусіли розійтись. На щастя дітей не було в них, Джіафер тоді зідхнув вільніше. Веселий, гостинний, він любив товариство і скоро зібрав біля себе гурток молоді більш поступової та й одводив там душу. З Рустемом сприятелювався особливо. Вигнаний батьком, Рустем навіть вкінці оселився у його. Натура глибока, суцільна, Рустем, хоч молодший, мав вплив на свого товариша; той його слухав та мало-помалу втягався у роботу гуртка.

Сьогодні Джіафер був лихий. З спектаклем, вже зовсім готовим, щось не ладилось. Джіафер надавав йому велику вагу, бо ця новина для Бахчісарая безперечно викличе багато всяких розмов, зворушить думку, особливо через те, що мали виставляти Рустемову п'єсу, в якій зачеплено так багато болючих сторін мусульманського життя. Все вже готове, і ось тепер несподівані перешкоди.

Проте Джіафер не переставав клопотатись біля вечері. В кухні вже щось шкварчало. Він сам поставив на стіл свій любий коньяк. Він не крився, що вживає заборонений трунок. Оглядна постать Джіаферова, вся в чесучі, одкритий рум'яний вид з горбатим носом, привітна усмішка сірих очей немов веселили освітлену хату. Та гостей щось не було. Ну, Рустем—той не швидко поверне з роботи, бо кав'ярню

замикано пізно. Але що ж другі? Наче в одповідь на це застукано до дверей і увійшов Абдураїм, молодий мектебдар¹, шкільний товариш Рустемів, сухий, схорований, жовтий, а за ним ще двоє молодих софт².

Не встигли гості привітатись з хазяїном, як у дверях з'явився відомий на весь город ефенді Мустафа, у чорній візитці, рябому лейбику, завішаному брельоками, та з закрученими вусиками на блідому виду. Тонкий, верткий, висмоктаний, він говорив якимсь надірваним голосом і без потреби сміявся. «Ну, чого цей приліз?»—скривився Джіафер, видимо нерадий.

— Ха-ха!— сміявся Мустафа, і китиця на фезі в нього метлялась. — Дами наші прогнали мене. Марія Петрівна і Ольга Іванівна. Приходьте, кажуть, пізніше—підемо в сад... pour passer le temps... весело буде... ха-ха!..

І за кожним разом, коли вимовляв з неможливим акцентом французські слова, повертався на всі боки та позирав на присутніх.

Ефенді Мустафа розвалився на стільці і зараз почав розповідати дрібні новинки, які займали його товариство. Він дуже чванився тим, що бував у поліцейстера, нотаря та начальника пошти, хоч там з його сміялися та гордували ним.

Розмова чогось не клеїлась.

Абдураїм більше мовчав або притакував, Джіафер видимо нетерпеливився, очікуючи Рустема, а софти уважно розглядали альбоми.

Коли врешті показався Рустем, Джіафер зразу налетів на нього.

— Знаєш, яка неприємність. Беял зрікся оддати нам шоу під театр. Послухав репетицію і сьогодні приніс свою одмову.

— Через що?

— Боїться... Небезпечне, каже, діло. Що люди скажуть...

¹ Мектебдар—народний учитель.

² Софта—семинарист.

— Що ж тепер діяти? Доведеться шукати десь інде.—Рустем був дуже стурбований.

— Ви таки думаєте виставляти п'єсу? — обізвався Абдураїм.

— Конче. Або що?

— Я б не радив цього робити. Ви висміюєте в ній наше духовенство... занадто гостро ставите жіночу справу.

— А ти думаєш, що це шкідливо? — глянув на його Рустем.

— А вжеж шкідливо... Наш народ держиться покищо ісламом, слухає своїх імамів і поважає їх. А ви хочете зруйнувати його світогляд, його віру, хоч замість того нічого рівноцінного не даєте йому... Народ треба раніш підготувати... Дайте йому перше добрий мектеб, відповідно новим педагогічним вимогам, зробіть його письменним, дайте коран на татарській мові, бо арабської він не розуміє й через це темний...

— Чекай, чекай! — захвилювався Джіафер. — Мектеб — діло добре, та ним всього не зробиш... Ти кажеш — іслам, коран. А коран каже, що жінка нижча од мужчини, що вона тільки для нього й сотворена, що її можна бити... У нас жінка в неволі, закутана, як маграмю¹, нашими ж забобонами, темна, безправна... Її треба вивести на шлях культури, зрівняти в правах з мущиною...

Слово «культура» було любимим словом Джіафера, яке його трохи п'янило, од якого очі в нього починали блищати і йому робилося тепло.

Ефенді Мустафа вмішався в розмову: наморщив чоло і оддув губи.

— Ще Бокль написав книжку «Про залежність жінки». Жінка, каже Бокль... жінка не повинна залежати од чоловіка... ха-ха!.. *Laissez faire, laissez passer!*.. Ви подивіться на нашу татарку: нігті нафарбувала, спустила до п'ят штани, закуталась, як та копиця... Брр... От наші дами... *Charmant!*..

¹ Маграма — жіноче покривало.

Він заскакав на стільці, аж китиця од феза на йому заметлялась і забряжчали брельюки.

Рустем поглянув на нього з злістю.

— Міль, а не Бокль... Нічого Бокль такого не писав.

— Ах, pardon!

— Не мектеби допоможуть нашій відсталості, звернувся Рустем до Абдураїма, — бо що з того, коли народ читатиме байки про святого, який по смерті біжить з головою попід пахвою, а справжня наука — боротьба з темнотою. Мулли держать народ в темноті, бо їм це вигодно... Мулли затримують поступ, той світлий день, що сяє вже європейським народам. Проти них і треба боротися... Нам треба будити думку... Треба показати, як живуть другі народи, що вони не невірні, а старші брати, треба будити свідомість... Біда, що нас мало, роботи багато, а ворогів ще більше... Ну, та поборемось. Будемо творити літературу, організовувати інтелігенцію, міську і сільську, визволяти жінку з неволі... Покажім народові, хто йому ворог, хто друг... От європейцям — тим легше: у них жінка товариш, помічник мушині, а в нас... Ну, я вас питаю, чи багато знайдеться наших татарок, щоб зважились прилюдно хоч би одкрити лице, або навчилися писати?.. Коли я одружусь...

— Не зразу, не зразу, — гамував Абдураїм, — треба рахуватися з тим, що батьки наші живі ще, що народ правовірний... Не знаю, чого ви нападаєте на іслам. Його тільки погано розуміють... Коран треба толкувати не так, як досі, а відповідно новим досліддам науки. Тоді одпаде усе те темне, проти чого обурюєтесь. Про це вже писали і Касум Емін і Самібей.

— Давайте нам літературу. Давайте Байронів, Шекспірів, Гете!.. й ми станемо поруч із другими, ми увіллємось в сім'ю культурних народів, — кричав Джіафер, загітій суперечкою.

— Як будуть у нас нові мектеби, коли матимемо багато освічених учителів-мугалімів, тоді у нас все

буде, не зараз, а буде, — стояв на своєму Абдураїм і його вишищений і заляканий вид, з виразом зятості та обмеження, навіть кривився.

— Панове, ну, що вам мужик? Вель, ето горьковській тип... Ха-ха!.. Де наша татарська інтелігенція? У нас нема її. От подивіться у руських — нотар, дами, начальник пошти... Tout le monde! Ціле товариство. Це я розумію, а мужик... Ха-ха!..

— От, їй-богу, я вірю, що людина походить од малпи! — сміявся Рустем, міряючи оком ефенді.

Але той немов не розумів і тільки сміявся, — так йому подобалась та вільна думка.

— Знаєте, messieurs, Спенсер був великий учений, йому можна повірити! Ха-ха!..

Розмова дедалі ставала палкішою. Софти були на боці Рустема. Гості загрились суперечками і серед диму папірос та випарів кави знявся такий гармидер, що ніхто гаразд не розбирав, хто за кого й за що стоїть.

Джіафер гаряче обороняв потребу оригінальної літератури та перекладів європейських письменників. Татари мусять знати, як і чим живуть європейці, які в них ідеали, які напрямки.

— Виробляйте літературну мову, спільну для всіх татар... Годі нам говорити на різних мовах. Се аномально, що кримський татарин погано розуміє, що пише казанський, а письменника з Тифлісу не всі можуть читати в Оренбурзі або в Баку... Спільна літературна мова і сильна, в європейському дусі, література — от мій девіз!..

— Не забувай, що ми вже робимо дещо в такому напрямку, — гарячився Рустем, — згадай, що було літ за двадцять перед цим! Опріч алькорану та його коментарів, народ нічого не знав. А тепер по наших селах не рідко знайдеш простих свідомих татар. Вони знають, хто вони й чого хотять...

— Ов, чи багато таких! — кричав Абдураїм. — Не буде багато, поки в нас будуть старосвітські мектеби з допотопними методами, поки не переробить усього вчитель...

Серед гамору й крику ніхто не помітив Бекіра. Молодий хлопець причаївсь за порогом і з цікавості висунув голову в двері. Потому насмілився, переступив поріг і підобгавши ноги, сів долі у куточку. Він весь обернувся в увагу, очі в нього блищали, а вуха, червоні й великі, ще більш настовбурчились, немов боялися пропустити хоч слово з розмови.

— Ти чого тут?—помітив його Джіафер.

— Та... я... до Рустема... нічого, нехай потому,—благав він, немов боявся, щоб його не прогнали.

— Вставай, Бекіре, сідай з нами до гурту,—кликав Рустем.

— Ні, ні... мені й тут добре... — мотав головою Бекір, засоромлений вкрай та весь червоний.

— Он сидить Азія долі і не хоче встати на ноги!—сміявся Джіафер серед загального реготу.

— А ми її зведемо, посадимо на європейський стілець.

Але цеє було не легко. Азія соромилась і ні за що не хотіла розігнути підобганих ніг.

Так і лишилась в кутку.

Тільки коли знов знялась розмова про освіту жінок, Бекір весь стрепенувся і навіть встав.

— Е... е... розумієш...—заїкнувся він,—пророк не так казав... Я навчу жінку писати, а вона мене зрадить... Напише до другого: прихось (хай лежить слово моє під каменем)... І буде тому гірше, аніж би наївся болота... Гріх буде, зле... Ч-чорт його знає! Магомет дав закон... Держи його, поки не вмреш. А так — ні, зле... Ч-чорт його знає...

Бекір хвилювався, заїкався і червонів.

— Ти не рівняй жінки до чоловіка... Аллах, як створив чоловіка, то сказав йому дивитись в небо, а жінці в землю... Так все на світі: що краще—мушина, що гірше—жінка. Літо—мушина, а зима—жінка... День знов—мушина, а ніч—жінка... Не дурно ж поклав так Аллах... Ч-чорт його знає...

І він розводив руками та блискав очима, широко дивуючись Аллахові, що все так мудро розклав.

Гості сміялись.

Тільки ефенді Мустафа зразу надувся. Його ображало, що якийсь наймит, бідний міщанський парубок устряв до розмови, як з рівними.

Він раптом витяг годинник та забрызжав брелюками.

— Ой ой!—заверещав він,—а мої дами чекають... Марія Петровна та Ольга Іванівна... ха-ха!.. Adieu, messieurs!

Заметлялась китиця на фезі, брязнули брелюки, мигнув рдяний лейбик—і ефенді щез за дверима.

— Ну, нащо ти кликав ту малпу?—обурився на Джіафера Рустем.

— Хто його кликав? Сам вліз, як скрізь і завжди. Він теж, бач, стоїть за культуру.

По відході ефенді всім стало легше. Навіть Бекір насмілюся і сів на стілець.

Розмова велась вільніше. Сміливі речі Рустема, найбільш гарячого та поступового, розворушили усіх. Бекір уперше чув такі речі, грішні, зухвалі і був приголомшений ними. Він боронився, стояв на своєму, упертий немов ослик, і мало не плакав, коли міцні, здавалось, як мур, основи старої віри хитались і падали під новим словом. Це просто не містилось в його голові. Очі в нього горіли безсилим гнівом, а вуха світилися немов рожеві мушлі.

Гості розійшлися пізно, а Рустем з Джіафером все ще вели розмову. Рустем турбувався. Що значить, що їй досі не дають йому школи? Йому хотілось пожити та попрацювати ще на селі, між сільським людом, а тут він мусить гаяти час та подавати в кав'ярні каву. Не на те ж він скінчив медресé, дванадцять літ був софтою.

Червоний досвіток глянув у заграбовані вікна, коли вони скінчили розмову. Лягати було вже не варто. Рустем вийшов на вулицю, щоб освіжити голову, і його стріли перші проміння сонця. В долині лежав Бахчісарай, що хвилював, як море, рожевою черепицею. Ще сині абрикоси дрімали на білих сті-

нах, а ліс мінаретів, залитих сонцем, здіймався до неба, як праведні душі. Тихо ще було. Та ось на мінаретах, один за другим з'являлись муезини, як чорні духи тих білих веж, і приклавши побожно руки до вух, збудили тишу жалібним співом. Високо над сонним містом неслася дика музика, як передсмертні ридання грішних, і лунала по диких скелях, ще темних і холодних...

А сонце вставало.

* * *

Спектакль таки відбувся. Надаремне Джіафер бігав по місту, шукав будинку під сцену, йому не вдавалося його знайти. Одні одмовляли, боячись тої не зовсім безпечної вигадки, у других шопи були тісні і невідгодні. Джіафер мусів купити дощок та поставити сцену у своєму садку. Народу зібралось дуже багато, чого ніхто не сподівався. Йшли ремісники, робочі, купці і навіть хаджі, бажаючи на власні очі побачити, як далеко сягнула сміливість Рустема, до чого дійшли гріх та розпуста.

На другий день увесь Бахчісарай аж клекотів. По всіх кав'ярнях, крамницях і навіть на вулиці тільки й розмови було, що про Рустема. Сотні правовірних повторяли його ймення, оповідали, ділились враженнями, судили. Найбільш хвилювало те, що в п'єсі осміяний був мулла, темний визискувач народу, який цілком не розуміє духу ісламу та дбає тільки про свій «закят»—десятину. Усі одразу пізнали в ньому відомого в городі, впливового муллу Ібрагіма. Зміст п'єси, окремих подій—переходив із уст в уста, змінювався, розвивався та зростав у легенду. Хаджі аж скреготали зубами. Коли ж це видано! В тому мерзотному творі дочка богомільних батьків, забувши давні звичаї й закон Магометів, скрізь безсоромно ходить з відкритим лицем, допоминається прав, добивається освіти й заганяє батька у домовину. А її коханець бунтує народ. Це ж вже розпуста! Він хоче зробити гяурів з усіх правовірних! Він сам невірний та бейнамаз!..

Всі жалкували муллу Смаїла, що мав на старість таку потіху з сина.

Тихого Абібулу не можна було пізнати. Скрізь бігав і скрізь під'южував. Збирав правовірних і навіть казав, що забити Рустема не гріх. Краще хай гине одна душа, аніж народ.

Зате молодь була цілком захоплена, зворушена. Збиралась гурточками і сперечалась. Старі й правовірні кидали на неї недобрим оком.

Молодих особливо вразило те, що сказав Рустем по спектаклі. В своїй промові Рустем вияснив становище мусульман, занедбаність їх та темноту й закликав до освіти, до європейської культури. Щось нове, нечуване, про що тільки догадувались та нишком мріяли, було сказано прилюдно, палко, з вірою — і викликало справжній вибух. На другий день Рустем не мав одбою од нових знайомих, що стискали йому руку, тріпали по плечах, хвалили та прохали книжок.

Чутка про незвичайні події дійшла і до Мір'єм. Вже з лихого настрою батька, з його бурчання, з окремих фраз—вона догадалась, що з Рустемом щось сталось. Але що? Сидячи долі у своїй хаті на повстанім килимку, Мір'єм ламала голову над тим питанням, не мала сили спокійно шити. Трудно й нудно вишивати якісь квітки, коли серце таке неспокійне. Крізь загратовані вікна лилося світло в низеньку хатину, мигтіло на злоголавах по стінах і лиш дратувало. Там, за мурами, де воно сяло на волі, всі знали, що сталось з її Рустемом, тільки вона, найближча до нього істота, гризлась сумними думками у цій старій клітці.

Мір'єм дивувалась. Ніколи перше, поки не знала Рустема, ця маленька хатина не була для неї тісною. Їй було добре й просторо, як у гнізді тепло, у цих мурах, в тісному подвір'ї. Там цілими днями стояв холодок, дивилось синє небо крізь виноградне листя й дзюрчала вода фонтана. Вона могла од рана до вечора поратись біля квіток, що розкішно кушилились поміж камінням, і зовсім не почувала туги за світом,

за невідомим життям, що кликало її тепер, з-поза цих білих, високих стін. Коли б мати дізналась, що з нею робиться нині, то певно сказала б, що то лихий дух — «джін» увійшов у неї, бо перестала вплітати в коси святі амулети. Перше, у ті недавні часи, вона була щаслива. Любила свої кросна, з-під яких снувались довгі рушники з чудними везерунками, втішалась тихим теплим гніздом, вистланим килимками та старими гризетами, обкладеним подушками по турецьких канапах, любила веселих подруг, коли вони збирались на лафу¹ та щебетали, мов горобці коло зерен. Все це минулось. Кросна стояли сиріткою, хата здавалась темницею, а веселі подруги пустими й темними. Своїми розмовами та книжками Рустем вкинув у душу її нове зерно, що зросло там, як дерево, зацвіло тугою, вродило думи й нові бажання. Їй все хотілось знати. Знати, як живуть люди, що вони думають, чого хочуть, які краї на світі, дерева, звірі, як місяць ходить навкруг землі. Ніхто їй цього не міг сказати, тільки Рустем. Він тільки один був такий, що міг здійняти із вікон ґрати, розвалити мури та вивести її з них у ширший світ. Вона тяглась до нього, як квітка до сонця. І ось тепер її мучили думки, що з ним, яка нова пригода трапилась йому, що навіть батько, мовчазний завжди, клене його ймення та ходить, як ніч.

Мір'єм одсунула роботу. В хаті було душно і трудно дихалось, низька стеля гнітила. Мір'єм встала, поправила свій рожевий фез з дукачами і вийшла у двір. Вона не знала, що їй робити, як довідатись про Рустема. Чи не піти кудись? А може поспитать матір? Ні, мати тепер тотує їсти і не любить, щоб їй заважали, та й якось ніяково звертатись до неї. Може б піти кудись?..

Тим часом вона без мети блукала стежками брукованого двору, як в клітці, й сама не знала, що їй почати. Коли б хоч Айше побачити та передати лист

¹ Бесіда.

Та Айше певно ганяє десь по вулицях і її трудно знайти. Раптом щось калатнуло в фіртку. Чи не вернись Абібула? а може батько?

— Хто там? — поспитала Мір'єм.

— Ти вдома, Мір'єм?

— А! це Шерфё! — зраділа Мір'єм і побігла назустріч подрузі. Може вона що чула!..

Закутана в біле, як привид, вскочила в двір Шерфё і почала розвиватись. Гарна, чорноока дівчина вивинулась з фереджé, немов метелик із капшука, і засміялась. При зведених чорною фарбою брівках і рум'яних лицях її зуби блищали, немов намисто.

— А що! а що!.. ти гнівалась на мене завжди, коли я сміялась з Рустема, а тепер воно й вийшло... А що!..

Мір'єм поблідла.

— Що ж вийшло?

— Моя мати така рада тепер, що я не за Рустемом, така рада... Добре, каже, сталось... Ах, які гарні квітки!.. Де ти таких дістала? Батько каже, що відколи живе на світі, такого ще не було... Ти вже скінчила вишивати рушник? Коли б ти знала, я його бачила...

— Кого?

— Що мене сватає. Він має багато оведь і гарний сад. Приходив до батька, а я з вікна й зирнула. Гладкий, здорові вуси... З села. Ну, я й не хочу... Далеко.

— А що ж той... Рустем?

— Ах, Рустем!.. Ха-ха!.. Знаєш, вони з Джіафером поставили із дощок буду... таку, в якій лютюн сушать... Скликали людей — багато народу і не дали їм їсти. Ха-ха!.. Ну, слухай... Джіафер посивів і став муллою... а Алі перебрався за його дочку й забув певно надіти фереджé... Так з одкритим лицем і показавсь поміж люди... Джіафер каже: закрий лице, а Алі каже: не хочу. Ну, певно, то ж був таки хлопець, а не дівчина. Джіафер сердиться, а Алі плаче... А Рустем перекинувся в халля і забив чоловіка... ха-ха!..

— Як! забив? — скрикнула Мір'єм.

— Ну, певно, не влучив, бо на другий день бачили того чоловіка на вулиці. Йшов собі живий і здоровий...

Він не забив!

У Мір'єм одійшло серце.

Ну, це ще не так страшно, що на Рустема розгнівались мулли та старші. Аби йому нічого не сталося.

Шерф́е не вгавала.

— А на кінці Рустем знов став Рустемом і тоді казав людям, щоб всі зробились гяурами, наплювали на Магомета та їли свинину...

— Щоб їли свинину?

— Еге... ха-ха!..

Мір'єм не вірила. Це справді вже щось не можливе. Ну, та хвала Аллахові, біда не така ще велика.

Подруги посідали пошід фонтаном, і поки він співав свої тихі пісні, вони живились всякими ласощами, яких Шерф́е завжди носила повні кешені.

— Шерф́е!

— Що, Мір'єм?

— Тобі ніколи не спадало на думку, що ми жінки, живемо по хатах, як птахи в клітці?

— Ні. Або що?

— Не всі так живуть. Широкий світ, а в ньому більше гяурів, ніж нас. У них жінка на волі, куди схоче — ходить, з ким хоче — говорить...

— Вони ж гяури, а ми правовірні...

— Вони теж вірять в Аллаха. У них жінці і до мечету можна, вчитися можна... Ти не хотіла б учитись, все знати, все бачити?..

— Ха-ха! Я вже училась, як була малою. Доволі.

— То не така наука, як у мектебі. Я часом сиджу і думаю... Слухаю, як біжить оця вода з фонтана маленьким струмочком... біжить кудись далеко, через город, поле, через ліси... така весела, жива і бачить різні краї, всяких людей, знає, куди сонце сідає на ніч і звідки встає місяць... Я хотіла б бути струмочком...

Ха-ха! Чудна! А мені добре й в Бахчисараї.

— Знаєш, я заздрю вітрові. Як бачу, що, він біжить хутко, гне наші тополі, летить над землею й співає пісню, я думаю: чом я не вітер...

— Ха-ха! вітер! Він тільки пил здіймає з дороги... Тобі скучно, то й думки лізуть в голову... Ти вдома засиділась... подруг забула. Чом не приходиш? Приходь... Не довго може будемо вкупі. Певно таки віддадуть мене за того вусатого дідька, що має вівці... Ха-ха!..

— Що?

— Скучно мені буде за Бахчисараєм. Тут мені весело, тут всі мої подруги... Ах, ти не бачила, яку одежу пошила собі Умі...

Шерфё запалилась й заторохтіла, немов горох. Сміх дзвенів в горлі, наче дзвіночки. В одну хвилину вона наказала стільки, що Мір'єм ледве зібрала до купи.

Вона зацікавила навіть Мір'єм.

Врешті зібралась додому. Схопила фереджé і влізла в нього, як в шкаралушу. Тільки очі блищали між білим полотном.

Лишившись сама, Мір'єм заходилась писати листа. Хоч операція ця не зовсім безпечна, та тепер це зробить найзручніше: мушин нема вдома, а мати готує їсти. Мір'єм витягла каламар та клаптик паперу з-під софи і сіла за лист. Пальці в неї не дуже слухались, слова розлазились на папері, як раки.

«Хай тобі пошле радість Аллах та має в своїй опіді, — писала Мір'єм. — Ти мене десь не жалієш, Рустеме, що так довго не пишеш. А я турбувалась, бо не знала, що там з тобою. Тільки чую: бейнамаз, а за що — не знаю. Тепер пуста Шерфё розказала про все, а мені так жалко, що не могла сама усього бачити. От тільки не знаю, чи добре ти робиш, що радиш їсти свинину. «Домуз» створіння нечисте і я його ніколи б не їла. Теж слава Аллахові, що ти не влучив та не забив чоловіка. Може він і дуже розсердив тебе, та все ж битись не слід. А мені знов

біда трапилась. Не лякайся, не велика. Мати застала за твоїми книжками і пожалілась батькові. А батько давно був сердитий, що я не хочу носити амулетів у косах. Він дуже сердився і навіть побив мене. Книжок не забрав, бо я сховала, я тепер краще ховаю і каламар».

Стукнуло щось... почувись кроки... Мір'єм вхопила шитво та накрила писання. Серце в неї завмерло і очі поширились... знов тихо. То певно прохожий пройшов попід вікнами.

«Велику радість мала учора, — писала вона далі. — Абібула приніс цукор у папері, я прочитала той клаптик. Там пишуть, що наша «киз»¹ — Бедріє-ханум вчиться десь у великій школі. Хоч я ніколи не буду така щаслива, та радію за неї. Хай і між нашими будуть розумні жінки. Більше вже нічого не зрозуміла. Видко, що писано не для дівчат...»

— Мір'єм!..

Мір'єм жажнулась. Схопила й приклала мокре писання до серця. Десь мати кличе. Засунула швидко під софу всі причадали і кинулась з хати.

Скоро вернулась. Витягла зіганий лист і знов писала.

«Як мені душно, як мені тісно тут, коли б ти знав, Рустеме! Нікому я тут не потрібна, бо я не хлопець, а «киз». Батько лиш знає свого Абібулу, а за мене згадає тоді, як треба кричати. Мати про те лиш гадає, щоб швидше випхати заміж. Приходь, Рустеме, і забери мене. Або скажи, я сама піду до тебе. От я не знаю, що вже говорю... Бувай здоров. За тебе благає Аллаха твоя Мір'єм».

В кав'ярні повно. Всі ляди-вікна, одчинені настіж, весело сяли у чорній п'їтмі. Сизий дим люльок вилітав з вікон і осяяний світлом, висів як хмара. Безладний гамір, брязк філіжанок, білі чалми, червоні фези й міцний дух кави. Дзвінкий сміх гостей, впрілі обличчя, ліс цибухів, вогники в люльках і бренькіт

¹ Дівчина.

струн — все це мішалось разом. Ляпали карти грачів, блищав мідний казан з чорної печі, грали вогнями скляні картини — весела Мекка, пишна Медіна й величний Стамбул. Бринькав веселий «сáнтер»¹ і засипав хату гомоном струн. Кав'ярня блищала у темряві ночі, як велика ліхтарня, гуділа, як рій. Стрункий Бекір, в одній сорочці, заголив руки по лікоть, фез зсунув на тім'я і бив по струнах з таким завзяттям, що не чув навіть як його кликали. Рустем вже сам розносив каву. Поважні хаджі, з ногами на низьких софах, з подушками під боком, смачно пахкали з люльок. Старий Сулейман, блідий, як мрець, тільки блимав очима. В кутку пив каву Абібула. Молодь кидала кості й гучно сміялась. А Бекір грав. Бив струни, торсав, тупав ногами, крутив головою, заплющував очі — і під буденні розмови про ціну фруктів або фасолі — тоненький голос співав про милу, про муки серця, фонтани сліз, тонкі дівочі кіски.

Ах, — ті красуні!

Твої брови гнуться, як дуги,
А вії стріли пускають.
Білії груди крамниді відкрили,
А щічки медом торгують.

— Ха-ха! — реготала молодь і навіть беззубі хаджі ховали усмішку у білі бороди.

Рустем був щасливий. Мір'ем написала, що готова піти з ним хоч на край світа. От коли б тільки дістати мектеб — і він її вирве із пекла. Вони будуть щасливі. Він перестане служити цим товстопиким хаджам, що сидять по канапах, важкі й непорушні, немов мішки з мукою. Він буде робити любиме діло, готувати нове покоління до нового життя. А тим часом жваво й зручно розносив дрібні філіжанки і вився поміж гостями, як в'юн. Тому сказав слово, там засміявся, встряв на хвилину до гурту і знов варив каву.

Молодь зібралась в окрему купку. Там ішли розмови про недавній спектакль.

¹ Цимбали.

Якийсь сільський челядник згадав про свого муллу. Той, як почув, що сталося в Бахчисараї, то так налякався, що кинув правити десятину. Що може з голоду згинути.

— Рустеме, як згине мулла з голоду, ти будеш відповідати! — гукали до нього звідти.

— Овва! — світ не завалиться, як стане менше одним муллою!..

— Він буде годувать його діти...

— Ха-ха! — сміялась молодь.

— Не тепер дасть одповідь, то в день останній, — заскрипів Сулейман. — О! як затрубить тоді сурма і прочитає Аллах книгу в його лівій руді!..

І скинув злим оком на молодь...

Абібула правив сусідам про чудо.

Бліде обличчя світилось в нього немов при місяці, а очі горіли од згадки.

— Холодний вітер повіяв — страх обняв душу... сила Аллаха спустилась з неба... підняла біле рядно, і встав на ноги каліка...

— Тд... тд... — цмокали правовірні та хитали по-божно чалмами...

— Дозвольте мені перерізати медом ваші слова, — ввічливо звернувся до нього якийсь молодик з другого гурту. — Ви кажете — чудо. От я живу на світі вже скільки літ, а чуда не бачив... Та й ніхто з нас не чув про чуда. Чи тільки дервіші можуть бачити чудо?

— Дивно мені, — озвався Абібула. — Який ти мусульманин, коли в чуда не віриш? А хіба ж не було так, що Магомет прилюдно розколов місяць на дві половини? Хіба не розмовляв пророк з ящірками, або не промовив до нього з миски вже спечений баранчик?

— Га-га! Коли це було! Тепер не ті часи. Щось не трапляються чуда.

— У бога все можливе...

— Алла ікбер! — зідхнув Сулейман.

Розмова починала усіх цікавити. Очі в старих

блищали у хмарі диму, а пози немов набрались руху. Молодь почала осміхатись. Навіть Бекір покинув сантор і настовбурчив великі вуха.

— Гей ви, невірні, — гукав Абібула. — Ви хочете чуда, коли ви наскрізь зопсовані, немов червиве яблуко. Ви єднаєтесь з невірними, з гяурами... переймаєте їхні звичаї і їхні думки... Ми були сильні, поки держались окремо, поки йшли за пророком... О, вірні, казав пророк, єднайтесь тільки поміж собою... Ви любите невірних, а вони вас не люблять... Коли вам добре, вони засмучені, коли вам зле — вони радіють...

— Неправда, вони великий народ, вони сильніші од нас, бо розум у них дужчий, менш забобонів... Вони освічені... Годі цуратися їх, нам треба в них взяти все, що мають краще... що колись добре було, це тепер шкодить... інші часи настали...

Піднявся з-за столу якийсь правозірний, здоровий як бик, насунув на голену голову шапку і стукнув люлькою в стіл:

— А я кажу — розпуста! — гукнув він на всю кав'ярню. — Ви п'єте горілку... забули бога... мечети пустують, скрізь бейнамази.

Очі в нього лізли на лоб і обличчя налилось кров'ю.

Усі схвилювались. Мертві фігури хаджі ворухнулись по софах і перестали пахкати з люльок. Молодь була обурена. Усі кричали.

— Ви темні... ваші мулли і ваші дервіші! — гукали одні.

— А ви гяури!..

— Ви держите нарід в темноті, а ми бажаєм розвою...

— Дозвольте, дозвольте! я хочу спитати, — скрикнув один молодик. Заворушив тонкими вусами й лукаво підморгнув оком. — Скажіть мені, чи правда, що хто почав як злодій, скінчить як дервіш?

Розлігся сміх... Бекір завищав і ляснув себе по стегнах.

— Ч-чорт його знає...

Хаджі обурились.

В Абібулі тремтіли руки і білі уста безгучно ворухились.

— Сійте, сійте, чого ви сваритеть! я краще розкажу вам одну історію, — гукнув Рустем.

— Кажі! кажі!

Це зразу втишило галас. Усі любили послухать казку. Хто встав, знов сів на місце. Забряжчали посудю, засьорбали каву й запахкали з люльок. Дим знявся під стелю. Мекка й Медіна заграли вогнями. Правда, хаджі були ще лихі; недобрий вогник не згас ще в їх очах. Ну, що той грішник розкаже?

Рустемові дав хтось стілець. Він сів, обтер вуста, поправив фез і, злегка погойдуючись, почав.

— Ну, слухайте ж... У ті давні часи, коли казкам ще йняли віри, як правді, коли верблюда були ще блохами, черепахи й жаби літали у повітрі, а мінарети схилялись до річки, щоб напиться води, був собі один анатолійський шейх. І трапилось так, що треба було когось послати йому в далеку дорогу у пильній справі. Кличе він до себе старого дервіша, дає йому свого любимого осла і каже: «їдь брате». Поїхав дервіш і опинився швидко в пустині. Іде і все собі думає, як би йому краще доглянуть осла. Бо той осел та був любимчик шейхів. Як схудне або заслабне в дорозі, шейх буде гніватись. То ж дервіш не їсть сам, не п'є, а доглядає осла. Поїть його водою з міхів, годує, жалує. Де важко їхати, пісок глибокий, злазить з осла, йде пішки. Щоб скучно не було ослові — з ним розмовляє. Все дума догодить шейхові і його любимчику. Себе не жалує. Стане на ніч під пальмами, всю ніч не спить — все пасе ослика. Тільки про те й думав старий. Та як не глядів, як не старався — сталась пригода: заслаб осел в пустині та й здох. Лежить на жовтім піску, витянув ноги, вишкірив зуби, а волохатий живіт — так як гора. Сів перед ним дервіш та й плаче: ну, як я з'явлюся перед шейхові очі? Що йому скажу? Чи я ж не беріг його,

мов рідного батька, як власну дитину, не поїв, не годував, не жалував? Не повірять шейх, скаже, що л в тому винен. Та й справді хороший був ослик, людяний, смирний, слухняний.

Жалко скотину, так жалко, мов брата. Плаче невтішно дервіш, лє сльози на жовтий пісок, ридає. Не їсть, не п'є, не шукає розваги. — Аж ніч настала. Зійшли великі зорі, блищить як срібло пісок, білють далекі горби... Сидить на піску дервіш у великій розпуці, а коло нього чорніє тіло осла, немов нечисте сумління. Вже й сонце сходить, день настає. Бачить наш дервіш, що ніщо не допоможе, біди не поправиш. Випорпав яму, поклав осла, засипав піском, сів над могилою й плаче. Плаче й не може спинити сліз, що так і ллються на гарячий пісок. Коли так згодом надходить якийсь караван. Ревуть верблюди, летить хмара піску, мотаються горби верблюжі. Побачив отаман, що щось чорніє в пустині, спинив караван. Підходить, аж там сидить білобородий дервіш над свіжою могилою й плаче. Вклонився отаман. «Чого так плачеш невтішно, старче?» — питає. — Як же не плакати, ефендім, як не вбиватись... Умер... Ще вчора живий був, здоровий, а нині лежить, захований в землю... Й заплакав сильніше, бо людський голос витиснув з серця рясніші сльози. — «Не плач, чоловіче божий... потішся. Усе живуще має однакову долю, все, що живе — мусить врешті померти», — потішає отаман. Підійшли купці з каравану, розділили горе старого, потішили ласкавим словом, а врешті проказали молитву над гробом, хто кинув гроші на свіжу могилу, хто хліба для старця — й поїхали далі. А дервіш усе сидить на тому ж місці, сумний, невтішний, не знає, як повернути до шейха, занести вістку про нещасливу долю осла. Вже й другий караван надходить. Питають, що сталося. — Ой, поховав... — одказує дервіш. — От тільки сьогодні піском засипав... І показав рукою на свіжу могилу, говорити не може за слізьми та жалем...

Рустем урвав і обвів слухачів оком. Всі були ску-

плени та зацікавлені. Чорна кава стигла у філіжанках, сині струмочки диму ліниво здіймались з люльок і причаївся жар в печі під сивою шапкою попелу. Бекірові очі горіли, як дві жаринки, червоні вуха світились, як місяць на сході.

— Ну, — почав знову Рустем, — побачили ті, що на могилі гроші, десь певне недурно їх люди наскидали, поклали й свою частину до купи, наскидали старому харчів, лишив хтось рушник, щоб бідний дервіш в пустині міг до намазу умити руки, й подались у свою путь. А дервіш лишився. Сидів він день, сидів він другий в глибокій жалобі, вкінці заснокоївся трохи і думки обсіли стару його голову:

— Чи варто вертатись до шейха? Та й з чим вертатись? Діла не справив, осел пропав... Тільки розсердиш шейха. Чи не краще лишитись на місці? Тут непогано. І гроші складають, харчі йому звозять. Є з чого жити. Хай шейх подума, що він збивсь десь з дороги, пропав. — Подумав дервіш, подумав та й залишився. А тим часом пішла по світах чутка, що у пустелі сидить над могилою святого убогий дервіш і плаче з горя, а та могила й святий новітній роблять великі чуда. Слабим вертає здоров'я, сумних потішає, навіть мертвим дарує життя. Почали звідсюди з'їздитись люди, почались молитви над ослячим гробом і справді діялись чуда. Дервіш зібрав грошей силу силенну і забагатів. Збудував над могилою пишне тюрбе, укрити могилу дорогим оксамитом. Ба незабаром і сам став відомим шейхом, поставив теке, прийняв дервішів та вславився врешті ще більше, аніж той шейх, якого покинув...

Рустем мусів спинитись. Мертві фігури хаджі заворушились; якийсь невизначний гомін розлігся в ка-в'ярні. Люльки задиміли, як димарі, а чорні очі спанули, як вовчі.

Та раз почав, треба кінчати. Рустем вів далі.

— Минуло так щось кілька років. От раз їде той старий шейх, в якого колись пропав осел та дервіш. Старий вже, аж білий. Навколо його прості дервіші.

Бачить, стоїть в пустині текé й пишне тюрбé. Захотілось йому перепочити у брата-шейха та поклонитись могилі святого. Завернув, входить, оддав «селям», вклонивсь могилі, коли зирк, а перед ним його давній дервіш, що пропав колись без вісти в дорозі. — «Ти що тут робиш?» — здивувався він. — Ти чому не вернувся до мене?» — Ой, шейху ясний, я все розкажу, ходім тільки звідси до мене в госпóду. Завів до себе, посадив на почесному місці і розказав усе, як було. Як пропав у дорозі осел, як він сумував та боявся вернутись додому, як люди скидали гроші та молились на могилі покійного. — Я їм забув сказати, що поховав твого осла. Ну, як почали давати гроші, я й подумав: нехай дають... А оце незабаром збирався їхати до тебе з подарунками, бажав покаятись. Та одно мене мучило тільки, отче святий: як тобі скажу, що люди молились на могилі осла? — мало не плакав дервіш. — Тоді старий шейх осміхнувся у білу бороду, поклав свою руку на руку дервіша, наблизивсь до його вуха і лагідно мовив: — «Не турбуйсь, брате, хай тобі стане відомим, що під нашим славним тюрбé похований дід цього осла».

— Ха-ха-ха! — вибухла молодь голосним сміхом. Але в той регіт увілялось щось грізне, негармонійне, немов далекий грім. Наче хмара нависла в кав'ярні. Посуда враз брязнула, стукнули люльки об стіл, обличчя скривились з гніву. Щось лиховісне було в гарячім повітрі кав'ярні і навіть Мекка й Медіна зморадно заграли вогнями. От-от щось буде. Це всі почували.

Високий татарин, здоровий, як бик, витріщив очі й поводив ними навколо, немов збирав по обличчях ужинок гніву. Урешті скочив. Зірвав з голови шапку і гримнув нею об землю.

— Собака!

Той крик захриплого горла покрив загальний регіт та гвалт.

Рустем звівся на ноги.

— Чого вчепився? Не хочеш слухать—не слухай...

— Він так розказав, як стоїть в казці!—кричала молодь.

— Брехун! гяур! грішник!—хрипіли старші.

Усі схопились, щоб зупинити бійку. Та було пізно. Татарин стояв вже перед Рустемом, сердитий, роз'юшений. Його голова, голена й кругла, немов кавун, здіймалась над всіми, а жили на в'язах були напружені й грубі, наче мотузки.

— Гяуре, вигнаний батьком!—кричав татарин. — Ти зваживсь сміятись з правої віри, з наших святих!..

— Геть!—скрикнув Рустем і схопив в руки стілець.

Кров зашуміла йому в голові. Він вже добре не тямив, що було далі. Знав тільки, що його б'ють і що він б'є. Не чув круг себе крику, не бачив грізних очей, ліз просто на ніж, сліпий, завзятий, сп'янілий—з одним бажанням перемогти.

— Тут ріжуть! вбивають!—кричали в кав'ярні, і бігли на крик той з вулиці люди.

Трудно було протиснутись. Під натовпом люду тріщали столи, звеніло скло. Одні намагались спинити бійку, а другі рвались до бою. Насилу розборонили.

Блідий, розхристаний Рустем ледве стояв. Він хотів врешті вийти з кав'ярні. Зробив кілька кроків, хитнувся і раптом схопивсь за бік. По пальцях спливала кров.

— Кров! забили людину!—хтось крикнув.

Бекір з цікавістю й жахом дививсь Рустемові в очі.

— Швидше додому...—прохав Рустем.

Кинулись кликати фіякра... по чорній вулиці розлігся крик... заторохтіли колеса... З червоних вікон летів у п'ятому гвалт і метушились в кав'ярні люди, як на пожежі.

Тихо поплив фіякр з Рустемом кривими вулицями. Чорні доми лежать з обох боків, як скелі... Немов не город, а річка темна, глибока... Пливе по ній човен... плывуть мінарети, мов білі щогли... хвилі гой-

дають Рустема... скачуть, як в танці, зорі, ростуть, зникають... так чудно, так дивно... Чи сон — чи дійсність? Рустем не міг розібрати.

Джіафера не було вдома, коли привезли Рустема. Він почув сьогодні неприємну новину: ефенді Муштафа з певних джерел дізнався, що Рустемові не дадуть школи, бо вважають його небезпечним — і переказав про це Джіаферові. Джіафер дуже стурбувався і пішов трохи пройтись та обдумати на самоті, як би про це сказати приятелеві, щоб не дуже його засмутити. Повернувши додому, він здивувався, коли побачив в хаті незвичайний рух та чужих людей. Бекір сидів карячки біля дверей і дивився наляканими очима на відомого в городі лікаря, що нахилився над Рустемовим ліжком. Якийсь татарин бігав по хаті, носив щось, переставляв. Що сталося? Бекір зараз схопився на ноги і почав жваво оповідати пригоду, вимахував руками, запинавсь і без перестанку повторяв своєлюбиме «ч-чорт його знає». — Джіафер насилу розібрав.

Караїм-лікар врешті скінчив роботу і повернув до Джіафера своє бліде обличчя, ледве помітне з-під шапки кучерів.

— Нічого, нічого, за два тижні хоч весілля гуляй, — хай останнє впаде на твою голову, як у вас кажуть, — кисло шуткував лікар, і кутики уст не піднімались в нього, а опускались.

З ліжка осміхався блідий Рустем.

— Ну, конче треба було когось дратувати, — підійшов з докором до нього захмарений Джіафер.

— Е, пусте! Лікар каже, що ніж заліз неглибоко. Мені нічого.

— Ах, Рустем! молодець, їй-богу! — підбіг Бекір. — Коли б ти бачив, як він його бив... Стільцем... по голові...

Очі в Бекіра засяли од захвату і він зробив руками рух, немов збиравсь розколотити Джіаферові голову.

Чужі пішли, але з Бекіром трудна була рада: він

уперся, як цап, і лишивсь на ніч. Скулився долі біля порога і щохвилини скакував—заспаний, наляканий і тороплений, хоч його поміч не була потрібна.

Рустем поправлявся. Його одвідували товариші, галасливий жвавий гурток, який уважав рану Рустемову почесною, бо він достав її у боротьбі з забобонами. Кричали, сміялись, накурювали в хаті і драгували Рустемові нерви. Бекір користувався з кожної вільної хвилини і приносив слабому свіжі новини з вулиці, підслухані розмови, дрібні події дрібного життя крамарів і кумедно показував, як мулли перебирають чотки, а тим часом винюхують, що в кого є, щоб узяти десятину. Муллів і дервішів він зразу зненавидів.

Раз над вечір, коли Рустем міг вже сидіти на ліжку, до його прийшов несподіваний гість — дядько Абдула, грубий, дихавичний, старий хаджі. Рустем мало знав дядька, бо мулла Смаїл не у великий згоді жив досі з братом.

Хаджі Абдула довго мовчав, відсапував та гладив долонями бороду.

Старий почав жалітись на недуги і старість, а потому звів свою мову на розпусту і зневір'я сучасної молоді. Як крається батькове серце, коли у правовірній родині шайтан посіє незгоду! Батько кінчає свій вік, а син починає. Синові легше скоритись. Так навчає пророк і так повинно бути. Бідний мулла Смаїл! Він схуд і щодня мие сльозами бороду. Він радо простяг би руки до грішного сина, коли б той прийшов до нього із чистим серцем. Хаджі Абдула сапав, харкав, плював і зовсім втомився од довгої промови.

Його слова зворушили Рустема. Жаль стало батька. Він щиро хотів би знов поєднатися з ним, та як? Якою ціною? Що треба зробити?

Хаджі Абдула мав вже готові умови.

— Залиши свої думки. Покинь небезпечну роботу і своє товариство, і батько забуде все давнє.

Рустем замотав головою.

Ні, він цього не може зробити й не зробить. Він міг би вернутись, коли б батько прийняв його таким, яким він є.

Хаджі Абдула з тим і пішов.

Даремно тільки трудив свої старі кості та важке тіло.

Рустем лишився сам. День гас і вікна сіріли. Хата швидко сповнялась м'якими вечірніми тінями. Після важкої розмови про батька, Рустем почув себе краще. Немов щось важке, дошкульне щось скинув з плечей, наче вирізав з серця болячку. Тепер все ясне. Чув, що стояв досі на роздоріжжі і врешті вибрав шлях. Думки зробились ясні і освітили розлоге поле життя з його тернами, камінням та будяками, але разом і з цілющою водою, яку він сподівався розбудити, щоб полить те сухе поле. Надії, як глибокі підземні джерела, прохались на світ, і серце од них тремтіло. Коли б не оця досадна рана, він знявся б, як стій, і пішов на роботу — велику, важку, солодку роботу. Почув у собі сили. Забув навіть Мір'єм — і коли врешті згадав про неї, йому соромно стало. Як він міг одділити її од своїх кращих надій? Хіба вони не разом будуть усе життя, у горі і в щасті, у спільній роботі?

Минали дні. Тремтячими безсилями ногами Рустем ходив вже по хаті. Його дратувало, що не мав звістки од Мір'єм. Чом не напише хоч кілька слів? Правда, їй трудно, а все ж... Чи не дістала його листів? Невже Айше загубила, або хто перейняв? Недобра, вона ж певно чула, що сталося з ним. Як би дізнатись, що з нею? Єдиний спосіб Айше, але й тої не видко. Рустем ні з ким не діливсь своїм щастям, навіть Джіафер, найщиріший приятель його, нічого не відав про те. Хіба попрохати Джіафера, щоб покликав Айше!..

Джіафер розшукав таки Рустемову небогу. Вона клялась і божилась, що передала Мір'єм усі листи, але та нічого їй не давала. Що ж сталося? Чи здорова вона? Здорова. Чи не плаче? Ні. Така як завжди. Чом же не пише? Айше низала плечима і витріщала

очі. Рустем заходив у голову, не спав по ночах і турбувався. Ходив сердитий, роздратований і сваривсь з Джіафером.

Коли ж за кілька день знов прибігла Айше і всунула в руки сірий клаптик паперу, ще теплий од пробування під халатом, на грудях, руки в нього тремтіли так, що він роздер цидулку й забув про небогу. Айше надулась і довго стояла в куточку, здивована й ображена.

«Багацько сліз виляла мої очі,—читав Рустем,—коли я почула, що тебе мало не вбили. Я зразу хотіла бігти до тебе, та Аллах у час послав мені розум і за те щодня молюсь і дякую йому. З того вийшло б погане для обох нас. Айше казала, що тобі краще, що ти вже ходиш — і за це дякую богіві. А він би міг тяжче скарати тебе за твоє глузування з нашої віри. Ти до мене писав, а я збиралась довго, не знала, що маю сказати. Наслав Аллах на мою бідну голову думи, а я билась у них, як павук у тенетах. Важка голова стала, а серце ще важче. Побила посуду, як несла батькові каву, спалила пілав, помагаючи матері, і не було що їсти в той день. Мати побила, а я не винна: все через думи. По ночах теж думаю — чи були б ми з тобою щасливі? Чи благословив би Аллах шлюб наш проти волі батьків наших? Я знаю, вони не так думають, як ми... та вони ще живі, а пророк сказав: спусти перед ними крило твоєї покори, слухайся їх. Ти пишеш, Рустеме, про новий світ, обіцяєш показати його мені,—душа моя рветься до нього—та чи прийняло б серце наше радість, коли б упала на землю сльоза з батькового ока? Я довго думала, Рустеме, так довго, що лиця в мене запались, наче від посту, а руки втратили силу. Мої очі не знають сну й червоні од сліз. Аллах милосердний змилювався надо мною й сказав мені в серці моєму: кріпись. Нехай Рустем піде до батька, впаде йому в ноги і скаже: мій гріх, моя покута. Тоді твоя буду на віки. Тоді виблагай в батька дозвіл побратись—і мій тато пристане на це. Такі думи вклав

мені бог в серце одної ночі і я не смію зламати його слово. Коли ж цього не зробиш — така моя доля. Кожній людині до ший Аллах прив'язав його птаху. Так каже пророк. Не пиши мені більше, не шукай стрічі. Я буду твоєю перед людьми й богом, чесно, одкрито, як у людей. Прости, Рустеме, за ті необачні слова, що я досі писала й говорила. Шайтан замутив тоді мій розум. Твоя нещасна Мір'ем».

Перше, що почув Рустем, скінчивши листа, був гнів. Шалений, непереможний і дикий.

Так ось-яке те кохання?

Так ось-що вирросло з зерна, що він посіяв у чисту душу!

А, значить, пута темноти сильніші од світла? Бур'яни швидше ростуть, аніж колос?

Кров бухала в голову, і гнів розривав йому серце.

Вона!.. Вона теж хоче, щоб він у поросі скрухи схилив своє чоло під ноги! Щоб зрадив усе найдорожче, що виносив в серці? Все найясніше — волю, надії і міць перемоги?

Й за те він дістане добру хазяйку й покірливу жінку?

Так ось же!

Роздер сірий папірчик на дрібні шматки і кинув додолу. Мов дер своє серце.

Впали шматки на поміст, тихо, поволі, мов перший сніг.

Дивився.

— Що вона пише? Що написала?

Почав збирати шматочки, складати до купи. Руки тремтіли, гнів спливав жалем.

Складав базгранину, злучав кривульки, мов дикі колючки, що ранили серце.

Читав і плакав.

З жорстокого слова хтів видушити краплю надії, бив камінь об серце, щоб викресать іскру.

А може... А може, бур'ян не розрісся, може ще можна виполоть хопту. Сам винен... давно не бачив... ота пригода — дурна, непотрібна...

І сів писати. Благав зустрічі, хвилини, хоч слова...

Тут гинуло в нього не лиш кохання, а ґрунт під ногами... тут гасло світло, яке так трудно було добути.

Скінчив. Вийшов на вулицю.

Де б могла бути Айше?..

Блідий, непевним кроком, блукав по вулицях, шукав. Стрічні хаджі одвертались од нього, немов жахались грішника. Закупив по дорозі мало не цілу крамницю, щоб ублагати Айше. Де б вона могла бути?

Знайшов урешті під мостом, біля фонтану, коли сповняла кухоль водою. Впхав їй до рук солодкі пакунки, благав, щоб зараз бігла. Стежив, як нісся жовтий халатик поміж домами, бажав, щоб швидше щез з очей блискучий фез, на якому зірками грало вечірнє сонце. Стояв на місці, і серце в нього билось тривожно. Дітвора біля нього крутилась—червоні фези, квітчасті халати, аж в очах рябіло. Ганяли зграї собак, голодних, худих, сердитих. Білі мури рожевіли на сонці, летів по дорозі рожевий пил і тихо дзюрчала вода фонтану. Спішили байдужі люди, торохтіли вози по каменистій дорозі і тихо, як привиди, пливли попід стінами білі жінки. Життя точилось своєю чергою і мов тікали од нього вгору стрункі мінарети, що підпирали блакитну баню, як мармурові колони.

Рустем чекав. Кожна хвилина здавалась за цілі роки. Та ось!.. Ну, врешті. Біжить Айше, як золота кулька й червоні кіски женуться за нею, немов проміння. Засапана, очі горять. Прибігла і вткнула Рустемові в руку назад його лист...

Мір'єм не прийняла... не хоче.

Ага! не прийняла? Ну, добре... ну, дуже добре. Рустем хоче сміятись. Значить мури міцні ще... ті, що він думав звалити... Стоять, рожевіють, немов невинні, немов сміються. Що ж, добре. Нехай сміються. Ще прийде день, що стануть з них лиш купи грузу, коли не зможуть більше держати в тіні людські оселі, заступати світ сонця... А тепер хай роже-

віють... хай висисають кров серця... холодні, бездушні, прокляті...

Рустем зняв руку, гнівний, ображений і мов живій істоті грозив мурам...

А діти крутились біля Рустема, сміялись і щибетали:

— Афуз! афуз! Він сам до себе говорить!..

.....

* *
*

— Джіафере!

— Що скажеш, Рустеме?

— Я хочу звідси тікати...

— Як звідси?

— З Бахчісараю. Мені тісно... Я тут не можу. Хочу прохати, щоб мені швидше дали мектеб на селі...

— Чого поїдеш? Не їдь...

— Не їхать? Чому?

— Ну, бачиш, ти вже тепер здоровший, хоч ходиш такий похмурий, немов не знаєш що сталося. Я досі мовчав, а тепер мушу сказати: тобі не дадуть мектебу. Тобі вже навіть одмовлено. Останні події тобі нашкодили. Всі, що у нас мають силу, що уважають себе цвітом народу — всі проти тебе. Вони кричать на роздоріжжях, що ти небезпечний. Навіть сам муфтій¹ вже знає про тебе.

— І тут стіна. Знов мур став на дорозі...

— Що кажеш?

— Я кажу, що в нас, куди не піткнешся, наскочиш на мур. Загородили муром од світа жінку, склали стіну забобонів, і мур темноти стоїть міцний ще, немов фортеця. А ти розбивай собі голову об ті мурри, трохи своє щастя...

— Ну, знаєш, ти вже занадто. Ти ж сам казав недавно, що мурри пощербилась. Май ясне серце і не сумуй. Невже ти не будеш сміятися з того, що мул-

¹ Найвища духовна особа у мусульман.

ли у мечетях кленуть тебе перед народом? Он ще недавно у джумі-джамі, в соборнім мечеті, хатіп рівняв тебе з вовком, що краде вівці з кошари. Та то байдуже. Ти знаєш приказку: перше ніж запалає вогонь, мусить вибухнуть сирій дим...

Рустем ходив по хаті, повісив голову і тіні вкрили його обличчя.

Замовк і Джіафер.

Так трудно... так тяжко... Ідеш вперед, як у тернах, що рвуть твоє тіло... За кожний здобуток платиш ціною крові... Простуєш до світла і замість його стрічаєш вогник, дрібний, мінливий, як у багні... блимне, сховається, засвітить знову — і згасне, як Мір'єм... Ах, годі, забути, не згадувать краще... Забігти кудись далеко, забути, загоїть болячку... Як звір, що тіка до нори й зализує там тяжкі свої рани...

— Поїду...

— Куди?

— А, світ-за-очі... Аби лиш звідси...

— А наше діло? А товариство?

— Вас тут багато...

— Стидайсь, Рустеме...

— Стидатись? Ха-ха! Хай тим буде стидно, що...

Ах, ти не знаєш... Ти нічого не знаєш... коли ти сядиш зерно... розумієш, коли ти в поті чола скопаєш ґрунт, вкладеш у нього зерно, полєш гіркими... коли дочекаєшся врешті стебла і словниш надією серце... і от тоді, розумієш, за одну ніч виросте пишний бур'ян, заглушить стебло і коли прийдеш на сході сонця — застанеш лиш мертве бадилля, — а! ти знаєш, яка тоді пуста у серці?..

Очі в Рустема блищали, губи тремтіли, він мало не плакав.

— Поїду... кажи, що стидно, кажи, що хочеш, а я не можу...

Він бігав по хаті і серед тиші лунали кроки гучно й тривожно...

Раптом стукнули двері.

— Хто там?

То був Бекір.

Влетів у хату, якийсь несвій, червоний, радісний і ясоромлений. Щось хотів казати і не знаходив слів. Став біля дверей і дивився на Рустема.

Рустем зупинився.

— Чого ти, Бекіре?

Тоді Бекір зваживсь. Підбіг до Рустема й, хвилюючись та заїкаючись, почав кидать слова, швидко, безладно:

— Ч-чорт його знає... Ти не ходи в кав'ярню... Плюнь на ефенді Мухтара. Він каже... Я кажу: за що? Він каже: мені не треба такого слуги. Рустем гяур, невірний... На, каже, неси йому гроші, що зробив у мене... бачити, каже, не хочу... Ах ти, собаче вухо... Ах ти, копиця гною!.. Так мені, знаєш, кров і вдарила в очі. Ч-чорт його знає... Я йому кинув гроші додолу: неси собі сам, я більше в тебе не служу, бо і я таких думок, як і Рустем!..

— Як ти сказав?

— Я кажу: я таких думок, як і Рустем, хай тебе вхопить шайтан з твоїм багатством!..

— Вуха в Бекіра палали, як жар, голос тремтів од обурення і в очах стали сльози.

Рустем не вірив. Чи ж може бути?

— Ти таких думок, як я? Ти так сказав йому в вічі? Плюну: в лице? Ти втратив службу і все через мене? Ей, слухай, ти!..

Рустем вхопив Бекіра за плечі і дививсь йому в вічі, немов не вірив, що цьому правда.

— А що ж твій Стамбул? Ти ж не зібрав ще грошей? Як ти поїдеш?

Бекір мотнув головою й зневажливо дмокнув.

— Ч-чорт його знає!.. Я не поїду. От ти ж не їдеш... і Джіафер. Я буду з вами... Ч-чорт його знає—мені з вами найкраще...

Очі в нього стали ще більші і блищали од сліз.

Рустем тремтів. Чув, що ввійшло щось у груди, велике, радісне, тепле—і било в серце, як хвиля...

— Джіафере, ти чуєш? Ти чуєш, Джіафере?—

гукав.—Він таких думок, як ми... Він наш. Покинув службу лиш через мене, він став за мене тоді, як другі... Ти чуєш?

Джіафер осміхався.

— Ну, от бачиш, зерно не все гине, не скрізь його глушить бур'ян. Та що тобі з того: ти ж однаково їдеш...

Бекір підвів на Рустема здивовані очі.

Тоді Рустем захопив Бекіра за плечі і, показуючи на Джіафера, скрикнув:

— А ти йому не вір... чуєш, не вір йому... Я нікуди не їду...

І коли так стояли всі троє, схвилювані і радісні, у вікна знадвору прилинув спів.

Жалібний, дикий, розпучливий спів мінаретів.

Він ливув під небо, падав на землю, бився між горами і плакав, і кликав усіх правовірних прийти до Аллаха благи рятунку...

22-X-1904 р.

Чернігів.

С М І Х.

Бліда, невиспана пані Наталя одхилила двері з спальні в столову, де вже стирала порохи Варвара. Зацібуючи на ході білу ранішню блюзу, вона тихо і наче з страхом поспитала:

— Ви ще не одчиняли вікониць?

Варвара кинула стірку і наважилась бігти.

— Зараз поодчиняю.

— Ні... ні, не треба... хай будуть зачинені цілий день! — бистро й налякано наказала вона наймичці.

Кремезна Варвара здивовано підняла на неї своє широке, землистого кольору обличчя.

— Сьогодні десь неспокійно в городі. Лихі люди ходять тепер раз-у-раз по вулицях. Коли б ще до нас не залізли. Не ходіть сьогодні на базар. Чи в нас є що варити?

— М'яса нема.

— То нічого. Обійдеться... Варіть, що є. На вулицю ж не виходьте і нікого не пускайте в хату. Нас нема вдома... розумієте? Усі виїхали. Хіба хто з знайомих, то інше діло.

Пані Наталя говорила ті слова притишеним голо-сом сливе на вухо Варварі, а її ясні короткозорі очі неспокійно тоді блукали.

Коли Варвара вийшла, пані Наталя розглянулась по хаті. В хаті стояв присмерк і тільки жовті смужечки світла пробивались крізь шпари зачинених вікониць та розтягались в повітрі каламутними течійками. Пані Наталя поторсала залізні прогоничі од

вікониць, поправила гайки і тихо посунула в інші хати, зігнута і біла, як мара. Оглядаючи всі вікониці од вулиці, вона прикладала часом до вікна вухо і напружено слухала. Звідти неслись якісь невиразні, змішані згуки, що видавались їй часом незвичайними та тривожними.

Вона думала про сьогоднішній день. Чим то він скінчиться? Мало ще топтали людей козацькими кіньми, не доволі пролили крові штики та кулі,— треба було ще нацькувати темний народ на інтелігенцію. Скільки вона прохала чоловіка: поїдьмо кудя на цей час, заберім діти — не схотів... і от тепер дочекалися... Ах, боже! І за що ж?

Їй мимохіть пригадалися брудні, безглуздо складені, брутальні відозви, якими від кількох днів засипувано місто. Скликали бити та різати всіх ворогів уряду. Там виразно стояло і їх прізвище... Так, адвокат Валер'ян Чубинський... Це прізвище було ненависне поліції і тепер воно стояло у списках...

В сусідній хаті почувся дитячий регіт і крик.

Пані Чубинська кинулась туди.

— Тс! цитьте!.. Ах, боже мій! перестаньте ж кричати!..

Вона розпучливо махала широкими білими руками, як птах крилами, а коло блідих уст лягли у неї складки невимовного болю. Вона зацитькувала дітей і озиралась на вікна, немов жахалась, що ті живі голоси долинуть крізь них на вулицю.

На поміч прийшла Варвара. Її спокійні рухи, з якими вона вешталась по хаті, збирала одягу та натягала дітям панчішки, певний важкий хід босих ніг, поважне обличчя — все те навівало на паню Наталю спокій. З такою вірною, розсудливою людиною було немов безпечніше.

— Ви були, Варваро, на вулиці? — поспитала пані Наталя.

— Ні, не була. Постояла трохи на фіртці.

— Що ж там... спокійно?

— Та так... Приходили якісь люди, питали пана.

— Люди приходили? Які ж ті... люди?
— А хто їх знає... люди...
— Що ж у них... було що в руках?
— В руках? Ціпки були.
— Ціпки?
— Я сказала, що пана нема... усі виїхали.
— Добре зробили, Варваро, добре... Пам'ятайте ж, Варварочко, що в домі, oprіч вас, нікого немає... Ах, боже!..

— Варваро! Варваро-о!..— почувся з столової роздратований голос пана Чубинського.— Чому досі вікониці не одчинені?

Пані Наталя затримала рукою Варвару і метнулась в столову.

Там стояв напіводягнений чоловік її і жмурился посліпувати очі. Він ще не встиг накласти окуляри, погано бачив і лице його, серед білявого волосся, здавалось змішаним і помнятим.

— Валер'яне, милий, нехай так буде... То я звеліла... Ти знаєш, який сьогодні день. Я тебе сьогодні нікуди не пушу...

— От дурниці. Нехай зараз одчинять вікониці.

— Ах, боже мій... Ну, я тебе прошу... Для мого спокою... для наших дітей...

У пані Наталі виступили на лицях червоні плями.

Пан Валер'ян сердився. Що за вигадки! Однаково нікуди не втічеш! Але в глибині душі він чув, що жінка зробила добре.

Незабаром Варвара внесла самовар. Всі сіли до столу.

В хаті було темно і якось чудно. Жовті зайчики світла тремтіли на стінах і на буфеті, вітер рвав вікониці і стукав ними. Діти — хлопчик і дівчинка — здивовані незвичайною обстановкою, шептались поміж себе, пан Валер'ян роздратовано тарабанив по столі пальцями. Склянка чаю холола перед ним, а він нетерпляче закусував свою біляву ріденьку борідку та дививсь кудись поверх окулярів. Вже кілька днів помічав він якихсь непевних людей, що стежили за ним,

куди б він не йшов. По ночам біля вікон бовваніли якісь темні фігури і тислись попід паркани, коли на них звертали увагу. А вчора, проходячи по вулиці, виразно почув позад себе лайку, що напевне відносилась до нього. «Оратор, оратор», злісно шипів якийсь здоровенний чорний хлоп і блимнув на нього очима, коли він озирнувся. Пан Валер'ян нічого не сказав про те жінці, щоб не турбувати її, і враз промайнуло у нього перед очима ціле море голів... голови, голови й голови... впрілі, загірті обличчя і тисячі очей, що дивились на нього з туману сизого випару. Він говорив. Якась гаряча хвиля біла йому в лице, влітала з віддихом в груди. Слова вилітали з грудей, як хижі птахи, сміливо й влучно. Промова, здається, удалась йому. Йому вдалось так просто й яскраво змалювати протилежність інтересів тих, хто дає роботу, і тих, що мусять її брати, що навіть самому ця річ стала яснішою. І коли йому плескали, він знав, що то б'є в долоні розбуджена свідомість... Так, але що буде сьогодні?... Чи буде що справді сьогодні?

Чубинський глянув на жінку. Вона сиділа витягнена і прислухалась. На блідому обличчі застиг вираз наляканого птаха.

Ті зачинені вікна справді дратують. Що там за ними, на вулицях, на тих невідомих річках, якими пливе чужий тобі народ, що кожної хвили ладен розіллятись морем пристрасти та затопить береги?

Раптом щось грюкнуло в віконцю.

Пані Наталя аж підскочила на стільці.

На хвилину всі заніміли.

— Ну, чого ти жахаєшся? — розсердився пан Валер'ян. — Певно діти пустуючи зачепили віконцю, як це часто буває, а ти зараз не знаєш що подумала...

З кухні вбігла Варвара.

— Що сталося, Варваро? — налякалась пані Наталя.

— Паніч Горбачевський прийшли... Вони через двір зайшли до кухні.

— А-а!.. нехай заходить, нехай...— Студент Горбачевський уже вихилявся з-за спини Варвари.

— Що там, чувати, розкажіть!..— привітався до нього господар.

— Здається, погано. Цілу ніч, кажуть, у Микити був чорносотенний мітинг. Пили і радились, кого мають бити. Насамперед будім покладали знищити «ораторів» та «домократів»...

— Ах, боже...

— Ви не лякайтесь, пані, може нічого й не буде. На вулицях якийсь непевний рух. Бродять купами по три-чотири... Обличчя сердиті, суворі, а очі хижі, лихі, так і світять вогнем, як вглянуть інтелігента... Дайте мені чаю...

Пані Наталя тремтячими руками наляла склянку чаю і, розплюскуючи по дорозі, подала студентові.

— Ну, що ж далі?— питався пан Валер'ян, зриваючись з місця та бігаючи по хаті.

— Спасибі. Проїшов через базар. Народу багато. Там роздають горілку. Ідуть якісь таємні наради, але про що говорять, трудно сказати. Чув тільки кілька фамілій: Мачинського, Залкіна, вашу...

— Ах, боже...

— Ви не лякайтесь. В неділю звичайно більше народу і п'ють горілку... Чи не можна попрохати хліба?

— Спасибі. А все таки дивуюся, чому ви не вихали на цей час з города? Біжу оце до вас—бачу: вікониці зачинені, значить, нікого нема, забіг тільки поспитати—куди й чи на довго—аж ви тут сидите собі... Ви ризикуєте, ви дуже ризикуєте...

— От бачиш... Чи ж я не казала, чи ж я не благала його, поїдьмо куди, заберім діти...— мало не плакала пані Наталя, притискуючи руки до грудей та дивлячись на гостя благаючим поглядом, як тоді на чоловіка.

— Ет, що тепер про це говорити,— роздратовано скрикнув пан Валер'ян і далі бігав по хаті. Він курив папіроску за папіроскою і розбивав головою

хмари синього диму, що повзли за ним довгими хвилями; як туман в горах.

— Ах, що робиться... що тільки робиться...

Це говорив хтось інший, високим жіночим голосом.

Всі обернулись до дверей з кухні, звідки впускаючи на мить світло, влетіла в столову маленька, кругленька жінка. Шапочка з'їхала в неї на бік голови, руде волосся розтріпалось і палало, наче вона принесла на них пожежу з вулиці.

— Ах, як тут темно. Де ви?.. Де ви?..— Вона ні з ким не привіталася, підбігла до столу і впала на стілець.

— Мої милі, мої дорогі... ви ще живі? А я думала... Уже почалося... Юрма ходить по вулицях з царським портретом. Я тільки що бачила, як били Сікача.

— Котрого?

— Молодшого, студента... Не зняв шапки перед портретом. Я бачила, як його, уже без шапки, червоного, в подертій тужурці, зігнутого вдвоє, кидали з рук до рук і всі били. Очі в нього такі великі, червоні, божевільні... Мене обхопив жах... Я не могла дивитись... І знаєте—кого я бачила в юрмі? Народ... Селян... в сірих святних свитах, в великих чоботях, простих, статечних хліборобів... Там були люди з нашого села, тихі, спокійні, працьовиті...

— То гірший елемент, Тетяно Степанівно,— обізався студент Горбачевський.

— Ні, не кажіть, я їх знаю, я вже п'ять літ учителюю в тому селі... А тепер втікла звідти, бо мене хотіли побити! То стара, дика ненависть до пана, хто б він не був. У нас усіх зруйнували. Ну, ще там багатих... Але кого мені жаль, то нашої сусідки. Стара вдовиця, бідна. Один син у Сибірі, другий в тюрмі сидить... Тільки й лишилося, що стара хата та сад. І от знищили все, розібрали хату по брусіві, сад вирубали, книжки синів подерли... Вона не хотіла прохати, як другі. А деякі виходили назустріч юрмі з образами, з дрібними дітьми, ставали на коліна

в гризть і благали цілими годинами, руки мужикам цілували... І тих помилували...

— Ах, жах який,— шепнула якось механічно пані Наталя.

Вона все ще сиділа, витягнена, напружена, немов чогось чекала.

— Тс... цитьте...— нетерпляче перебила вона розмову.

З вулиці донісся далекий галас.

Усі замовкли, обернулись до вікон і, витягши шиї, завмерли в увазі.

Шум немов наближався. Було в ньому щось подібне до далекої зливи, до глухого урчання звірів.— А-а-а... а-а-а...— одбивали високі стіни змішані згуки і тут десь близько почулось тупотіння ніг по каменю вулиці.

— А, подлість... подлість... Я йду на вулицю...— стрепенувся Чубинський і забігав по хаті, чогось шукаючи.

Але на нього накиннулись всі. Вони кричали на нього притишеними, зміненими голосами, що він не повинен виходити, бо його тільки шукають, що там він нічого не вдіє, що не можна кидати жінку й діти. Жінка казала, що вмере без нього.

Тим часом галас зменшався і скоро затих.

Тільки налякані діти плакали в кутку, хлипаючи все голосніше.

— Варваро! Варваро!— гукав пан Валер'ян,— заберіть дітей у другу хату, втихомирте якнебудь...

Ввійшла Варвара, важка, спокійна, з червоними, голими по лікоть руками і заговорила до дітей так, що вони зразу замовкли. Вона обняла їх тими грубими голими руками і забрала до себе.

В столовій теж стало спокійніше.

— Які ви щасливі,— обізвалась Тетяна Степанівна:— маєте таку славу наймичку.

Пані Наталя зраділа, що знайшла хоч один ясний пункт серед тих страшних подій, на якому можна спочити.

— О! Моя Варвара золота жінка... Це наш справжній друг... Спокійна, розсудлива, прихильна.— І, уявіть собі, бере всього на всього три карбованці на місяць...

— Добрий характер має,— додав пан Валер'ян.

— Четвертий рік служить... Ми звикли до неї, вона до нас... І дітей любить...

Поговоривши на ту тему, гості почали прощатись, але тут Тетяна Степанівна згадала, чого вона властиве прийшла. Їй здається, що панові Валер'янові, після його промов на мітингах, небезпечно сидіти вдома. Лучше б перечекати цей лихий день десь у сусідів, в певному місці.

Горбачевський перечив. Навпаки, лучше сидіти вдома, не з'являтись на вулиці. Кватирі їхньої добре не знають, бо вони недавно переїхали сюди, а коли побачать замкнені вікониці, то подумують, що дім порожній.

— Ні, ні, я лишуся вдома... Що буде, те й буде...— заспокоював їх на прощання Чубинський.

Чоловік і жінка лишилися самі. Він бігав по хаті серед хмар з диму, немов хотів робити неспокій.

Пані Наталя сиділа пригноблена.

Нарешті Чубинський сів біля жінки.

— Ну, не турбуйся ж так дуже,— заговорив він до неї, намагаючись бути спокійним.— Ніхто нас не зачепить... От погукають трохи та й розійдуться...

— Я... я спокійніша... Ти не звертай уваги... так, трохи нерви... Я теж гадаю, що нічого не буде...

Вона ледве здержувала себе, щоб не тремтіти.

— Я певний, що хуліганів мало, народ не піде за ними...

— Та-ак, певно, що хуліганів...

— І не дійде до того, щоб проливалася кров...

— Ах, боже!.. певно не дійде до того, щоб...

Тепер, коли вони лишилися самі, без людей, в цій темній хаті, оточеній чимсь грізним і невідомим, та намагались скрити в розмові один од одного свої

думки і свій неспокій, тривога зростала, збиралась
круг них, немов гримлячий газ.

Бо чи ж він годен опертись сліпій злобі дикої
миси, яка не знає, що чинить, він, беззбройний!

Вона те знала.

Ну, а коли прийдуть до них?

Що ж, коли прийдуть захищатись до краю. Вони
забаррикад...

Дзень-дзелень... дзень-дзелень!

Сильний різкий дзвінок вдарив у передпокої.

Чубинський аж скочив.

— Не ходи... не одчиняй, — благала пані Наталя,
заламуючи руки.

А дзвінок скакав, хрипів, казився.

Чубинський кинувсь до кухні.

— Варваро! Варваро!

— Тс... — не кричи так...

Але Варвари не було!

Що ж робити? Треба щось робити.

Де ж та Варвара?

Вбігла нарешті Варвара.

— То пан доктор дзвонять... Зараз ідуть через
кухню...

Доктор сливе вбіг. Високий, здоровий, він махав
руками, як вітряк крилами, і ще на ході кричав:

— Сидите собі, голубчики, і не знаєте, що діється...
Б'ють, забивають... Поріжуть, кажу вам, як курчат...
Розбили квартиру доктора Гарньє, знищили всі його
струменти. Жінку волочили за коси, а Гарньє за-
брали з собою: носить тепер портрет на чолі хуліган-
ів. Маєте раз.

— Ах, боже!

— Іваненка стягли з звощика і розбили голову.
Маєте два! Залізко мусів присягати на самодержавіє,
бо били люто. Маєте три. Акушерку Рашкевич, ка-
жуть, на смерть забили. Поліції нема, щезла. Нас
оддали п'яній голоті... Треба всім боронитись... Треба
всім зібратись на майдан коло думи. Чуєте? Зараз.
Зараз треба збиратися і одбиватись оружно.

Доктор кричав так сильно, немов на площі, перед народом.

Пані Наталі той крик розривав груди. Ах, тихше... тихше... почують...— благали її очі і болізна вираз.

Притискала до грудей руки і все з жахом шептала: — О, пане докторе... пане докторе... будьте ласкаві... Ах, боже...

Але доктор не слухав.

— Беріть револьвер,— кричав він,— і ходім зараз.

— Я не маю револьвера,— сердито скрикнув Чубинський.

— Фю-ю! — аж свиснув доктор.

— Як, ви не маєте оружжя? То ми вміємо тільки промови говорити, а як прийде що до чого... Не-е, голубчики, так не можна... Сидіть же собі тут, поки не накриють, як курку решетом, а я піду...

— Куди? — кричав собі пан Валер'ян: — це ж безглуздя, ви нічого не вдієте...

Але доктор махав руками й з криком вибіг із хати.

На Чубинського напав тепер страх. Ганебний, подлий страх. Він це розумів. Що ж робити? Куди подітись? Він не хотів загинути такою безславною, страшною смертю. Сховатись? Ні, не самому, о, ні, а всім, це очевидячки... Він озирнувся по хаті. Жінка стогнала напівпритомна і стискала руками голову. Варвара тупала біля столу. Втікти? Куди? Десятки плянів займались у його мізку, як блудні вогники, і зараз гасли. Ні, не те... не те... Звірячий жах ганяв його по хаті, од дверей до дверей, а він намагавсь гамувати його і весь тремтів.— Не втрачай голови...— не втрачай голови...— говорило щось у ньому, а думки так і бігали в нього, як у звіря, що піймався у пастку. А? Що таке? Чого вона хоче? Що-о?

— Сніданок чи подавати?

Ах, то Варвара.

Це трохи опам'ятало його.

— Що ви говорите?

— Чи подавати, питаю, сніданок?

— Снідапок? Не треба. Ви ж чули?

— Чому не чула... Хха!

Те «хха!» зупинило його серед хати. Він помітив, як здригнулось лице Варвари, мов спокійна вода од виплеску риби, і одна з хвиль докотилась до нього.

— Панів б'ють... — жалібно пояснив пан Валер'ян і з здивуванням побачив, що сите тіло Варвари тіпається, немов од стриманого сміху.

— Чого ви?

— Я та-а...

І раптом сміх той прорвався.

— Ха-ха!.. Б'ють... і нехай б'ють... Ха-ха-ха!.. Бо годі панувати... ха-ха-ха! Слава ж тобі, господи, дочекалися люди...

Вона аж перехристилася.

Лице в неї налялось кров'ю, очі спалахнули, вона підперла боки червоними, голими по лікоть руками і хиталась од сміху, як п'яна, аж великі груди її каскали під заялозеним убранням.

— Ха-ха-ха!.. а-ха-ха!..

Вона не могла здержати сміху, непереможного, п'яного, що клетотів у грудях і лиш як піну викидав окремі слова.

— Ха-ха-ха!.. всіх... викоренити... ха-ха-ха!.. щоб і на насіння... всіх!.. а-ха-ха!.. — вона аж хлипала.

Той дикий регіт один скакав по хаті і було од нього так болізно й лячно, як од шаленого танцю гострих ножів, блискучих і холодних. Немов дощ блискавок сипав той сміх, щось було убійче і смертельне в його переливах і наводило жах.

Чубинський аж ухопився за стіл, щоб не впасти.

Той сміх бив йому просто в лице. Що вона говорить? Щось неможливе, безглузде...

Пані Наталя перша скочила з місця.

— Геть! — скрикнула вона тонко й пронизувато. — Геть!.. Вона ще дітей мені поріже!.. Жени її геть!..

Варвара вже не сміялась. Лиш груди в неї все ще скакали, а голова схилилась низько. Вона погля-

нула скоса на паню й, забравши в оберемок посуду, важкою ходою подалась до кухні.

Босі ноги гупали по помості.

Чубинському зробилось душно. Він увесь тремтів. Зробив кілька кроків услід Варварі і став... Щось неможливе... незрозуміле... Якийсь кошмар...

Побіг до кухні й одчинив двері.

Там було ясно.

Побачив Варвару. Стояла біля стола зігнута, зів'яла, спокійна і щось стирала.

— Вар...

Хтів говорити і не міг.

Лише дивився. Великими очима, наляканими, гострими і незвичайно видющими. Обіймав ними цілу картину й найменші дрібниці. Побачив те, біля чого щодня проходив, як той сліпий. Ті босі ноги, холодні, червоні, брудні й порепані... як у тварини. Дранку на плечах, що не давала тепла. Землистий колір обличчя... синці під очима... То ми все ззіли, разом з обідом... Синій чад в кухні, тверду лаву, на якій спала... поміж помий, бруду і чаду... ледве прикриту... Як у берлозі... Як та тварина... Зламану силу, що йшла на других... Сумне, каламутне життя, вік у ярмі... Вік без просвітку, вік без надії... робота... робота... робота... і все для других... для других... щоб їм було добре... їм, тільки їм... А він хотів ще од неї приязні...

Не міг говорити. По що? Все таке ясне і просте.

Вибіг із кухні назад в столову.

— Ти бачила? — кинувсь на жінку. — Не бачила?

Піди, подивися...

— Чом вона не страйкує? — кричав якимсь незвичайним для нього голосом. — Чом не страйкує?

Бігав по хаті, наче хто бив його пугою; йому було душно, не мав чим дихати.

Підбіг до вікна й, не пам'ятаючи, що діє, почав одкручувать гайку. Швидко й нетерпляче.

— Що робиш? — кричала на смерть перелякана жінка.

Не слухав. Пхнув щосили прогонич. Залізний бовт з брязком ударив у віконицю, аж луна пішла попід високу стелю. Вікно відскочило, вдарилося половинками в лутки і в хату виллялось жовте каламутне світло. Осінній вітер кинув до середини цілу хмару дрібного холодного пилу і якихсь невиразних хаотичних згуків.

— Чому вона не страйкує?

Ловив грудьми холодне повітря і не помічав навіть грізного клетоту вулиці.

А вулиця стогнала.

А-а-а...— неслося десь здалеку, як од розірваної греблі.

А-а-а...— котилось ближче щось дике і чулись в ньому і брязкіт скла, і окремі крики, повні розпуки та жаху, і тушіт ніг великої юрми... Скакав по вулиці звощик і гнався за ним туркіт коліс, як божевільний... Осінній вітер мчав жовті хмари й сам тікав з міста.

А-а-а... а-а-а...

7 лютого 1906.
Чернігів.

ПРИМІТКИ ТА ВАРІЯНТИ

В поданих нижче примітках ми додержуємось таких умовних знаків: взяте в звичайні дужки () визначає місця, виправлені в першій редакції чорним чорнилом; взяте в квадратіві дужки [] визначає поправки червоним чорнилом у пізнішій редакції. Напр., ...«увійшла Харитя [, важко дихаючи]»—визначає, що в рукописові слова «, важко дихаючи» закреслені червоним чорнилом. Речення: ...«хоч (треба сьогодні йти) [треба нині йти] як було треба йти»—означає, що в первісній редакції було: «хоч треба сьогодні йти», потім чорним чорнилом виправлено на: «хоч треба нині йти», і нарешті червоним чорнилом (остання редакція) виправлено на: «хоч як було треба йти».

Повторення скількох однакових дужок визначає кількість варіантів на даний випадок. Дужки в дужках [()] (()) визначають поправки в самих варіантах.

Коли текст у примітках розходиться з текстом, поданим в оповіданні, це значить, що в рукописові такої поправки немає; її зробив Коцюбинський або в примірнику, що одіслав до редакції, або ці поправки зроблені вже від самої редакції.

Варіанти подано правописом рукопису.

НА КАМЕНИ

(аквареля).

В первісній редакції «образок». На рукописові дата «10 січня 1902. Чернигів». Вперше надруковано в «Літературно-Наук. Вістникові». 1902 р., кн. XI, ст. 131—144.

Рукопис написаний на 34 сторінках поштового паперу, звичайного формату з силою поправок червоним чорнилом.

В архіві Коцюбинського зберігся плян цілого твору, написаний на 3, 5 аркушах поштового паперу, чорнилом. Подаємо його.

НА КАМЕНІ.

Образок.

З «кавене» (поміж) видно море—(Вітри) і берег. Вітер з моря. (Помічають, що) Хозяїн Мемет і гості помічають, що до берега старається пристати і не може баркас (чорний) і догадуються, що то певно привезено сіль. Поспішають на берег, щоб купити солі. Баркас не може пристати. Наймит—дангалак Алі закасує штани і виносить на берег у мішках сіль. Картинка. З дахів хат дивляться жінки. Тим часом прибор дужчає. Буря. Баркас одпливає од берега і кидає в затишному місці котвицю. Та буря зриває його і кидає на берег, човен псується... Ніч—(біла) місяшно, берег весь вкривається піною, як снігом.

Алі і хозяїн баркаса почувють над морем, біля (реш) човна. На другий день під вечір буря стихає. Хозяїн йде у друге село в справах, а Алі лишається, щоб направити баркас. Ночує над берегом. Мемет кличе його в кавярню. Алі оселяється в Мемета. Описати Мемета і його жінку Фатьму. Їх дім, кавярню і село. Родичі. Нурла. Корова. Горні буйволи. Мулла. Татарки проходять з кухлями од чішме. Мечеть. Алі в день лагодить баркас, а по вечорах грає в кавярні, чи коло неї на струменті. По ночах татаре гуляють під музику.

Розмова межі Алі й Фатьмою. Вона на дахові, він біля кавярні. Він червоніє. Вона стежить за ним, як він на березі лагодить човен. Червона хустка на голові у нього.

Минає кілька часу.

Вранці Нурла повертається з яйли з сіном і заходить в кавярню. Питає про Алі, а далі про Фатьму. Каже, що бачив їх повертаючи в город, як плутались на дорозі в Суак (Турк). Мемет скаженіє. Всі, що були в кавярні, переймаються його горем—за хвилину звістка розноситься по селу. Все село—мужчини, родичі—збирається і рішає разом з Меметом погнатися за втікачами. Вони йдуть в гори, знають стежки і наганяють втікачів. Перша помітила їх Фатьма. Вона з жахом біжить на гору, дряпаєть ся. Татары хотять загнати їх на високий мис, щоб там зловити.

Заганяють. Фатьма біжить і зривається з скелі в море. Алі рішив оборонятися. Як молодий орел. Його струнка фігура на високих ногах видніється на тлі неба. Він виймає ніж. Не дається. Царапнув когось. Тут на нього навалюються і Мемет різницьким ножом заколює Алі. Потому бере його за ногу і тягне по землі у село, так що гарна голова Алі б'ється о (бок) камянисту дорогу. В селі всі дахи (загрузли) захрясли татарками. Саді Семіраміді. Тіло Алі кладуть у човен, одпихають в море і дивляться, як море поволі забірає його.

стор.	ряд.	
3	3	...веранду [надворі]...
—	—	<i>В рукописові:</i> «...так і перлась [уста] ясна блакить...
—	5	...повітря (літнього ранку) (літнього півдня) (літнього полудня) [літнього дня] літньої днини...
—	11	...каварні, [молодий]...
—	13	...братові (хлопцеві);
—	14	<i>В рукописові:</i> ...«Он кавè!.. бір кавè!..»
—	15	...холодком та [раз-у-раз піднімав на вирілій голіві] зняти на мить з голоною голови...
—	16	...шапочку (з золотою серединкою).
—	--	...татарську шапочку.
		[В каварні були самі значні гості: старий суворий мулла Асан в чалмі і довгому халаті, що мішком висів на його кістлявому задубілому тілі. Він був темний: упертий, як веслюк і за це всі його поважали. Був тут і Нурла—Эфенді, багатир, що мав корову, арбу і пару буйволів і заможній «юзбаш» посідач (власник?) єдиного на ціле село коня. Врешті всі вони були родичі, як і вся людність невеличкого, закинутого села].
—	17	...роздував [міхом]...
4	3	...обіззався (Нурла) Джепар...
—	4	...сізь (нам везе) привіз...
—	—	...сізь привіз... (Мулла Асан своїм звичаєм сперечав ся, хоч-вже й)...
—	6	...Для (Мемета) нього це (було) мало (велику)...
—	9	...наблизився [до берега],...
—	10	...на берег. [Де-хто з гостей] Гості...
—	11	...філіжанк[у]и і [подались] рушили...
—	—	...за Меметом. (Треба було). Вони [перейшли через] перетяли...
—	15	«на місці»—дописано червоним чорнилом.
—	17	«стрункий [та] і довгоногий»—дописано червоним чорнилом.
—	19	...грек (спустив) кинув в море...
—	20	...котвицю, а (стрункий,) [довгоногий]...
—	21	...вище колін. (Куйса) (Мемет та другі) Тайтари...

стор. ряд.

- 4 22 ...з греком [та дивились, як синя]. Синя...
- 24 ...на піску, (тікаючи в море) тікаючи в море...
- 31 ...штанах (з матнею)...
- 32 ...куртці, (з (головою) (обличчям) Ганімеда, може трохи)...
- 33 ...на голові (прегарно) (мов) [веселим малюнком] прегарно...
- 37 ...Він (відскакував) підбігав...
- 38 ...ловити (хвилю) мент...
- 39 ...прийняти (од грека)...
- 5 3 ...і назад, (усе зносив сіль), а хвиля здогнала його та кидала йому під ноги клубки білої піни...
- 4 ...Часом [він] Агі...
- 8 ...[Тим часом татари] Татари...
- 9 ...дахх осель (вилазили) з'являлися [барвними плямами]...
- — ...на спеку, (різнобарвні) татарки і [барвними плямами розсідались там] виглядали звідти, як [барвні] кунки квіток на грядках...
- 12 ...спокій. [Баклани] Чайки...
- 14 ...«Море потемніло, змінилось» — дописано червоним чорнилом.
- 15 ...хвилі [єднались]...
- 17 ...на пісок і [розсипались білою піною] розбивались на білу піну...
- 18 ...клекотіло, [танцювало, крутилось] кипіло, шумовало...
- 19 ...Грек (з трівогою)...
- 21 ...на берег, (загрітий и) весь...
- 22 ...при березі [скаламутилась, пожовкла] починала каламутитись, жовкнути...
- 27 ...через [прибережні]...
- 31 ...йди ж туди, (кричав) хрипів...
- — ...грек.
- (Мемет—найбільш рухливий—скочив до мішків, йому помагали другі) (Мемет та кілька татар кинулись до мішків) Татари заворушилися;
- 33 ...на море (й на берег)...

стор. ряд.

- 5 35 ...(Море тим часом йшло. Глухе, коротке, бухання)
Тим часом море йшло. Монотонний, ритмічний...
- 36 ...гомін (морських)...
- — ...хвиль (змінив ся) перейшов у...
- 37 ...сапання (величезних грудей)...
- 39 ...море (стало брудним, сірим), уже брудне і темне...
- 6 1 ...покривало (прибережні) (берегові)...
- 7 ...— Човен (тягни!.. буря) (годі тобі) на берег!..
- 10 ...Алі (відважно кинувся у воду і вхопив за ланцюг) кинув ся до щепу...
- 12 ...баркас, (піднятий) підхоплений...
- — ...хвилею, (посунув до бере...) (змочив) (що од голови) що з ніг до голови зміла...
- 13 ...татар [витягала] [з криком і галасом витягала] галасливо витягала...
- 15 ...клекоту піни (з вереском й криком) [та власного]...
- 18 ...баркас (лежить) ліг...
- — ...на піску [привязаний, мов нес на ланцюгу]. Його привязано до палі.
- 20 ...помагав [хазяїнові]...
- — ...часом, коли [той, торгуючись забалакувався з купцями позирав на невідоме село] хазяїн забалакувався з коупцями він позирав на незнайоме село.
- 25 ...з карт. (Голо і чорно)...
- 28 ...і голо[, ніде не билинки. Тільки в одному місці якимсь чудом росла на покрівлі]. Тільки на одній покрівлі якимсь чудом росла...
- 30 ...розстеляла [свою зелену] темну...
- 33 ...світ. (Серед глибоких долин) В глибоких долинах...
- — ...од винограду (вставали голі громади камінні) і повних (вечірньої) сивої мли, тіснились камінні громади,...
- 35 ...рожеві од (вечірнього) (заходячого) вечірнього...
- — ...сонця, (або сині од густого бору) або синіючі густим бором...

стор.	ряд.	
6	38	...застиглих хмар (, що (вставали) застигли на обрії...)
—	—	...Сонце часом (спускало) (виглядало) (продиралось з-за хмар і)...
7	4	...При цій [роскішній] казковій...
—	6	...дівчат, (що йшли повз мечет) [вертали од «чішме»] що вертали од «чішме».
—	10	...одбиваючи в собі [(кольорові) барвні] їх зелень барвні...
—	15	...не хвилі, а (цілі ваги) буруни...
—	17	...одривалися [білі] довгі...
—	24	...Ім у капці. [Коли вони озирнулись, то побачили що] То...
—	25	...Грек (ахнув)...
—	26	...була діра. [Грек] Він...
—	—	...плакав—[та за ревом моря ніхто його не чув (Робити однак було нічого). Ради однак не було] та рев моря покривав його лемент. Довелось...
—	28	...човен [витагти далі й привязати] витягли й привязали...
—	30	...на березі. [Вони блукали з Алі серед холодного] Мов привиди він блукав з Алі серед...
—	31	...водяного пилу, [безперестанного] сердитого...
—	34	...на хмарку[, освічуючи инколи смугу берега що]; [а під] при світлі його берегова смуга...
8	4	...збирати довги(; берегову стежку затопила хвиля, село було одрізане од инчих, і грек мусів пробірати ся гірською тропою, яку знав добре): берегова стежка була затоплена [хвилею] і з боку моря село було одрізане [;од світа.] од світа...
—	8	...червону [хусточку] хустинку...
—	9	...а він [крутив ся] порав ся...
—	10	...прибій моря, [безкінечну пісню. Коли наставляв] пісню. У відповідний...
—	12	...спокої. [У вечері] Вечорами...
—	15	...та Мемет (намовив його) покликав...
—	16	...у кавярню (, де лиш). Та лиш...
—	—	...а тепер [було]...

стор.	ряд.	
8	19	...коло (коміна) печі...
—	26	...За [столиками] столами...
—	27	...сиділи татари (і грали в кості: в другому місці грали в карти, та попивали з малих філіжанок каву); в одному місці грали в кості; в другому в карти і скрізь стояли малі філіжанки з чорною кавою.
—	31	...на камені. [Тут були] Там засідали...
—	38	...на діле село коня. (Врешті всі) (Молоді) (Юнаки тіснились на веранді і тільки часом заглядали в слабо освітлену кавярню. Врешті всі) Всі...
—	39	...хоч (Мемет)...
9	1	...на [дві ворожі партії] два ворожі табори...
—	—	...табори. [Причиною ворожнечі було невеличке джерело] Причина ворожнечі таїлась у невеличкому джерелі...
—	3	...стікало [струмком] течійкою...
—	5	...життя [тому] всьому...
—	7	камінь (палять) валять...
—	9	...боках [струмочка] течійки...
—	11	...спускав воду на (свій гор...) (свою цибулю) [свій городчик] свою землю...
—	12	...одводив його (на свій город) до себе...
—	23	...шкандибав на [своїх]...
—	24	...до юзбаша [та намагався зацитькувати їх і помирити], зацитькував і мирив.
—	26	...а в хитрих, (трохи) завжди...
—	27	...вогник [і спирт]...
—	29	...у льох [і], то
—	—	...знов (в кавярню) до гостей...
—	30	...з кавярні, [обертався] піднімав лице вверх,
—	35	...і тихо (наближалась до краю плоскої покрівлі) проходила через покрівлю...
10	1	...і стежив, як (вона спускалась) тихо ступали жовті...
—	4	...складками (спускалось) спадало...
—	14	...лагодячи човна [він курникав] та курникаючи...
—	15	...сонні пісні [і], ³ він...

стор. ряд.

- 10 19 ...бачив на [покрівлі]...
— 20 ...деревом, (звернену до моря жінку) невиразну фігуру жінки, що...
— 21 ...була звернена до [нього] моря...
— 24 ...од чішме (повз кавярню)...
— — ...одкривали [свої]...
— 31 ...кавярнею або (недалеко од неї і починав розмову монотонними) дениде і розмовляв з рідним краєм сумними...
— 33 ...пісня [далекого]...
— 36 ...той самий (спів, одноманітний) голос, монотонний...
— 37 ...як пісня [комаря] двіркуна...
— — ...аж (починало) (робилось) робилось м'ясно, аж починало...
11 1 ...татарє (підспівували) підхоплювали...
— 4 ...з одного боку (спав) дрїмав...
— 5 ...лягло долі (безконечне) (спокійне) погідне...
— 6 ...тремтіло (до місяця) під місяцем...
— 9 ...(Фатьма все слухала) Ті що дивились згори, з своїх...
— — ...гнізд, (видно було) бачили...
— 10 ...попадала (випадком)...
— 11 ...плечі і (чули, як знизу здійсчалась до них й відалась в серце) слухала одноманітний, в'їдливий...
— 19 ...Противний, (клишоногий)...
— — ...неласкавий, (як цей край) чужий, як усі...
— 23 «звідси»—дописано червоним чорнилом.
— 28 ...В годину [вона] дратує [своїм] спокоєм...
12 5 ...виходить на (плоскій верх) дах...
— 7 ...за червоною (хусточкою) повязкою...
— 23 ...Тобі тут (скучно) сумно?..
— 32 ...А (тут сумно) у вас?..
— 34 —(Не (сл. нерозб.) близько!) йохтер?..
— — ...І ти не чуєш (його, сидячи)...
— 35 ...ростуть гори, (начє) немов...
13 2 ...ненароком (одкинула фєредже) висунула з під фєредже...

- стор. ряд.
- 13 5 ...Блакитне, як (шматок неба) друге небо...
- 6 ...й лише (на березі ліниво чвалав рибалка) біля мечету просунулась якась жіноча постать.
- 13 ...вже рожевіли. (Гори були темні) Темні скелі виглядали понуро...
- 15 ...Нурла (сливе біг за своїми буйволами, спускаючись з Яйли) спускався з Яйли і сливе біг за своїми буйволами. Він поспішавсь, йому...
- 19 ...спини (чорними) буйволами(, а високе колесо) і розтрушувалось...
- 21 ...буйволи (крутили), покручуючи...
- 26 ...шерпнув двери. (Мемет ще спав).
- 14 1 ...на двір. (Перед) На дорозі...
- 11 ...на дах кавярні.
[—Осман] Тепер він справді був [як] божевільний.
— Осман...
- 15 ...всі сторони і (кричав) скликав...
- 17 ...(Тим часом Нурла) Татари прокидались і (виходили на покрівлі) з'являлись на плоских покрівлях (осель).
- 22 ...[Тривога лігала над селом, знімалась] Сполох літав над селом, знімався...
- 23 ...хатин, [скочувалось] скочувався...
- — ...вниз, [скакала] скакав...
- 24 ...покрівлю і [збирала] збірив...
- 28 ...мовчки, (дививсь на юрбу) поводив по юрбі...
- 29 ...вибалушеними [червоними] очима (і мовчав).
- 39 ...—(Рушай!) Веди!
- 15 1 ...Нурла (йшов) рушив...
- — ...на праву ногу, (шкандибав) поспішавсь...
- 8 ...Нурла (поспішавсь) виступав...
- — ...нюшить (здоб) вже дичину...
- 13 ...мов (скаменіла хвиля) скаменілі хвилі...
- 14 ...ік морю, (вився) (звисав) (слався) поміж (синявими грудями) синяві груди...
- 15 ...каміння (гнучкий) яро-зелений...
- 17 ...серед (сірої) камяної...

стор. ряд.		
15	—	...під виступом (здоровенного уламка)...
—	18	...і татаре (машинально)...
—	20	...сіру й [обсипану] залиту...
—	21	...уперто (злазили) дерлись...
—	—	...на гори (нагнувшись) подавшись...
—	23	...ногах, або [бродили] обминали...
—	24	...і чорні [безодні] провалля...
—	25	...безодні ноги [з такою певністю, наче то були не люде, а караван гірських мулів] з певністю гірських мулів...
—	27	...перешкоди (найблищої дороги)
—	29	...завзяття (малювалось) одбивалось...
—	—	...червоних й (блискучих од поту) й упрілих...
—	30	...з лоба (баранячі)...
—	32	...покривджених [людей]...
—	34	...з незламністю (гірської породи) (сл. нерозб.) скелі) (грізної) суворої Яйли.
16	1	...Проте, хоч [вони (прийшли) наближались вже до Суаку] до Суаку лишилось не багато...
—	9	...Зате Мемет (шкітельгав уперто й завзято) поривавсь наперед...
—	—	<i>Від слів:</i> ...«Вони почали тратити надію»... і <i>кінчаючи</i> «...і зникав».—дописано червоним чорнилом.
—	16	...Раптом Зекерія, [молодий бистроокий парубок] один з передніх (замичав) сикнув...
—	20	...мигнула [накрита червоним голова] червона голівна повязка...
—	22	...зирнулися (і осьміхнулися)...
—	24	...взяти його (звідти) там...
—	—	...голіруч. (І Нурла був) Нурла мов...
—	29	...рвав ся наперед, (не спускаючи ока з скелі, за якою були втікачі) просвердлюючи жадним оком скелю [, щоб побачити втікачів].
—	32	...«з скелі»—дописано червоним чорнилом.
—	34	...довгих ногах, (щільно) тісно...
—	35	...високий і (стрункий, як кипарис) гнучкий, як молодий кипарис...
—	36	...велитнем. (В той мент, як вони стали на) І коли вони стали на...

стор. ряд.		
17	3	...стежки. [Вже здалеку] Здалеку...
—	6	...скажені [баньки чоловіка] чоловікові баньки..
—	9	...каміння, (червоні [озвірені] й сердиті татари)...
—	15	...Од його (прекрасного) вродливого...
—	22	...Її душа (злетіла) перелинула...
—	28	...Татаре (одхитнулись) жажнулись...
—	29	...Алі не (знав) бачив...
—	30	...дивуючись, (що од нього) чого вони ждуть.
—	31	...ждуть. (Ціла хвиля) Нівже боять ся?..
—	33	...обличчя, (голені го) роздуті ніздри й (вищирені) білі...
—	35	...Нурлі і (царапнув) дряпнув...
—	38	...куди попало, з (завзятістю) нестямую...
18	1	...дихати, а (лице) гарне обличчя...
—	8	...цікавих, що (стояли) товпились...
—	12	...на гору, (прекрасна) розкішна...
—	18	...покрівлі (вкриті були) вкрились...
—	20	...очей [йшли за процесією] проводили процесією...
—	22	...стояв [похилившись трохи на бік] похилений трохи...
—	27	...до сірих (гарячих) нагрітих...

ПОЄДИНОК.

Образок.

На рукописові дата: «8 лютого, 1902. Чернигів». Надруковано вперше в «Літературному Збірникові... на спомин Ол. Кониського», Київ, 1903, стор. 374—387.

Рукопис на 24 сторінках поштового паперу звичайного формату; багато поправок чорним та червоним чорнилом.

В архіві Коцюбинського зберігся плян твору, написаний на 5 сторінках поштового паперу, чорнилом. Подаємо його:

I.

Поєдинок.

Цілує руку. Круглий стіл з останками закуски. Вона показує пальцем де ділувати, розщібує рукав. Грюкіт у вікно. Зрозуміли. Вбігає в шубі в шапці і в кольошах з снігом. На

лиці червоні смуги від морозу. Проганяє. Крик. Він вибігає неприємний в сні, одягає шубу (барани). Схоплює хозяйську палку.

(Чер) Маленька 11 літ дівчина вибігає на гвалт, (в) на пів роздягнена, видно довгі ноги, голі вище колін і голі руки. Притискає їх до грудей, згинається і благає не проганяти вчителя.

Морозна ніч.

Вражіння вулиці.

Геть...

Одно бажання швидче до себе в хату.

Хоче звощиком. Згадує, що не стає 5 коп. Лягає в дома без світла, не роздягається. Скандал!

Разуміє, що був смішним, без помічним, безсловесним, видався таким пані.

(Уяв...) Згадується їх зв'язок. Вона. Немолода, з зеленкуватими злими очима, що заходять сльозозю і (вічно) злегка червоніють. Вона сама кинулась в його обійми, так владно що він не смів перечити. Вона імпонувала йому високими тримкими грудьми, тим що була паня, а він убогий учитель з міщан. Вона надягала для нього легку одягу, що давала доступ до (його) тіла, мучила його всякими пестощами або нещадним висміюванням (!)—найдорожчий... серце мого серця... мій малесенький, ідеал...

Осе! Вона по двічі на день писала йому високим стилем листи (і по), які передавала прі стрічі сама, посидала поштою, передавала через дочку. Його вчинцю. Вона потребувала од його теж довгих, палких, одповідей, повних ридарського духа й неземних почувань і робила йому сцени, коли він не спромігся або полінувався написати одповідь. Він прів, мучився і не ввів. І тепер він видався смішним, спасувавши перед чоловіком. Треба помститися щоб врятувати в очах пані честь.

Він. Чиновник, блідий, (сл. нерозб.), замкнутий трохи. Уявляється, як проганяє... Скандал. Гіркій осадок в роті, не спиться, щось душить... Поєдинок!! Ні, та як же він вийде на поєдинок—він не вміє стріляти—тай коли його заб'ють. Хай. Він труп—над ним плачуть, співчують, йому пишуть довгі ніжні листи, яких він не прочитає вже. Та рішено. Поєдинок.—А як він не прийме визова, коли він заявить в поліцію на нього. Тоді ще гірше... Ні, так буде: він напише до нього листа—«з повним поважанням»—і одішле на адресу жінчину. Вона недопустить, а ні до поєдинку, а ні до доносу. І він виправдається перед нею з смішного становища. Згадується учениця на пів роздягнена... Він встає і пише. Лист. Світає. Ходить по хаті, треба переждати до 9-ї години бо раніш не встають. Виходить, наближається до дому і через москаля, обідючи останніх 10 коп., посидає листа. Сам вер-

тається до дому. Не може йти на лекцію. Пригноблений. То лежить, то бігає по хаті. Під вечір, (світла не світить, поночі) хтось стукає в двері. Входить хазяїн. Він трохи жахається. Хоз. говорить крізь зуби. Він був п'яний. Просить прийти й не сердитись. Одлягає од серця.

На другий день йде на лекцію. Обідає. Хоз. їжте... їжте..

А він їсть, а вона нахиляється і щипає його за ногу або кладе його руку собі на коліна.

II.

На окремому аркуші поштового паперу ще окремі записи до «Поєдинка»:

Вона—Антоніна (40 л.) 46 л.

Дочка—Людя 11 л.

Він—Микола Цюпа 52 л.

Учитель Іван (Дубінський) (Вермінський) Тулубінський 22.

Коли Іван лежить—події проходять картинами, з розмовами, з характеристикою і образом дієвих осіб. У це врівається згадка події вечірньої.

Весна ніби вбралась у білі шати.

Своім поведінням вона нагадувала, старий французький роман і він (чит...) читав його бо всеж це був роман.

стор. ряд.

19	3	...одсунув [трохи] злегка...
—	9	...повіках, що (з ними завжди робилось) ставали завжди такими.
—	10	...голову хлопця (, а другою рукою розщібувала) [Другою] Вільною рукою вона розщібувала...
—	12	...пальцем (,де цілувати):
—	23	...«Хто?.. Що?!»...—дописано червоним чорнилом.
—	25	...І ноги вони [з завмерлим серцем] стояли у тих самих позах в [очікуванні] безвладному очікуванні чогось лихого[, серед] і непоправного серед..
20	1	...в хату [вбіг] вскочив...

стор. ряд.

- 20 7 ...сказати, [хитнув ся, і схиливши] нащось хит-
нув ся, простяг руку і схиливши...
- 14 ...геть з хати!.. (перебивав ІУ) верещав...
- 16 ...на себе (в сінях) барани...
- 18 ...Вона вже (роздяглась до ліжка) була напів-
роздягнена...
- 19 ...не [досягала до панчіх, одкриваючі] досягаючи
до панчіх, одкривала...
- 21 ...блакитні [очи] налякані очи з благанням до
[тата] батька...
- 29 ...Антоніна, [та він] пищала Людя, та Іван...
- 34 ...вікна... [якійсь голоси] чісь голоси...
- — ...зводи́ка, [що промчавсь...]
- 21 3 ...під пахвою...
- (Була ясна, морозна ніч.) [Зійшов місяць.
Зорі блищали на небі й на снігу, наче (впали на
сніг) посипались] Місяць вже зійшов. На снігу
блищали зорі, наче посипались...
- 5 ...Контури [предметів]—різкі...
- 7 ...[Світло ночі гостре, колюче, тверде] Блакитне
світло гостре, колюче...
- 10 ...бажання [скорійше]: швидче
- — ...до дому, [укритись] сховатись...
- 12 ...—«Геть!
Те «геть» бігло за ним слідком і гнало вперед»—
дописано червоним чорнилом.
- 15 ...пяти копійок[, а торгуватись не (хотів) мав
охоти]. [Він] Піддубний...
- 30 ...літня (дама) (пані) дама, багата діличка (і ари-
стократка) з панів...
- 36 ...крамницях. [Вона рішила, що дочка ІУ) Потому
рішила, що]...
- 22 7 ...його (лишитись) заночувати...
- 11 ...на лекцію, [він] Іван...
- 25 ...вона [веліла] наказувала...
- 35 ...—На! (читай!)... Це тобі!..
- 37 ...він (знав) пізнавав...
- 23 1 ...на (чотирьох) пяти...

стор.	ряд.	
23	34	...оточались (променястими зморшками від раювання) колом променястих змощок (sic!) задоволення...
—	36	...бояв ся (бути) стати...
24	9	...Там лиш [(проходили) проносились, як тіни], як літні тіни проносились...
—	11	...до нього в (кімнату по боні) боннину кімнату...
—	12	...занадто (сміливо приймався за) рішуче брався до...
—	28	...сімфоніи, (зіграної) одіграної...
—	35	...губи і (одверт) поверталась...
—	37	...що вона (має радію) (резон) (радію) каже правду...
—	39	...В рукописові: ...Вона була каприсна, палка...
25	1	...Своім [поступуванням] поведженням...
—	12	...за своєю (несміливість) полохливість!..
—	13	...насолодою [він побив би його, зм'яв] побив би він його, знитив...
—	14	...за горло!.. (Та де там! Неможна) [А] Та що сказала б вона?
—	22	...Микола [б'ється на землі] хилить ся в низ...
—	29	...його (заспокоює) [росходжує] заспокоює...
—	30	...«з ним»—дописано черв. чорнилом.
—	32	...[І] А тоді ще (більший скандал) гірше.
—	33	...він [став би у смішне становище] опинився б у смішному становищі
—	34	...«Що ж буде?»—дописано червоним чорнилом.
—	35	...(Голова тріщить, почуття образи не тахне). [Він] Піддубний лежить довго, один у темряві, й думає під стук калаташки нічного сторожа.
26	1	...На (якіж це гроші? на своє убожество й її, (сл. нерозбірне)) своїх десять копійок, що лишились у кешені, на своє убожество?.. А дитина?..
—	3	...конвульсійним [гірким] сміхом...
—	8	...«І знов картина»—дописано черв. чорнилом.
—	20	...—Мі-щансьтво-о!.. [згучить] прогучав...
—	—	...ухах.

(Раптом він скочив на ноги. Блиснула щаслива ідея) Він [силував] присилював свою думку і [думав] далі думав про поєдинок...

стор.	рид.	
Ж	22	...собі, що [буде з ним тоді] станеть ся з ним...
—	23	...мертвим. [Він] Насамперед...
—	24	...Кров [буде] в жилах...
—	25	...дерев'яні і (нерухомі) незгинають ся...
—	27	...не можна (буде) закрити...
27	1	...Він [викличе] покличе...
—	2	...через [її] (пані) Антонініні...
—	7	...знадвору. (Піддубний підняв штору) Починало дніти. Вночі випав сніг.
—	12	...десь (нема) заподіли ся...
—	14	...«до голови»—дописано червоним чорнилом.
—	19	... <i>В рукописові:</i> «склав такий лист (в такий формі)»:
—	33	...тягся (безкінця) поволі.
—	35	...Снігу [нападало] багато[. Було тепло], тепло...
—	36	...тинів, [стовбури дерев (зліз догори) і облінив] облінив стовбури дерев і гіллячки...
—	38	...сонця, (лежать) тремтять [делікатні] синяві...
28	1	...свіжо, (наче) що [здавалось] здаєть ся...
—	6	...«здому»—дописано червоним чорнилом.
—	7	...[Прогнали] Женуть...
—	10	...гіллячі.
		[Треба через когось передати [лист]... При- несуть]. Лист муляє в кешені. Треба через когось послати. (Певно так буде).
—	14	...під [білими дахами] [синім небом] білими да- хами...
—	15	...в'ють ся до [неба] [сонця] неба...
—	36	... <i>в рукописові:</i> —«Якось воно буде».
—	37	...роспливається, (сірий) вечірній...
29	10	...витерти (світло) вогню...
—	26	...все (тішиться) радіє...
—	30	...«Ха-ха-ха!»—дописано червоним чорнилом.
—	31	...А про лист ні слова!.. [Ха-ха... ха-ха!..]
30	2	...сковали (свободу) вільність...
—	13	...столову, і (пана Миколу) круглий стіл і пана Миколу...
—	28	...саможертвою, (як його) з якими...

стор. ряд.

- 30 31 ...на коліно (і дивилась на нього очима п'яної
кицьки).
- 32 ...«й знімала очи»—дописано черв. чорнилом.
- — ...до Бога.
[—Слава тобі Боже]—Спасибі тобі, добрий
Боже!..

ЦВІТ ЯБЛУНІ.

Етюд.

На рукописові дата: «10—ХІ—1902. Чернигів». Вперше надрукований в літературному збірникові «На вічну пам'ять Котляревському». вид. в-ва «Вік», Київ, 1904. стор. 125—131.

Рукопис написаний на 16 сторінках поштового паперу звичайного формату; багато поправок червоним чорнилом.

В архіві Кодлюбинського зберіглися записи плянів до цього етюду. Подаємо їх:

I.

(написано чорн. на 2 стор. поштового паперу).

Ніч. Зачиняє двері. Сатанне. Горить лампа. Послана в кабінеті постіль. Ходить. Уявляє, що діється в спальні. Коли б швидче. Лікар. Лихий погляд жінки. Розкриті груди. Невисловлена думка. Плаче, кидається йому на шию.

Заходить в спальню. Дитина вмірає... Жадібно виривається? Серце йому розривається, а він дивиться, щоб не забути нічого для опису. Запах теплоти. Ранок. Цвітуть яблуні. Лопот босих ніжок. Згадує вислови. Як цвіт яблуні. Несе квітки.

Як серед горя, що здається безпросвітним, гнітущим, паралізуючим життя, все таки в ривається життя з його подіями, відчутем, з імпульсами звірячими, егоїзмом—і все це разом сплітається у такій тонкій і штучній мережді.

Кінчається словами: «моя мила донечка ти не гніваєшся на мене?»

Приніс цвіт яблуні, яким завітчав тіло і був певен, що опишу це все.

Світ лежав захоплений (?) ніччю.
Стукачка—думав—скільки жизней вона пережила.
Щоб злегчить дихання, міні самому хочеться дихати.

II.

(Написано на 1 сторінці поштового паперу).

Епізод до роману.

Стрепенувсь, опам'ятавсь.

Припав до дверей. Слуха.

Свистить? Свистить...

Болить той свист.

Щоб попільжити, починає сам глибоко дихати.

Пропасниця.

Служба.

Коли ви в горі, коли Ви що хвилини сподіваєтесь лиха,
зупиніть, здиґари (sic!), бо нема нічого страшнішого, як вони
починають рахувати.

(Мчусь на осліп боюсь руками об двері).

Ребра.

Дух.

Теплий ранок, холодюще тіло.

Лиця сохнуть.

Запах тепла...

щоб не забути...

Мозок реєструє.

Жах охоплює.

(Несе життя дали).

перед.

стор. ряд.

31	1	...Я не можу... Я [фізично] [рішуче] [справді] рішуче...
—	4	...там, у (третій кімнаті, у спальні) жіничиній спальні...
—	9	...під ним—(повний світла, блиску і різних) залитий світлом, з ясними бликами і з сіткою...
—	12	...ріже око (своєю бі)...
—	16	...помічаю, хоч [мене горе забрало цілком, зато пило] горе забрало мене цілком, полонило...

стор.	ряд.	
31	25	<i>В рукописові</i> ...«Таке покiрле, котинятко»...
—	27	...Я прислухаюсь[—уперто і напружено]. (При найменшому). Найменший...
32	7	...зiтхає (трiвножно) непокирно...
—	8	...Вона держить [в напруженню нерви] в своїх обiймах навiть хатнє повітря»...
—	16	...снує [пасмо] [тканину] мереживо...
—	18	<i>В рукописові</i> ...«Десь далеко (в городі) (калатає) стукає (стукачка) калатало нiчника.
—	20	...поколiнь (воно)...
—	21	...викликає у мене (настрiй) настрiй почуття...
—	24	...боронити (твiй) (спокiй твоєї ночi) спокiй твого сну...
—	25	...такої ночi до [того епiзоду мого романа, що тепер нишу, де Христина, покинувши свого чоловіка, з великого города опинилась раптом у глухому мiстечку] епiзоду розпочатого мною романа, де Христина, покинувши свого чоловіка, опинилась раптом з великого города у глухому мiстечку...
—	29	...своєї хати... (Перед нею лежить цiле море цвiтучих дерев, в яких тоне мiстечко). Цiле море [цвiтучих дерев] дерев у цвiту... м'якими чорними хвилями котиться навкруги...
—	31	...нi бiлка пiд (чорним) хмарним...
—	34	...велетня... [Все це нове, [чудне] для Христини] Яке це нове для Христини...
—	39	...бiдна [дитина] пташка...
33	1	...глибоко [дихати] втягати...
—	8	...жалко [себе, так жалко дитину, що] стає себе, я такий скривджений, такий бiдний, одинокий...
—	16	...по ночах, [бо вона] теж...
—	21	...часом я [добре знаю] цiлком певний...
—	23	...я знаю, що [моя дитина] [Оленка] моя дитина...
—	31	...душа моє [дитини] Оленки...
—	34	...на всьому (якийсь) лiг...
34	15	...коли ви [ось-ось] ще...
—	35	...входить (з спальнi)...

- стор. ряд.
- 34 38 ...розумію його. (Рятунку нема. Найменчої надії)
Нема рятунку? Нема кажуть його...
- 35 20 ...«того»—дописано червоним чорнилом.
- 23 ...а я (бігаю) кидаюсь...
- 31 ...*В рукописові*... ...«свого голосу. Врешті (втомлю-
юсь) знесилююсь. Щелени...
- 32 ...холодний піт (виступає на) вмиває...
- 36 1 ...не вмів (зовсім) (був) уже...
- 2 ...а проте... [Боже!] Господи!..
- 5 «Коли б заснула»—дописано червоним чорнилом...
- 6 ...помилився [, коли прощавсь] при прощанні...
- 13 ...Ну, (там) з тою...
- 19 ...вона гірко, (невтішно) ((сл. нерозб.)) нероз-
важно...
- 25 ...у гарячці. (Найдрібніші деталі)...
- 27 ...моє кришенятко, (роскидала посинілі ручки.)
уже посиніле. Ще дихає.
- 29 Я (ловлю оком) бачу...
- 33 ...раняго ранку, що (зеленастими тонами залило)
обняло сіру ще...
- 37 ...щоб нічого не забути... (Все воно здається мені...
колись... як матеріял...)...
- 37 1 ...«розсипаних по подушці» — дописано червоним
чорнилом.
- 2 ... тіла, [що сповняє хату] [Я чую його) що ви-
повняє [всю) хату...
- — ...хату. (Все це колись здається і цей сум смерти
у (сл. нерозб.) життя.). (Всю усю картину смерти)
(Мені треба запам'ятати всю цю картину смерти
на світанні життя) Все (це колись) воно...
- 4 ...говорить про це [і жах перед такою (?) свідо-
містю сповняє моє серце, облите кров'ю (серце
батька) батькове серце і я не витримую більше
і вибігаю з (хати) дому] хтось другий, що сидить
в міні... Я знаю, що то він дивиться на моїми
очима, що то він ненажерливою пам'яттю пись-
менника всичує в себе всю цю картину смерти
на світанку життя. Ох, як міні гідко, як міні

- страшно, як дя свідомість раниць моє батьківське серце... Я не витримую більше... Геть, геть з дому як мога швидче...
- 37 12 ...золотить повітря. (Біло рожеві хвилі цвітущих дерев) Так тепло, так радісно... Птахи щебечуть...
- 15 ...Рожеві платочки од (неуважного руху) грубого дотику...
- 22 ...за платочками (цвіта яблуні), я з жалем...
- 31 ...то радість (чути) слухати...
- 38 22 ...на стіл [, де її покладено], а на ньому...
- 24 ...великою (тепер)...
- 25 ... наче тобі не (чотирі) (п'ять літ, а вісім) три роки, а цілих шість...
- 36 ...серед білого дня. (Я не пізнаю своєї хати. Це щось чуже незвичайне [Дивний настрій охоплює мене] Тремтячим блиском воно цілує мертве тіло. Я дивлюсь на це незнайоме,...
- 38 ...воскове тіло [і почуваю] і дивний настрій охоплює мене. Я почуваю.
- 39 2 «...в якому тече тепла кров»—дописано червоним чорнилом.
- 4 ...золотим промінням.
- [І моя пам'ять записує той настрій, жадібно (захоплює) всичує в себе усі подробиці і стоячи над моєю мертвою дитиною, я знаю, я почуваю, з огидженням почуваю, що я... що я колись опишу все це...] А моя пам'ять, той нерозлучний секретар мій, уже записує і цю безвладність тіла серед цвіту яблуні, і гру світла на посинілих лицях, і мій дивний настрій...

Я знаю, на що ти записуєш усе те, моя мучителько, воно здається тобі колись..., як матеріял...

З ГЛИБИНИ.

Х м а р и.

На рукописові дата: «18—X—1903. Чернігів». Вперше надруковано в ювілейному номері американської газети «Свобода».

Рукопис написаний на 1 аркуші поштового паперу.

Всі інші поезії в прозі, як опубліковані вже по смерті М. Кочубинського, відносимо до VIII тому, де будуть подані всі посмертні твори. *Ан. Лебідь.*

стор.	ряд.	
40	2	...вище і вище, (линуть)...
—	3	...що (я)...
—	14	...Я знаю її. (Ось вона) Вона (—вся...). Неспо- кійна вся...
—	17	<i>В рукописові:</i> ...«швидче, разом з нею в мільон раз швидче в повітрі... І гукає...
—	23	...видно сонця, щоб (сіріла) потопала...
—	25	...я не дивуюсь (тобі)...
—	—	...хмари. (Але) Але
—	26	...співчуваю тобі, коли (дивлячись на небо, ти)...
—	—	...задрістю (дивишся на хмарку) стежиш за хмарою...

У т о м а.

На рукописові дата: «9—XII—1903» Вперше видруковано в альманахові «З потоку життя». Херсон, 1905, стор. 205—207.

Рукопис написаний на 1 аркуші поштового паперу; багато поправок чорним та червоним чорнилом.

стор.	ряд.	
41	2	...нагадує (лиш усміх, застиглий на обличчі в мерця) (застиглий на обличчі в мерця усміх) лиш усміх, застиглий на обличчі в мерця...
—	4	...бо хмара, [що проходить по ньому] [проходячи по небу] що проходять по ньому...
—	5	...не лишають (на нім) там...
—	—	...воно знов [ясне й прозоро-блакитне] стає ясним й блакитним.

стор. ряд.

- 41 7 ... (і) до землі [, бо тіни] [і тіни], бо тіни...
— 10 ... (Без жалю не можу дивитися й на воду, як [ось]
вона) З жалем дивлюсь на воду:
— 14 В рукописові: ... «і дасть (по весні) колись нові па-
гони...
— 16 ...нерухомою хмарою (висить) завис (на душою
моєю і закрив сонце, тоді) наді мною, тоді як
сонце щастя не (посуне) зжене з душі тіний...
— 18 ...душі моєї [потьмарилось, завіжніло (?) і не од-
бива вже нічого] померхло, потьмарилось, (і) не
одбива (вже) нічого...
— 22 ...як рослина. (Спитати? Ні, не хочу)
Спитати?
Не хочу...

Са м о т н и й.

На рукописові дата: «7—І—1904. Чернігів». Вперше на-
друковано в альманахові «З потоку життя», Херсон, 1905,
стор. 205—207.

Рукопис написаний на 2 сторінках поштового паперу.

стор. ряд.

- 41 29 ...чую (я її люблю пісню) її любимий приспів:

У ГРІШНИЙ СВІТ.

В першій редакції «Загублений рай». Новеля. На руко-
писові дата: «17—VIII—1904. Чернігів».

Вперше надруковано в альманахові в честь Ольги Коби-
лянської «За красою», Чернівці, 1905, стор. 91—103.

Рукопис написаний на 25 сторінках поштового паперу;
густо витравлений чорним та червоним чорнилом.

В архіві Кодюбинського зберіглося скільки плянів та
окремих записів до цієї новели. Подаємо їх:

I.

(написано на 2 сторінках поштового паперу чорним та червоним чорнилом).

ЗАГУБЛЕНИЙ РАЙ.

Новеля.

Прелюдія. Гори, ранок. Дві пошлушниці вигонять уранці на полонину (в гори) коров і несуть харчі дідові пастухові. По подвірю ходить під чернець і лає корів. Фургон стоїть їхати з черничками в город. Щасливі любимиці. Пошлушниці по дорозі розмовляють про монастирські справи. Поговори и пересуди. Сварки. Голодні. Скалічена нога. Гори ростут. Краєвиди. Одрізають хліба з пастухового і їдять—бо голодні. Дикі кози. Гори ростут. Олені б'ються. Дуб. Полянка. Дід—пастух. Буйволи. Лізуть далі. Бабуган. Вершок. Море, залите соняшним сяйвом. Вертають. Вже скоро обід. На дворі метушня. Злі погляди, заплакані обличчя. Новини про ігуменю і сестру, що посварилась. Матушка—казначей, що йде ловити рибку—гроші. Розкази про свої нічні привиди. Краєвиди при сонці. Малинник. 5 пошлушниць. Краєвиди. Сцена з ігуменьєю. Вечір. Ідуть вигнані лісом. Згадують зиму, як чистили шлях. Миряться.

II.

(Написано на 1 сторінці поштового паперу чорним чорнилом)

Матушка ігуменя—60.

Мат. казначей—(Аркадія) під 40 л. Серафима.

Під—чернець.

Дід—пастух.

Дві пошлушниці—1 Олександра 19.

2. Варвара 22.

3. Пошлушниці.

Марфа—20.

Устина—ідеал... 26.

(Лукина) Секлета—25.

Корови.

буйволи.

фургон.

Альма.

Здорова вода.

Олені.

Дикі кози.

Чорна гора (Синибдаг)

бабуган Яйла.

буковий ліс.

III.

(Написано на 1 сторінці поштового паперу чорним чорнилом)

(Смеркає.) (Тиша. Падав камінчик, ломились гнячки) Ковзька руда глиця. Шишки. Скобіози. Діктанус. Стріча. Руди червоні стовбури сосен. Яснішає. Зелені горби. Промінь соняшний. Рудоваті горби. Вивернені дерева. (Співають. Понесли спів у грудях, що не міг пройти крізь горло.) Ліс в осени. В місячну ніч. Падали гори в низ. Глиб о к і долини.

Коли збігали назад, гори скакали, ревли, вискакували одна на другу.

Коли минали галяви з плямами свіжо-витолоченої трави, де ще сеї ночі лежали олені, невидані в долині квітки, сірі мхи, якими мов косами, обросли дерева. Все вище лізли.

Горбата матушка-крамарка сиділа в своїй крамниці, немов павук той, зоснована павутинням злості і провожала не добрим поглядом ворогів.

Скелі, сірі і голі, як земля-мати родила.

Зелений виноград стелився по долинах, як розпущені коси.

IV.

(Написано на 2 сторінках поштового паперу чорним і червоним чорнилом).

Потім якісь хаос, щось невиразне, чого й спам'ятати не можна... убогі клунки з убогим манатем тремтять руки.— Сльози черничок... слова потіхи і під ногами (дорога, чужа, незнана) довга й ганебна дорога. А (мов) в мізку немов сокира рубає: «пожерли?.. Геть звідси!..» Куди веде (і) ся біла дорога, що плете петлі у горах, якіхсь чужих невідомих, холодних. (Сонде що покидало гору світило (нерозб. слово) там внизу, на грішн. світі, куди вони йшли. Цупке коріння в клубки спіталося й повзло по горах немов гадина.

Секлета з сестрою Мартою... пів року ні слова, вороги люті...

А там де сонде торкнулось вершечків дерев, листя спануло злото-зеленим вогнем і стало прозорим, як скло. Повернули до гостей свої волохаті шиї.

— Сестро Секлето!

— Сестро Марто!

Їм всім скотілось [без кінця вимов] як найчастійше [вимовляти] повторяти ті (теплі) слова, мов тільки знайдене, таке просте і рідке слово.

— Сестро Секлето!

— Сестро Марто!

Всім їм хотілось як найчастіше сказати те нове слово мов тільки знайдене, просте і рідке. Їм всім хотілось взятись за руки і так іти далі, в згоді й спокої...

— Сестро Устино!

— Сестро Варваро!

стор. ряд.

- 43 2 ...на дні межгір'я, (синя ніч) (простерла ніч сині крила) ще ніч...
- 3 ...застиглі, що (окутали) обступили...
- 5 ...пнуться колом по (горах) скелях...
- — ...одні (над другими) по других...
- 6 ...до [того]...
- — ...що таке невелике, (що)...
- — ...сине (тут)...
- 8 ...холодні води (пливуть) спадають...
- 9 ...Алма й (купають в них) (старі сосни) купають в них (свої кострубаті) сосни свої кострубаті...
- 11 ...а по сірих [шпилях] зубдях...
- 12 ...повзуть, [немов (білі) дими,] мов дим густий, (легеньки) білії...
- 13 ...тихо, похмуро [і не може збудити сонних ще гір сумний згук ранішнього здвона (sic!) що за кожним...] [Сумно лунає в долині] Лиш кволі жалібні згуки [квол...] монастирського здвона сумно лунають в долині. Монастир вже [прокинувся.] не спить...
- 16 ...матушки-ігумені [кілька раз вискакувала вже] вискочила [, мов тороплена]...
- 17 ...кидалась по подвірю, [немов зачаділа] мов тороплена...
- 18 ...Сестра Аркадія, [права рука (матушки) ігумені]...
- — ...скромно спустивши [вниз очі, з пісним обличчям, несла вже матушці букет] вії, [над] пісним видом, спішила до матушки з букетом...
- 20 *В рукописові: ...«мокрих од роси [і немов не (бачила) помічала, тих поглядів]. Її провозжали лихі погляди.*

- 43 21 ...стрічних [сестричок. Над літньою кухнею (не-
слись вже) носились хмари чорного диму, послуш-
ниці в темних одежах і чорних косинках (носили
воду) та (перебігали) метушилились на дворі та
таскали відрами воду.] черничок. З літньої кухні
дим бухав хмарою, а послушки в темних одежах
блукали по дворі, лівиві і заспали...
- 23 ...заспали. В [невеликій] білій...
- 24 ...стікала чиста [аж синя]...
- 25 ...[свічки] свічи, [засвічені кимсь з ранніх (бого-
мо...) прочан] запалені кимсь із прочан...
- 26 ...[Корів вже подоїли (і дві...)]. Дві послушниці
гнали їх в ліс, на пашу.] Дві послушки гнали
корів на пашу...
- 27 ...що лишивсь [тут попувати] на парафії...
- — ...з того часу, як [чоловічий] [мужський]
- 44 1 ...«цей»—дописано червоним чорнилом.
- 2 ...випонаний з (під) землі, (сунув) волікся...
- 3 ...ноги та (довгий кийок) стукаючи по камінцях
(довгим кий...) патерицею, що...
- 5 ...з погаслих очей (на рудих корів) у слід коровам...
- 8 ...І тикав патерицею [в коровячий послід.] у слід
коровам...
- 9 *В рукописові:* ...«Послушки осьміхнулись»...
- 10 ...[Коли вони проходили повз келію матушки (каз-
начеї) (Серафими) (казначеї), що мала чин каз-
начеї, з вікна визирнуло...] З вікна матушки-каз-
начеї визирнуло...
- — ...бліде, (зімiate) винувате...
- 11 ...підведеними (саном)...
- 12 ...в безладді, без (клобука) каптура.
- 13 ...«знов»—дописано червоним чорнилом.
- — ...бачила [сеї ночі]...
- 17 ...[Гнати корів треба було високо, на гору, де
лід—пастух пас на полонині худобу. Злегка по-
гойдуючи ситими] Гнали корів високо, у гору,
на полонину. Гойдаючи злегка...

стор, ряд.

- 44 19 ...корови, [а за ними тихо посувались послушки]; за ними йшли послушки...
- 20 ...Варвара, [кремезна з рівним обрубковатим станом, а] міцна, кремезна дівка...
- — ...Устина, тонка [і делікатна, з синими очима на блідому виду, вся в чорному як справжня черниця.
- В лісі стало ще холодніше. Звідусіль насувались], делікатна, в чорній одежі, як справжня черниця. Ліс обгортав їх, холодний, сумний та мовчазний. На них насувались...
- 23 ...в жалобу (присмерку, (стіною стояли) сплітались густими коронами з могутніми грабами, (стіною стояли з обох боків стежки) такими міцними і жилавими,
- — ...світі тумани [лежали на дні урвищ [поміж горами], що розділяли гору од гори й дихали холодом. Росяні трави, сірі холодні скелі, оплетені (холодним) корінням, немов гадюками... (Ціле море) хвилі чорного, холодного листу... Навіть лісові...] з дна урвищ, росяні трави. Над головами котились хвилі холодного чорного листу. Навіть сині...
- 26 ...сіяли холод [...Вузька камяниста...] на трави. Кам'яна...
- 27 ...дикого звіря, (петлями вицалась) [плецла] сплітала петлі по...
- 28 ...вище тай вище [і (ті дерева) буки, що перше рябили, немов мармуровими колонами стояли по дорозі, спускались в низ і стелили темну корону нище ніг. В одному місці послушки наблизились до монастиря й побачили в низу, як в ямі, біленьку церковцю, а круг неї білі дімочки, де жили (чорні) жінки. І таким все це видалось їм маленьким та (філіграновим) не міцним, немов цяцька. З церковці (йшов) линув спів. Чисті жіночі голоси...]. Рябі, мармурові пні буків, зізали з дороги у низ, немов западались і вже стелили

- темну корону аж під ногами. Цупке коріння спліталось в клубки й повзло по горах немов гадюки. [Вони] Черниці йшли далі. З одного місця їм вдалось побачить дно ями, малу церковцю і білі дімочки, [малі, убогі,] де жили [сестрички] сестри. В церковці співали. Жіночі голоси...
- 44 36 ...побожну пісню [і та пісня, мов білобока голубка, мов дух святий, тихо линула з низу по між чорними банями дерев. Устина зупинилась. Вона скинула блакитні очі на дно долини, на білу церкву і вся...]. Вона так дивно гучала [тут] вгорі під чорним склепінням.
- Устина стала. Вся...
- 39 ...Варвара, [опізнимо ся, бо матушка] вже пізно...
Матушка-ігуменя...
- 45 4 ...і я так співала (, бо мала голос...)
- 5 ...од застуди, [як одкидала сніг зимою] сумно сказала вона...
- 6 ...І [вона]...
- — ...ті співи [мов чисту воду джерела], (що) яких...
- 7 ...вже [видобути з поцсованого] добути з слабого...
- 8 ...Камінчик, [що скочував ся з під ноги корови, або] скотившись з під ратиці корови,...
- 10 ...ногою, (робили) справляли...
- 11 ...«в горах»—дописано червоним чорнилом.
- — ...дратувала [і хотілось скрикнути, щоб налякати ґґ. Вище]: хотілось скрикнути, гукнути, хотілось ґґ налякати. Де далі...
- 14 ...«Їх довги галузки спускались в провалля, як руки»—дописано червоним чорнилом.
- 15 ...По сухій [рудій]...
- — ...нога. (Великі соснові) Соснові...
- 16 ...порожні, [підкочувались] котились...
- — ...або дивились [десятками росплющених очей] [росплющеними вічками] десятками очей на [струнки скабіози; зі спущеними до долу головками] схилені головки синіх дзвіночків.
- 20 ...Варвара... [Келейниця казала...]...

стор.	ряд.	
48	21	...збили[, прости господи, гріхи... Покликали]... Кличуть...
—	22	...матушку [казначею тай до них] Серафиму...
—	25	...бо я [по твоєму]...
—	26	...кую, я [всі конфітури] все варення...
—	27	...я... я... [Та я тобі покажу] Я всім покажу...
—	28	...Я тут ігумення... [я... я... я всіх] Всіх...
—	29	...розвію [попелом] по світі».
—	—	...А сама [біла аж жовта, очі кажуть горять] аж пожовгла...
—	31	...Ну, [матушка Серафима догадалась чия то справа і просто каже: то сестра Аркадія набрехала... Покликали сестру...] матушці Серафимі зразу вже ясно, чия то справа. Вона і каже: то все Аркадія набрехала. Кличуть...
—	34	...То [все] десь... Секлета (казала)...
—	35	<i>В рукописові:</i> —«Секлета при [сестрах] всіх»...
—	36	...шигункою [обізвала] назвала...
—	—	...Мало не бились[, прости Господи...]
—	38	...—[Та я бачила] Та ж чула...
46	2	...Терпіти треба... [(та) коли ж ми грішні, люд- ську душу маємо в тілі...]
—	—	...Не стерпиш, коли [таке, як сестра...]
—	3	...Аркадія[, про кожну вкладає в уши матушці] на кожну набріхує матушці ігуменні...
—	5	...в келії [щось їсть своє, готує собі] своє їсть...
—	7	...ще гірші, [просто]
—	8	...на роботі [без своїх харчів... І так пересварять ся]... Пересварять ся...
—	9	...на одну, [дарма що сестри] усі сердиті...
—	—	...усі сердиті... [Словом не поділять ся, одвер- тають ся.] Слова не замовлять до себе, як от [сестра] Секлета із Мартою. Пів року не [гово- рять поміж себе] розмовляють. Ворогі люті...
—	11	<i>В рукописові:</i> —«По цілих днях кипить у нас як в пеклі, прости Господи гріха, [в нашім мона- стирі],...
—	13	як тут гарно! (Глянь!)...

стор. ряд.

- 46 15 ...злазили [на] в гору (глибина з під ніг їх спала) діз западавсь ім...
- 16 ...вростав у землю, (ставав безоднею й чорнів вже за долом, як велит росли) [знімавсь] у чорну безодню, (за те) тоді як гори росли...
- 17 ...і розгортались[, як в панорамах] [у величезну панораму. (Вже трохи розвиднілось...)] (Повітря стало добре)...
- 18 ... (Крізь) (Поміж) З під...
- — ...із вікон (визирали) виднілись (ряд гір, укритих лісом.) далекі й близькі гори...
- 19 ...Немов (зелені) острови на морі [сизого] туману..
- 20 ...Повітря [стало вже більш] зробилось...
- 21 ...як рута. (Високі стрімкі стіни, вкриті чорними соснами, немов горіли:) [ось прорізав ся якое між горами) соняшний промінь, прoderся між гір і зачепив вершечки буків і листя стали на них (яро) злото-зелені, немов зроблені з скла.] А там, де сонце торкнулось вершечків дерев, листя снахнуло злото-зеленим вогнем і стало прозорим, як скло...
- 23 ...Здавалось, [вони звонили] воно звонило), черкаючись одно об одне. А рядом із ними), рядом...
- 24 ...важка (чорна) соснова...
- 25 ...гора, [чорна, немов спалена, закопчена] закурена, [вся] спалена вогнем...
- 26 ...вершечки [стовбурів] пнів...
- 27 ...«ночі» — дописано червоним чорнилом.
- 28 ...мріями, (єднались в дивній гармонії) збігали (з неба), як драбина Якова з неба...
- 31 ...здіймали душу [в гору, до шпилів] у небо...
- 35 ...осінню (красу) пору...
- 36 ...прозоре, що гори [немов наближались] зсувались і...
- 37 ...храма. [Коли дерева одяглися у жовту й червону одягу...] Ліс одягався тоді у жовте й червоне листя...

стор. рад.

- 46 38 ...обертало [Гх] його...
- 39 ...сонми [священників] святих (правлять службу),...
- 47 7 ...ліси, [мов] як...
- 8 ...пливла, [як] [мов] неначе...
- 11 ...Послушки [опамятались і рушили з місця] рушили далі...
- 14 ...Ліс [ставав густішим, чорнішим. Самі сосни...] все густіщав, чорніщав. Скрізь п'ялись сосни...
- 15 ...ставала прикрійшою. [Вся стежка] [Вона]...
- 16 ...Засипана [була] глищею, [яка] що...
- — ...духом[. Здорові, виверчені з корінням дерева лежали часом поперек стежки. Пахло чебрецом та діктамусом. Раптом в гущавині ліса проскочило щось як блискавка й зникло. То проскочили дві тонконогі сарни. І знов чорне...], вона перепинялась часом здоровим деревом, виваленим з корінням, сухим і колючим. З трави пахли чебрець та діктамус. Враз в гущі ліса мигнуло щось й зникло. Наче гиячки ожили. То проскочили стрункі тонконогі сарни, і знов все тихо. Знов чорне...
- 23 ...Варвара. [Та от...]—А правда ж-де? От...
- 24 ...спокійна, [рясофорна, а й у тебе є вороги... Не зважають...] вже рясофорна, а ворогів маєш. Всі знають...
- 26 ...не можеш [Істи нашої страви—та все нашптують матушці-ігумені, все судять... Одже хто близько стоїть біля матушки, прислухаєть ся, ті й роботу легшу мають... ласку мають в матушки... а тебе слабу посилають на важку роботу... Ой, Господи, скільки тут сліз льєть ся скільки неправди дієть ся] страви нашої Істи... А матушці-ігумені кажуть, що ти вередуєш... Хто коло неї впадає, улежує, той ласку має, на роботу важку не ходить. А тебе посилають...
- 31 ...ревли, [зачувши товар] мабуть товар вже зачули...

47 32 ...полонина[, на якій паслась худоба,] була [вже] десь...

— — ...близько. [Звідти чулось вже жвакання корів. Та ось ліс розступився. Рівна поляна, синя од роси (замрів), куди, як на ложе, спадали ранішні роси. Чорний старезний дуб, посажений серед поляни святим (Демяном) Кузьмою, немов його заступник, прохав спочити. Корови (звернули голови до) стріли гостей привітним риком, а чорні буйволиці, малі й горбаті, покинувши пашу, видивились на них (злими) (лихими) злими очима. З під дуба вітав сестричок дід.

Послушки загрілись стежками...] Треба було спішити. Раптом ліс розірвав ся. Розступились [темним колом] сосни і обгорнули широку поляну, свіжу [й], похмуру, куди як на ложе, спадали синії роси. Старезний дуб, посажений серед поляни святим (Демяном) Кузьмою, чорний, кошлатий, немов [його] його заступник [святого] вітав здалеку гостей, [прохав] [надив] прохав спочити. Корови бродили по паші, а чорні буйволиці, малі й горбаті, покинувши істи, звернули до гостей своєї волохаті шиї і дивились на них червоними й (злими) злими очима.

Під дубом [сидів над вогнищем] варив щось на вогнищі пастух.

[Можна] Тра було вертати до дому. Та ім не хотілось.

Загріті крутими стежками...

48 7 ...послушки [почували себе легко] були веселі. [Спочивати не хотілось].

— 9 ...зачервонілась [і почувала себе на волі], чула смак волі і

— 11 ...[Устині теж хотілось] Устина не змагалась...

— 12 ...чорніщий. [Краєвиди щезли] Гори десь щезли...

— 14 ...простягалось над [їх головами, ловило і било їх по голові] ними, ловило за спини і било по лиці...

- ...з Устиною [мусіли кланятись їм, немов (приймали) благословення брали од ченців. Вони засапались] раз-у-раз кланялись їм, [а їм здавалось, що вони беруть] немов приймали благословення. Засапались...
- 17 ...а лізли далі. [Дві малі чорні фігури під чорним склепінням].
- — ...далі. [Вони минали галяви з плямами свіжо.] Минали галяви свіжо...
- 21 ...Ще трохи... [...ще ось... Ось верх буде...] ось, [уже швидко...] ось швидко...
- 22 ...І раптом [море світла вдарило їм в очи і вони (немо...) на мить посліпши] стали. Посліпши. Море світла залляло їм очи.
- 23 ...зворушені [вони відкрили очи] росплющили очи...
- 27 ...зеленій землі (і раділо одною радістю з сонцем) і радісно тремтіло, немов жива блакить неба...
- 30 ...домів, (немов здорові зуби коханки) як дрібні зуби в неї.
- — ...в неї. [Зелений виноград стелився долинами, мов роспущені по землі коси.] Зелені долини стелились як коси...
- 32 ...у морі (повітря) теплого [блакитного повітря] світла, (такого легкого) в широкім, необмеженім, [її глибокому) блакитнім...
- 37 ...Послушки [стояли нерухомо, обидві...] скаменили, як...
- 38 ...голоси, (якісь) солодкі...
- 49 1 ...і співала [хвалу Богові] молитву тим (чудовим) чистим...
- 2 ...який неміг [видобутись вже через слабе горло] ніколи добутись з слабого горла...
- 5 ...малина! [скрикнула вона з переляком] гукнула налякана...
- — ...і той [покрик] вигук...
- 8 ...[Вони знов упірнули в лісовий морок. І мчались] Знов [лісовий] чорний морок, знов море листу, таж сама дорога. І поки мчались...

стор. ряд.		
49	10	...гори, [осяяні] залиті...
—	12	...щоб [знов]...
—	—	...[Ось вже церква. Сестри снують по подвірю..., Добігли до церкви. Снують по подвірю черниці] немов (мурахи) сновиди...
—	17	...прочани. [Послушка переймає другу:] Одна [послушка] черничка гукає другій:
—	18	...—Сестро (Маріє) Мокрино...
—	25	...Прочани [стоять] чекають, стоять на подвірі.
—	—	...на подвірі. [Матушка-казначея поважно проходить (з повагою суне) до каплички,]. Висока, чорна суне поважно в капличку...
—	26	...«сестра-казначея»—дописано черв. чорнилом.
—	27	...на довгій тичці, (з хрестами з обох боків) озброєний в [святі] хрести...
—	30	...«святий»—дописано червоним чорнилом.
—	34	...[Ті мовчать і хапаються бігти.] Мовчать вицувати й хапаються бігти...
—	38	...Тепер вже (ніяково) неможно...
—	39	...любить[, щоб її слухали... особливо молодші. звертатись молодшим. Ті її більш розуміють...
50	1	...підведені [синім]...
—	5	...щоки рум'яні, очі (горять, так простяг руку до мене на плечі) як свічки, поклав свою руку на (плечі до мене) мої плечі...
—	6	...голосом [вельми співучим] райським:
—	7	...на моєму (місці) ложі?..
—	8	...молив ся... [Не моя тут...]...
—	9	...вогонь (пішов) іде...
—	10	...з пекла во іскушеніє... (Вставай, каже, ходім...) Свят, свят, свят...
—	18	...закидає вона (своє павутиння) свої тенета...
—	20	...Дух лінощів (перемагається) побіждається...
—	24	...хто [там що] лихе...
—	32	...Три дні [й словом не перекинули поміж себе] мовчали...
—	38	...Та де ж (сестра) се...
51	1	...(І носить ся) Даремне носив ся...

стор. ряд.

- 51 1 ...поклик по (тихому подвіррі і бився даремно об темні ліси, об білі стіни) мертвому дворі, даремне бився об ліс, об стіни...
- 3 ...на сонці (під темним лісом, немов) (така) вся біла, (як) мов...
- 5 ...(Тихо спливають...) Потиху дзюрчала й спливала...
- 6 ...палали (, як вогняні квіти, свічки) свічки, як вогняні квіти...
- 7 ...тремчу вся, (веде) тягне...
- 10 ...«раптом»—у рукописові немає...
- — ...черничок, (обірвавши своє оповідання.) наморщивши чоло...
- 11 ...«і вся збілівши»—в рукописові немає...
- 15 ...на думці (тільки) саме лиш...
- — ...Марш мені зараз (до малини) малину рвати!.. Геть!..
- 18 ...(Чорні очи матушки (Сераф) казначеї в чорних (сл. нерозб.)) (Вона кинула з чорних кругів під очима такий болізний,) І скинувши на (черничок) послухок гнівний, болізний, як у мучениці погляд,...
- 20 ...сачок, (немов захищалась ним) як в оборону від напасти...
- 29 [У малиннику було тихо.] В малиннику тихо...
- 30 ...але вони вже (од кількох тижнів) швіроку...
- 31 ...не розмовляли (, бо були в сварці).
- 39 ...долина, (м'яко вистелена) послана м'яко...
- ...буком, (ущерть сповнена) (по віндя) налита...
- 52 1 ...сонця (та мовчки (сл. нерозб.) дивились у гліб сім чорних горбів); сім чорних горбів мовчки дивились у гліб (з рядами сосен, що спускались в (вершків) шпилів), а по них сходили рядками сосни...
- 3 ...глибоко, на (самім)...
- — міжгір'я, (прикрита наметом (з) листя, ревла в каменистому ложі Алма, плигаючи з скелі на скелю) плигаючи з скелі на скелю, ревла і шуміла бі-

- страя Алма, та розсипала холодні води по каменастому ложі...
- 52 6 ...сердиться!.. (Ще не аби що!)...
- — ...Всі ці чотири (сестрички, що тихо, тихо) чернички, що кидали мовчки...
- 8 .. зазнали вже гніву [своєї начальниці. Всі вони штрафовані. Це було минулою зимою...] матушки-ігумені. Всіх їх покарано цею ж зимою...
- 15 ...дерква [й повяли] і вяли...
- 18 ...куняли (черниці над килимами) над килимами сестри...
- 19 ...псували очи... [Тягли ся сварки, росла ненависть] [Почались суперечки] Почались сварки росла незгода, тягли ся [сварки] ворожнеча...
- 22 ...сон [тікав од очей] кидав очи...
- — ...замерзав десь в [холодній]...
- 23 ...заснути... (такий був холод). Так було зимно... [У славу Божу по] По...
- 25 ...Матушка [—ігуменя]...
- 27 ...«порпаючи глибоко в холодний сніг»...—в рукописові нема.
- 28 ...ломачця (й палили) (й ,мали вогонь) (палили в грубах) гріли кельї...
- — ...кельї. [Правда, це було погано, (вони согрішили) [тяжкий був гріх] вони грішили]...
- 29 ...матушка [—ігуменя і вигнала їх з монастиря],— з монастиря прогнала...
- 33 ...«у світ»—дописано червоним чорнилом.
- 34 ...—Не знати, (що сталося з Ганною) де тепер Ганна...
- — ...вернутись? [у голос подумала Устина] подумала в голос Устина...
- 53 4 ...кажуть [з горя й сорому], що з горя...
- — ...застудившись [вельми, бредучи] бредучи...
- 8 ...падали ягоди (на дно) в кошики...
- 10 ...і аж очи [витріщила од цікавості. Що як в старовину (люди тікали) хто тікав од мира, то вже такі людям добро робили. (От святі Кузьма й

- Демян) Чудеса були... Віра була] зробила великі.
Що як перше люди спасались, то й добро другим
робили... а от тепер...
- 53 18 ...тепер (лови)...
- 23 ...—(А я ще й не кушала...) Ніхто не обізвався
до неї...
- 28 ...прибігла (од ігумені)...
- 31 ...Кличуть... [а зараз...]...
- 32 ...уже буде! (подумалі всі.) (стало всім ясно.) [Це
всім стало ясно.] подумали сестрички.
- 35 ...клекоче (під нею) в долині...
- 36 ...Сонде [вже низько] [стояло] було вже низько...
— ...на ньому (верхи) верхівья...
- 54 1 ...блукали (по згіррях) під ними їх [прозорі]...
- 2 ...нема вже, (пнуть ся у небо холодні стіни й ви-
зирають суворо звідтіть чорні холодки) лізли
у небо темні стіни, а з них, глибокі й чорні,
дивились холодки...
- 4 ...[Бредуть дорогою чотири чернички. Голови схи-
лені] Йшли по дорозі чернички; схилили голови
[голови [в них] похилили]...
- 5 ...клунки (біліють)...
- ...«Попереду [йшла]...
- 6 ...рвали малину. (Бредуть) (ішли) Брели із
рано...
- 7 ...світ, [вигнані з раю] не стямившись, не спа-
м'ятавшись...
- 11 ...жовті мішки (під) (тряслись під гнівними) ска-
чуть під злими...
- 12 ...хрест (скаче на грудях) плигає по грудях...
- 13 ...Пожерли?! [Де малина моя?] Малина моя де?
- 14 ...Геть. (з моїх очей) звідси...
- ...з пісним обличчям (крутиться біля матушки)
(впадає коло неї) подає свячену водицю, (щоб
заспокоїти) (щоб та напилась) просить напи-
тись...
- 16 ...Геть (з моїх)...

- 54 — ...Геть (з монастиря) звідси!.. Всіх прожену..
(Геть... геть!..) Я... я...
- 18 ...під очима... (І поки вони склались (своє убоге манаття) поки черниці плакали за ними та шептали слова потіхи, (мозок їх) довбили мізок все тіж слова: «Де малина? Пожерли? Геть звідси! І ось тепер...») ...Потому хаос, щось невиразне, чого й згадати не сила... убогі клунки з убогим манаттям,... тремтячі руки... сльози черничок... слова потіхи крадькома, потай, щоб стороні не бачили—і під ногами дорога, довга, ганебна... А мізок немов сокира рубав: Пожерли? Геть звідси!.. Навіть...
- 29 *В рукописові:* ...уперто, [немов] мов пута рвала!..
- 33 ...вороги. (Йдуть) Йшли...
- 34 ...тіни нарізно—[їх пливуть] пливли...
- 35 ...Устина (ніяк не може забути... не могла забути) була прибита. (Вона не могла) Не мала сили нічого забути... Вона не забула...
- 55 1 ...«раптом»—дописано червоним чорнилом.
- 4 ...рядами (з церкви). Усього того, до чого звикла.
- 5 ...Куди (вона подінеться?) подітись?..
- 13 ...де заночуєм?» (Що за ласковий) Ласковий...
- 14 ...се промовив? (Так тепло) Тепло...
- 19 ...Навіть Варвара (струснулась) (стрепенулась) здригнулась.
- — ...і стала. (—Сестричко Марто!..)
- 23 ...—«Прости!
- 24 «—Хай Бог простить»—дописано червоним чорнилом...
- — ... (Коли ж вони опам'ятались, то побачили біля себе Устину й Варвару) Устина глянула на Варвару [і бліді...]. Бліді уста [в Устини] її забреніли, як у малої дитини.
- 29 ...раптом (лопнуло) трісло...
- 30 ...несвідомо (повторяла одно слово) шептала...
[сестро...] сестричко...

стор. ряд.

- 55 36 ...як пісня... [Вона чула, що те слово] Вона [шептала] немов уперше промовляла: сестро... сестричко... Воно їх...
- 56 1 ...став [далекій, невідомий] той невідомий, далекий, той грішний...
- 3 ...(Сестри обнялись). Всім стало легко. Всі обіймались...
- 4 ...[Не нарізно вже, а тісною купкою, (подались вони) (веселі і заспокоєні) погоджені і заспокоєні (й спокійні), [подались] пішли вони вперед. І хоч сонце ховалось вже за гори]
— Сестро Секлето...
— Сестричко Марто...
Ім всім хотілось як найчастіше казати те нове слово, мов тільки знайдене, просте і рідне.
Ім всім хотілось взятись за руки і йти так далі, в згоді й спокої.
— Сестро Устино...
— Сестро Варваро...
Сонце ховалось за гори...
- 13 ...борів(, вони всі знали...) Та то байдуже. Вони знали...
- 14 ...куди (вони простують) (йдуть) простують...
- 15 ...«живого»—дописано червоним чорнилом.

ПІД МІНАРЕТАМИ.

Оповідання. На рукописові на першій сторінці дата: «26—ІХ—» (початок писання твору); вкінці рукопису дата: «22—Х—1904. Чернигів».

Вперше надруковано в «Киевской Старине» 1905, кн. III, стор. 372—422. Тоді ж вийшла й окрема відбитка звідси. Київ, 1905, стор. 50 in 8°.

Рукопис написаний на 86 сторінках поштового паперу і має дуже багато поправок червоним чорнилом.

В архіві Кодюбинського зберігається запис сцени в Теке: написаний він на 4 сторінках поштового паперу чорним чорнилом. Подаємо його:

(тек...) текé.

Всі підходять до шейха і приймають благословення, потім сідають в кружок, шейх, в позі буди, у вівторі. Починається гуртовий спів, з повільним темпом. з (пр...) ритмічним притиском і душе (sic!) виразний по складам.—Іль-Алла... Ілля... Іль алла—ілля. Сядять скуплені, поважні, очі спущені до долу, де які в такт похитують з боку на бік головою. Співають без передишки, так що спів зливається в одну нуту, так наче помпують воду, ретмічно, без перестанку. Часом шейх обриває земним поклоном і тоді дяк теноровим голосом читає молитви виразно і монотонно. Потім знов співають так само. Де хто похитується всім тулубом, часом хтось високо з істеричним одтінком викрикнує слова пісні. Але все монотонно, все немов скучно, як пісня біля колыски. Хоч під тою ритмічною сонною піснею чується вже якась сила, наче безперестанний ритм, на каплює якусь скриту силу. шейх виходить і його місце займає заступник. Так само співають. Дяк читає молитви. Та ось входить шейх і стає на своєму місці. Всі складають руки на животі і стають тісно кружка, плече з плечем. Шейх починає спів:—Іль-Алла-Гелля-іля-ге¹) і всі колом посуваються плястично то в оден, то в другий бік і кланяються Шейхові за кожним разом. Всі співають іль-алла-гелля-ілля-ге... Спів іде крещендо, захоплює, наповує. Окремі викрики. Коли спів і темп доходять до вищого ступеня, Шейх видає тихе зітхання: егеє...

Всі немов прокидаються.

Починається мелодійний гуртовий спів, і кінчається диким загальним викриком—гу-гу-у-гу...

Знов співають те ж саме...

Загальне зітхання, наче, ричання, грубе:

е-é-лла... е-é-лла... е-é-лла—...

Високий тенор починає співати гарну, мелодійну, сливе веселу бадьору пісню, а тим часом всі безперестанку низько кланяються шейхові і за кожним разом істерично викрикують: е-ге-лла-е-ге-лла, все швидче, все дикіше, з затягуванням, наче хлипають, немов заходяться од плачу. Так тягнеться хвилин 10—15. Солю підіймає голос, викрикує під бадьорує—е-ге-лла, (сл. нерозб.) росте крещендо, зливається в одно гарчання немов камінці під час прибою, деревіши починають кланятися всім тілом, вони вигинаються в криву

¹ Після слова «пісню» в рукописові дописано ще олівцем: «Ля-ілля ге іль ля Алла—нема бога, окрім бога, тіль...»

лінію, обличчя кривляється і блідніють, піт котиться, очі заплющені, темп викриків прискорюють і вже чуєш тільки одно гал-гал-гай-гай-гай-гай... (крутять) і починають просто гавкати. Голови страшенно (крутяться і в бік) мотаються з боку на бік, китиці од фезів скачуть.

Ай-гай-ай-гай-ай-гай-ай-гай... Довго, хвилини 10—15. Врешті всі кричать—о-о-о-о! і прокидаються.

Потім сольо веде тихий спів (часом) переривається голосними дикими викриками: бу-гу-у-п! Один! один! ге... ее... Шейх: я-а-а-а... гу! Смішні! Всі дико: ггейи... г-гей... г-гей... і кланяються йому. Сольо співає, всі кланяються. Крик ггей й... г-г-ей... росте крещендо і переходить в істеричне затування. Чути окремі вигуки істеричні—ха-ха... Алла!..

А сольо веде веселу, бадьору пісню високим тенором: ге-на-да-да-да-ген-да-да...

А ге-ей-гей... все швидче прискорюють.

Всі сідають колом, слабих втягують в середину і прикривають білим рядном. Тоді над слабим починають ще сильніше крутити головами і поки сольо веде свою веселу пісеньку, всі неустово (кру...) мотають головами і безперестанку, без передишки кричать:

Хай-гай Бог живий—...ай... гай... Хай... гай.. ай... хай... (Апогей) Співець приходиться в екстаз, прискорює спів, плече в долоні, ай-гай робиться ще скорішим, переходить в ричання, дике, звіряче. (Апогей). Дух святий сходиться на слабих. Вони скидають рядно і вилазять. А співець співає. Всі встають, (а той співає) хилитаються, мов п'яні, обличчя змінені, екстаз, обличчя викривлені, встають в тісну купу, обіймають один одного, ціпляються ззаду руками—істерично кричать га-(га...) га (га)... Труться лобами, обличчями крутять неможливо головами, гавкають як собаки, часто, голосно: гав, гав, гав, гав, гав... Екстаз до кульмінаційної точки. І от тоді шейх видає протяжний глухий згук: гейх-х... і простягає руки.

Всі замовкають.

Шейх кричить—лей-сель-гааді-іль-алла... гу!...

Алла! алла!.. алла! алла! Крещендо, (грубими) грубі виразні викрики.

Густ! гал! істерично.

Вкінці втомлені, розслаблені, тихими, жалібними голосами, знявши руки, зітхають: амінь... амінь... Алла... амінь... труть обличчя руками немов прокидаються.

Шейх благословенний(?)

Кошмар.

Кінець¹.

¹ Великий підготовний матеріал до цього оповідання зібрав Коцюбинський в одній із своїх записних книжок. Див. т. VIII нашого видання. *Ам. Л.*

стор. ряд.

- 57 2 ...в ті дні, які [мали скінчитись] кінчались...
- 4 ...сам не свій. [Тіло у нього немов робилось легшим] Його тіло наче втрачало вагу...
- 6 ...бачиш каміння, [мов тонке] або як...
- 7 ...тремтять од [легкого] кожного...
- 8 ...він не пішов [до свого хазяїна — шевця] до шевця...
- 9 ...на кладовище. [З під ніг його здіймалась і тяглась безконечно гора, руда, спалена, вкрита уся] Злазив на гору, руду, спалену, вкриту...
- 10 ...надгробками. [Сірі плити]. Минав сірі плити...
- 11 ...та вітром [стояли сторч, (із знятими в) здіймаючи до гори камянні голови у чалмах, в фезах, (високих і низьких) мужських і жіночих. Немов давні мерці...]. Поли його халата розвівав вітер й [зацепляв] [бив об] закидав на надгробки, що сторч стояли, немов здіймали у гору камянні чалми і фези. Здавалось, мерці...
- 14 ...пробили [тверду гору] шкаралушу землі...
- 15 ...і посідали (поміж сухим баділлям.) поплич у бурьянах.
- 16 ...плити лежали [по всіх напрямках, окремо од голів, засипаних пилом, закиданих (купами каміння) винятим з ям камінням, (переплутані в столоченому) (окутані жовтим, сухим стеблом,) заплутані в будяки. І це поле смерти, руїна руїни] долі, засипані пилом, закидані грузом, заплутані у будяки та павутиння. Камянні голови валялись окремо. [Камянні скрині над богатими] Мармурові скрині над значними...
- 21 ...пообсипались та [позавалювались од часу. Це розлоге, дике] завалились од часу. Абібула знав що...
- 22 поле смерти, [таке] розлоге...
- 23 ...город [—дя руїна] немов руїна...
- — ...руїна руїни, (немов пасували) [підходили до настрою] [давали Абібулі настрій, немов]...

стор.	ряд.	
57	—	...помогали йому [одірвати свої думи] [одірватись од землі] забути землю...
—	24	...душу (до вічного Бога. Навиклий до тих радощів) [у високости. Зазнавши радощі, які давано йому] у небо. Щоб мати радість...
—	25	...єднання з (Аллахом, у гуртовому благанні) (він) Абібула у дні гуртових молитов, несвідомо настроював (свою душу) себе, напомував Й. От і тепер він (був серед) йшов серед тих, які вже певно (бачили лице Аллаха) в світлому раї—джепеті. Піднявши] з Богом, треба настрою. І от для сього він йшов серед мертвих, які вже певно тішились раєм. Підняв...
58	1	...до синього неба [, він стиха виспівував] і тихо співав...
—	3	...його душу [далі од цеї землі]...
—	4	...врятував (його) од [тяжких]...
—	—	...од зазіхання на [чуже добро! Що ж] чужу працю! На що...
—	5	<i>В рукописові: ...«Цим світом, хібаж можна...»</i>
—	6	...є спосіб [врятуватись од савану] втікти од савану...
—	9	...та хто [прийде через нього, той матиме вічну насолоду...] пройшов через нього—матиме вічну утіху...
—	11	...далі [, у гору.]
—	—	...халат [розвівавсь полами і зачіплявсь за] летів за ним і обгортав...
—	12	...надгробки, [високий]...
—	13	...а очи блищали [од внутрішнього вогню] вогнем ((сл. нерозб.) із серцем.)
—	14	...плакав над [тим, що тепер] грішним світом, бо тепер...
—	15	...дорогу чести, [що шейхи не йдуть у слід батькам, судді перестали любити правду, а уряд справедливість] шейхи—своїх батьків, а судді правду і справедливість...
—	17	...народ [не хоче приймати] одкинув...

- — ..науку, а [ті, що пишуть] люде письменні..
- 58 18 ...не кращі за його. [Так от жах панує тепер]
Ось який жах панує...
- 20 ...[Ці побожні пісні розгойдували йому серце,
готували його для єднання з (вищим) Аллахом.]
Побожні пісні гоїдали Абібулі серце, розкривали,
як чашу, в яку мала сплинути нині ласка Аллаха...
- 22 ...що зазнав [неудачу та горе] змалечку нужду та
горе [ще з дитячих літ].
- 23 ...як сильні (гнітять) пригнічують...
- 24 ...панує неправда, [він не міг заспокоїтися і все
шукав відповіді на ті питання, що його мучили.
Та ніхто не міг йому дати її. З] дививсь на світ,
як на загадку. Що все те значить? Сам він не
знав, не міг сказати, а другі з...
- 27 ...«афузом» [та пророкували батькові, що з нього
нічого путнього]. Всі були певні, що з хлопця
нічого...
- 30 ...тесати надгробки (і вироблювати на них штучні
чаши, але йому це докучило,) далі покинув [й почав
вчитись на мідника] став мідником,...
- — ...а відтак [перейшов до] опинився в...
- 31 ...шевця. [Нарешті так с'як навчився шити чере-
вики. Та це його не вдовольняло]. Так с'як скін-
чив науку, [став] був уже майстром [не вдоволь-
нив ся.] Цього було мало, не міг вдовольнитись.
- 33 ...кому з того, що [він пошеє] вмів пошити...
- 35 ...«так»—дописано червоним чорнилом.
- — ...для душі (це нічого не дасть) нічого тим не
придбає:
- 59 1 ..Одна надія [на Аллаха. Він тільки оден може
наситить...]. Великий, добрий і справедливий. Він
тільки наситить...
- 3 ...Абібула [став учеником відомого шейха, а від-
так дервішом.] рвався до нього. Вступив у науку
до відомого шейха, [врешті став] [і став] й зро-
бивсь дервішом.

стор. ряд.

- 59 5 ...Абібула [виліз на вершечок гори] вийшов на гору...
- 7 ...Збита маса (камянних дімків) домів,...
- 8 ...і мінаретів. [Таж сама гушавина, що й на кладовищі.] Той самий хаос, та ж гущина, те ж кладовище...
- 11 ...червоною, [сіроюй зеленастою] зеленою й сірою...
- 12 ...стінах дворів, [які ховали од мужського ока найкращий двіт Бахчісарая (дівчат) (жіноцтво),] що ховали од людського ока жінок,...
- 14 ...горіхів, або (п'яв ся) (повяли гнучкі виноградні лози) вився по них гнучкий виноград...
- 17 ...перерости їх [та немов подавали на небо свої золоті півмісяді. І над всім цим повисли стіни рудих (скель) гір, (нагрітих) спалених] [, щоб скупати] [покласти] [занести] немов купали в блакиті жовтий півмісяць. А долі, на виднокрузі, [стояли] простяглись гори, руді, спалені...
- 20 ...обвіяні вітром, [(закритими круглим камінням) з круглими скелями, як велетенські чалми...]
- — ...й безлюдні... [(Навкруг Абібули стояла тиша. Його душа немов плавала в безкрайї блакиті неба, такого теплого, такого ясного, такого тут широкого.) (Над Абібулою (було так тихо, спокійно) висіло таке широке й високе небо, таке ясне й тепле, а навкруги була така тиша, спокійна (німа тиша, що)) Йому було радісно. Раптом він згадав, що Мір'єм, його сестра, прохала його] Круглі здорові скелі лежали на них, як велетенські чалми. Життя клетотіло внизу, в глибокій долині, а тут стояла тиша. Тут було небо, тепле, блакитне, в якому пливла і співала душа Абібули. Йому тут було радісно й добре. Дервіш сидів так довго. Врешті підняв ся. Згадав, що Мір'єм прохала...
- 27 ...батькові [в крамницю]...
- 28 ...вранці [на роботу] в крамницю,...
- — ...він їх забув. [Треба було (йти) (нести) поспішати, бо наближавсь час, коли старий кидав ро-

- боту та йшов до кавярні.] Абібула обіцяв сестрі це зробити і тепер поспішав, що застати батька в крамниці, поки він не пішов до кавярні.
- 59 32 ...він йшов [вузькими, покрученими вуличками, повними каміння й м'якого пілу. Він сунувся (немов) поміж двома високими білими стінами, немов вузьким та безконечним коридором,] вузькою, покрученою вуличкою, немов [підземним] коридором, повним каміння та м'якого пілу..
- 34 ...З обох боків (вулички)...
- — ...здіймалися [високі, білі]...
- 35 ...фіртками, з (високими)...
- 36 ...стінами, або [загратованими]...
- — ...вікнами [. На частих закрутах вулички], з ґратами, як у темниці. На частих заламах...
- 39 ...з [незліченними] тоненькими...
- 60 3 ...просувалися [, (білі,) як привиди, щільно закутані в біле, (жінки,) мов білі черниці, (татарки) жінки] жінки, [з головою] завинені в біле, мов білі черниці...
- 5 ...Инколи [білі стіни розривалися] розривалися стіни...
- 6 ...вузенькі [вулиці] ходи...
- 7 ...на мить хвилі [черениці] дахів...
- 8 ...знов тягся [йшов вузький] коритар. [Де-коли] Часом...
- 9 ...несподівано (в стіні) у фрамусі...
- — ...стіни (висічений з каменю)...
- 11 ...обліплений [барвною] весь...
- 13 ...мертвого [города] міста...
- — ...в якому доми [нагадували] стояли, немов...
- 15 ...жінок [—Лазаря] [скидалися на Лазаря] лякали, як Лазарь...
- 16 ...закутаний [весь у білі рідна] ще у білий саван...
- 17 ...Посеред вулиці (йшов по м'якому пілу) [тихо ступав задуманий дєрвіш і з побожним настроєм часом] тихо ступав сумний дєрвіш й побожно...
- 21 ...Чим [більше наближав ся] блище підходив...

стор.	ряд.	
100	—	...до (базарної)...
—	22	...тим виразніше [до вух його долітав гомін базарного життя.] вуха його ловили гомін життя...
—	24	...тишу (стукотом) [тупотом] стуком...
—	25	...арб і [риком] ревом...
—	—	...худоби. [А коли Абібула вийшов врешті на базарну вулицю,] Коли ж Абібула [вступив] дійшов до базару...
—	26	...після тиші [він здався] став...
—	27	...Правда, [до цього він звик, але сьогодні це не підходило під його настрої.] З обох боків вулиці він звик до [його] цього, але сьогодні це розбивало настрої. Вузьку [вулицю,] покручену вулицю, глибоку...
—	31	...а ніж будинки. [Все, що в них робиться, все те робилось] Тут все робилось...
—	32	...на вулиці. (Абібула минав) [Осьде пекарні (, де). (, В них) (, Там)] Гладкі «фурунджі» по пекарнях...»
—	34	...такий вогонь, що [робилось душно на вулиці. Рядом шевці] аж на вулиці ставало душно. Шевці...
—	36	...ноги [на низькому помості] під себе, ледве помітні з за купи товару...
—	37	...та золотом [, ледве помітні серед навалу товару, синього, жовтого, червоного й чорного. Червоні дитячі капці висять низками, як стигла перчиця, а жовті постолі, мов зліплені періжки сохнуть рядами на вулиці, на сонці, блищать мідна посуда, мов]. Низки червоних капців, як стигла перчиця, висіли в крамницях, а постолі, мов свіжі періжки, сушилися рядками вздовж тротуарів. Блищала мідна посуда, як...
61	2	...й тремтіли [од сильних ударів] під молотом...
—	—	...майстра [в нову мідницю] нові мідниці...
—	4	...май-ляй-мі! [кричав над вухом високий] верещав...
—	5	...пануга [гукав] [одно товче] своє товк...

- 61 9 ...[На залізних гаках висіли в ятках.] Висіли в ятках...
- 11 ...повітря. [Шкварчать, пишдять і курять синім чадом] Шкварчали, пишдали і синім чадом курились смачні...
- 13 ...біля фонтанів. [Скрізь шмигають й проскакують поїд руки малі татарчата з мисочками шовковиді і мов горобді двірінькають:] Шмигали по-їд руки з стиглою морвою малі татарчата й мов горобді двірінькали:...
- 16 ...пшкен-бут! [Стамбула!...]
- 17 ...Всі руки [, (як в крові), в червонім соку, як у крові. На (свіжому) зеленому сінї, привезеному з гір, повному гірських квіток, лежать старі татари, з білими чалмами і білими бородами і ждуть покупців.] заліті червонім соком, як кровью... На зеленому сінї, з горових полонин, з запащними квітами, лежали старі татари у білих чалмах і ждали покупців.
- 21 ...Раптом вітер (зриває) [здіймає] [зірвав] [збив] зняв [цілу] хмару [куряви] пилу...
- — ...закрила все. (Нічого не) Все щезло...
- 22 ...із туману [випливають], почали випливати...
- 23 ...халатах, що [тихо сунуть вузькими хідниками] сунули тихо по хідниках, а там...
- 25 ...дибулі; [сліплять очи довгі мідяні коновки, повішані через плече продавців молока.] сліпили очи мідні коновки, довгі, як сурми, на плечах,
- 28 ...дрова [рубавть, кидають перед себе:] рубали, хвалили своє молоко:
- 30 ...[Дзюрчать] Дзюрчали...
- — ...фонтанів, [лядять й щебечуть у клітках] лящали та щебетали...
- 31 ...у клітках, [завішаних]...
- — ...поїд піддашшям, [свистять стругами бондарі, що тут таки у чорних печерах, сповнених свіжою ліщиною, готують обручі] свистів стругом бондар,

- що тут, у чорній печері, повній ліщини й запаху
ліса, робив обручі...
- 61 33 ...обручі. [Вихиляються] Вихилявсь...
- 34 ...з крамниці [і купують на сонці білі бороди
червоні фези. Сохнуть на сонці великі (білі) вила
із загнутими й осмаленими кінцями] й купав на
сонці свою білу бороду, червоний фез. Сохли
вдовж стін великі вила [й розчепірили,] і наста-
вляли засмалені кінці...
- 37 ...літери [на вивісках розчепірюються, як] повзли
по вивісках, наче...
- 38 ...голосом [зазивають спраглих продавці лімонаду]
кликано спраглих по лімонад:
- 62 1 ...І [тягнуть ся до них руки.] простягались [туди]
у той бік руки..
- 2 ...каварень [витикаються на вулицю довгі дибухи]
стирчали, як ліс дибухи...
- 3 ...диму [повзуть] повзли...
- 5 ...на продаж, [намагається всіх перекричать.] на-
магавсь усіх перекричати..
- 6 ...[Блищить на сонці черепиця та кольорові вікна
в мечетах, палають вогнем] Блищала на сонці
черепиця дахів, [горіли вогнями] світилися вікна
в мечетах, пашів...
- 7 ...камінь, [горять] горіли...
- 8 ..фези, [кричать] кричали...
- ...продавці, [дзвенить] дзвенів...
- 9 ...безперестанку (льється) [дзюрчить] дзюрчала...
- .. вода, [запірають] запірає...
- 10 ...часнику, [брязчить посуда, шварчить (страва)
шашлик, душить пил] брязчала посуда, шварчав
шашлик, душив всіх пил...
- 13 ...тісноті [проскочить, новенький (сл. нерозб.),
проскакував часом, занявши всю вулицю новий...
- 15 ...щось чуже, (і несподіване і зникне) негармо-
нійне й зникав..
- 18 ...мінаретів (, серед блакиті неба) серед блакит-
ного неба...

стор. ряд.		
62	19	...жалібний [поклик] [заклик] [крик] спів...
—	—	...муезінів: [до всіх достойних:]...
—	20	...на поклін [до великого Бога,] Богу,...
—	21	...Магомет його [післанець] пророк...—Після цього абзаду в рукопису стоїть «IX/X» (очевидно неповна дата писання твору).
—	23	...так [щільно]...
—	—	...до (білого) надгробка, (над яким працював) [на якому видовбував напис,]...
—	24	...одрізнити од [білого каменя] [нього] каменя...
—	25	...окуляри [мало] не...
—	26	...роботи і [весь]...
—	27	...настрої, [усе довбав святі слова з корана. В чорному холодку] довбав з корану слова. У чорній пащі...
—	30	...немов (живі татари,) там зібрались поважні гості. [Робітник спав на ляді] На ляді спав робітник...
—	32	...простяг сухі ноги. Зморщений, (знищений)] ноги. [Сухий] Зсохлий, зморщений...
—	36	<i>В рукописові: ...«він був, так як без рук.» «так»—дописано черв. чорн.</i>
—	—	...рук. [Він кинув роботу і зараз таки] кинув роботу й...
63	1	...яка [облетіла вже весь] вже облетіла...
—	3	...Рустема. (Мулла Смаїл) Батько...
—	5	...пище (для нього якісь)...
—	6	...смієть ся (над постановами пророка Магомета (святого корана) (над старими звичаями і над самим) із давніх звичаїв і навіть з корану...
—	7	...А що найгірше [, немов на злість батькам, Рустем]...
—	—	...в кавярню до [батькового ворога]...
—	8	...«який з муллою у сварці»—дописано червоним чорнилом...
—	10	...—[Я чув, що] Кажуть,...
—	—	...лихий на [нього] сина...
—	—	...не хоче (одружитись) [брати] сватать...

стор. ряд.

- 63 11 ...хоч [мулла Смаїл подав вже слово батькові ії, обізвав ся Абібула] батькі замінялись вже словом, сказав Абібула...
- 17 ...Сулейман (любив) ходив на...
- 19 ...через дорогу (і, яку він). Вже 30 літ...
- 23 ...такої [звісної багатої] відомої в місті...
- 25 ...було (повно народу) аж тісно...
- — ...тісно [Сам хазяїн поїхав до Семфірополю] Хазяїн поїхав у Семфіропіль...
- 26 ...Рустем та (молодий)...
- 28 ...блідий [і], хоч...
- — ...веселого. [Каву розносив не] Служив він гостям не...
- 30 ...щоб він (приніс) подав...
- 36 ...похмурі, [вони були]...
- 64 4 ...з того [часу, як витягли з вогню] саме часу, як мало не згорів на пожежі...
- 8 «своїх»—дописано червоним чорнилом.
- 13 ...в нього (загорілись) спажули...
- — ...вуха (просвічували) світились...
- 15 ...Бекір: (погано нам) служи...
- 21 ...і побіг [на зустріч товаришеві] йому на зустріч...
- 28 ...Як [почув] дізнавсь...
- — ...батько, (що там осміюєть ся мулла, що знає (дбає) тільки (про) свою десятину, не розуміє корану та підтримує темноту народню) який зміст пьєси...
- 29 ...«дурень»—дописано червоним чорнилом.
- 30 ...злякавсь [тай назад] й не хоче грати...
- 31 ...[Ну, то байдуже, знайдемо другого...] Ну, це байдуже, десь знайдемо другого...
- 32 ...—[Знаєш, завзялись] Завзялись...
- 35 ...—Пусте... [ти ж знаєш, що лиш] тут, знаєш, могила тільки поможе...
- 36 ...старих (буде) піjde...
- 37 ...така: [тут] сьогодні...
- 38 ...вірний [чоловік] товариш...

стор. ряд.

- 65 1 ...—Добре. [Приходь хоч] Я принесу... А ти приходь...
- — ...треба порадитись... (будуть наші...)
- 3 ...Рустем (знову вернувся до своїх обов'язків) мусів [його] покинуть товариша:...
- 5 ...[Але тільки тільки] Та не...
- — «...як хтось (його покликав) гукнув знову»,—«знову» дописано червоним чорн.
- 10 перегнувшись [од важкого кухля] над важким кухлем...
- 16 ...«Рустем так хапавсь прочитати, що мало не подер листа»—дописано червоним чорнилом.
- 18 ...Я вже (знаю) чула...
- 26 «добре»—дописано червоним чорнилом.
- 33 ...поїде. [Тітка] Мати...
- 38 ...«як і перше»—дописано червоним чорнилом.
- — ...Сулейман [скинув] поскидав...
- 39 ...на (канапу) софу...
- 66 1 ...дибуха [справляв]. Він справляв...
- 11 *Від слів:* ...«От тільки зберу трохи грошей»... і *кінчаючи:* «І до війська беруть»—дописано червоним чорнилом.
- 15 ...«далі»—дописано червоним чорнилом.
- 22 ...на полі, [серед будяків й пилу] між будяками й пилом...
- 28 /...ступав по [святій землі] Азії...
- 30 ...А може [тут саме ступали] до цього місця торкались...
- 36 ...на нього (великі, страшні) страшними...
- — ...очима [одрубана] відтята...
- 37 ...було йому [моторошно] страшно...
- 67 5 ...ворушив його, [як болючий зуб, що щемить] немов болючий зуб...
- 6 ...легкою [(щб) та могла (підійнятися) злетіти, як хмарка (до сонця) до Бога... Він...] й могла [злетіти] злінути в небо. Так щире він...
- 8 ...не було. (В теке було) Скрізь...

- 67 9 ...темно. [Він притулився до (тополі) стіни і вбірав] Абібула став під тополею. Чекав. [Він] Дививсь на зорі і вбірав...
- 12 ...крутилась, (як на підпитку (сл. нерозб.))...
- — ...душа [передчувала радість] сподівалась росокошів...
- 15 [Раптом на вугла висунулась] Враз од стіни одділилась...
- 18 ...Те (тихе)...
- 20 ...Дервіші (почали надхо) помагу збирались...
- 22 ...у білих чалмах, ((сл. нерозб.), мов) мовчазні [та] і поважні...
- 25 ...блмнув [вогонь.] несмілий вогник.
- 26 ...[Спішним] [Швидким кроком] Тихо ступаючи...
- 27 ...і знов [подався] вернув...
- 30 ...[Десь далеко] Серед тиші чутно було як десь далеко...
- 32 ...мовчали. [Чутно було, як] Дзвінко...
- 35 ...«мовчки»—дописано червоним чорнилом.
- 36 ...під яким щось [застогнало, і почали здійсмати слабого.] стогнало.
- 68 1 ...хтось (прошепотів,) сказав (пошепки) стиха...
- 3 ...«як перебиті»—дописано червоним чорнилом.
- 4 ...не здійсмав очей з [чорного]...
- 7 ...мигнул[о]а [щось] [чорне] тінь...
- 8 ...розлігся [поклик] спів муезіна—
- 11 ...В теке було [сливе]...
- 12 ...дві прості [карасинові] лампи [з рефлекторами].
- 13 ...нерівні, [давно] колись ще...
- 17 ...духом поту. [Почалась] [Люде] [Босими ногами ставали люде] Люде ставали рядком і прикладали руки до вух: ми слухаєм, Боже!... Почалась...
- 19 ...мусульманська (служба Божа) відправа...
- 21 *В рук.*: «брали благословення» замість «вклонялись».
- 25 ...«немов жива каблучка» — дописано червоним чорнилом.
- 26 ...в шейха (було поважне, немов) стало поважне наче...

стор. ряд.

- 68 — В рукописові: ...«Очи спустив у пим(?)», [немов дививсь на] розглядав...
- 30 ...лежав [слабий.] недужий.
- 31 ...«Усі чекали»—дописано червоним чорнилом.
- 32 ...з одних грудей, (вилетів) почався...
- — ...Повільний, (рит) роз мірений...
- 33 ...розмірений, [скорій речитатів. Слова в пісні гупали] [виразний] скучний. Слова пісні [гупають] гупали...
- 36 ...дзигарі [лічили хвилини] рахують хвили...
- 69 6 ...без передишки. [Довго так] Все тіж слова, усе той [сам] темп. Так...
- 10 ...свого тіла [. Все злилось], ні тіла сусідів. Всі вони злились...
- 11 ...разом, (в одні спільні груди)...
- — ...в одно [спільне] суцільне тіло, (що разом гой)...
- 12 ...який (співає) веде...
- — ...довгу, (безконечну) скучну...
- 15 ...—[Ла іль-ал-ла...]—Ла-іль-Ал-ла... Не то скучно стає Абібулі...,
- 16 ...хочеться. (Мізок гойдається, як у колиці. Та) Щось налягло на мізок. А проте...
- 22 ...[Враз усе тихо. Шейх спустив очи і молиться сам. Тиша обняла] Сумно так стало в...
- — ...застигл(о)и, (хоч мізки все ще гойдаються, як у колиці, все ще гойдаються, розколиканий дух...) а в серці щось неспокійне, там щось ворухиться...
- 24 ...Клубком (щось)...
- — ...в грудях, (капає) бере...
- — ...за горло. [Ти один] хочеться крикнути: ти один...
- 28 ...—Алла!
[Збудилась назбірана сила і всіх підняла з місця]
Й збудив назбірану силу. Всіх зняв на ноги...
- 30 ...Абібулі (ноги) тіло...
- 32 ...Велика радість. (Він весь тремтить.) Побожний рух...
- 35 ...коло. (Жива) (Довгі халати, білії чалми.) Вінок з халатів та з білих чалм.

стор. ряд.

- 36 ...чалми. (Бадьора) (Жвавіща) Радісна...
- 70 2 ...плавко, поволі, (раз в той бік, раз в другий) (ледве помітно, де далі швидче) у такт...
- 3 ...колом (і перед шейхом згинають чалми. (Легідні вітри, теплі.) ((Хитаються) Гойдаються (коло) з боку на бік і низько (гнуться) згинають чалми перед (сл. нерозб.) своїм шейхом). (Широкі стають круги) (Хвиля тіл зростає) (Хвиля з'єднаних тіл— то виростає, то знов спадає. Гойдається мізок, як у колисці), немов легідні хвилі гойдають водні лілеї. Схиляються чалми в честь шейха, гойдається мозок, як у колисці, душа бажає розгону й де далі зростає рух. Здається, вітри мідніють, підхоплюють коло. Все швидче тай швидче. Зростає пісня... дужчає голос. Обличчя сяють...
- 14 ...[Той крик й собі зростає,] Ростає той крик...
- — ...все вище (і вище, підхоплює тіло, стає дикий-шим,) як дикий звір в горах, тягне з собою...
- 17 ...(Вже не стає сил... знемога... Абібула плаче...)
Бліді обличчя [кривляться] скривились,...
- — ...тіло (витягається, як у конвульсіях.) б'ється у корчах...
- 20 ...Та ось [високий тенор]—потіха[, сила підходить].
Мов впала з неба...
- 21 ...бадьору [і радісну] ясну...
- 28 ...грудей [вилетів той] вихопивсь...
- 29 ...Боже (маєш) даєш ліки [на слабости, яким ніхто не pomoже. Мов ду] там, де вже ніхто помогти не здолає. Думаю...
- 32 ...(Тепер всім радісно, є нові сили...) Дика радість (вхопила) ханає за серце...
- — ...чує, [що] як...
- 33 ...великі, [незмірні] незмірні...
- — ...у його [члени] [руки та ноги.] члени...
- 36 ...бачить небо, [залите світлом. Він вже не може] усе в огнях. Бачить троянди, червоні гранати, [море квіток] білі лілеї... Горять... цвітуть... [падають] [лежать] лігають. Цілий дощ квітів... Ллють

- пахощі в груди. [Не можна дихати.] Сильні... небесні.. Трудно так дихати... Він вже не може...
- 71 1 ...співати [пісні]...
- 4 ...одно тіло, (всі один голос) (яке) що скаженіє у рухах...
- 7 ...А пісня [підбадьорує] бадьорить...
- — ...льється, (як з самого неба) (мов) як з неба...
- 9 ...в долоні... [Хтось істерично смієть ся] От хтось смієть ся...
- 14 ...скаженіє, [крик]...
- 15 ..пес... [Скачуть голови] Бьють китиді фези, мотаються голови...
- — ...голови, [плигає] підплигує...
- 19 *В рукол-сові:* ...«Небо розкрилось... Янголів видко... Їх білі крила...»— дописано червоним чорнилом.
- 23 ...«Тандюйте, радійте»...— дописано червоним чорнилом.
- 24 ...Море [росходилося] бушує...
- 25 ...щоб все [заяти] затопити...
- 26 ...Тоді [шейх простяг над ним руку] простяг шейх руку над ним...
- 28 ...до плеча. [Сколихнулось] [Піднялось] Знялось...
- 29 ...біле рядно: [слабий, безногий, що досі лежав чорною купою в кутку теке, (поповз) підліз, немов павук, під нього.
- Радісно заспівав на ним тенор, бадоро.] недужий, волочучи ноги, немов павук [той], підліз під нього.
- Ще веселіше заспівав тенор, ще бадьоріше...
- 31 ...Немов (поїв усіх сділющою водою, немов водив) до танцю. Водить...
- 33 ...тіни. (Росколихане) Розгойдане...
- 34 ...хвилі, (ще вищі, сильніші.) високі, сильні...
- 35 ...Абібула (лиш чує той прибій серця. Тіла не чує. тіло десь щезло. Цілком десь зникло. Дух летів в гору, тріпав крилами, і поривався...) не може спинитись, не має волі. Чужа якась сила вхопила тіло, б'є, крутить, (скаче як в перелогах.

- Він навіть не чує тіла) волочить. Тіло німіє, (наче) тіло зникає. (Воно) Десь щезло. (Лиш) Дух (лишився і поріна) підняв крила, (тріпав крилами і пориває) летить і пориває...
- 72 4 ...Мов з (батога) туги...
- 5 ...«сміється» — дописано червоним чорнилом.
- — ...пісня, як [вітер. Божеволіють дєрвіши—браття і] вихор. Росте божевілля. [Вьються над білим рядом] Плазують круг ряден...
- 9 ...в лемент. (Гарчать. Ревуть. Скрегочуть. Ригають. Труться лобами. Гавкають часто.
Гав-гав-гав-гав.) Тремтить теке, хвилює світло, скачуть на стінах налякані тіни і хмарка білої пари висить над колом. Ось ось упаде блискавка [, ударить грім]. Оось ось ударить грім [і Божа], розколить стелю і Божа сила ввійде в слабого.
- 15 ...хвилює [біле рядно] рядна...
- — ...знімає вгору, [і слабій] немов тумани й...
- 16 ...на ноги. [Встає, і твердо ступаючи] Встав, твердо ступає...
- 18 ...повиті млою, [стоять нерухомо,] застигли, як скло...
- 20 ...Врешті [опамятались, знялись. Як п'яні хитаються] хитнулись... Як п'яні...
- 21 ...— Живий! [вилітає всім] гуркоче грім...
- 24 ...«Хапають за плечи, за шию» — дописано червоним чорнилом.
- 26 ...«Хай!.. хай!..» — дописано червоним чорнилом.
- 31 ...[Пропала свідомість. Нєстяма.] Щєзла свідомість. Повна нєстяма. Шалєність.
- 33 ...руки і [видів] [згук] кинув глухо...
- 73 2 ... (Усі зітхнули. Підняли) Потому зняли...
- 9 ...важко [лежали над кістками] вкривали кістки.
- 10 ...ханів. В [тихому] чорному...
- 11 ...[Тихо] Знов тихо...
- — ...по (святій землі Азіза і поволі повзли по ній, як тіни, дєрвіши) святому Азізі. Ніс в серді ра-

дість, [в голові думи]... За ним поволі, повзли, як тіни, гуртки дервішів.

[Абібула був хоч втомлений, та радісний. Очи в нього горіли, тіло приємно тремтіло. На душі було легко. Він думав про батька. Яка шкода, що батько, хоч богомільний, (та) проте не дервіш. От і батько зазнав би таких радощів, як він, йому легше було б миритись з усіма незгодами життя в (такому) єднанні з Богом. Абібулі згадався чогось і Рустем. Жаль того грішника. Абібулі хтілось, щоб всі люде стали дервішами, вони б менче страждали, були б щасливіці та більш готові до того дня (Аллах більшу б ласку), коли подув вітру принесе останній згук сурми...

Захоплений своїми думами, Абібула не помітив, як як підійшов] Абібула навіть не стямивсь, як опинивсь біля...

- 73 15 ...Його (збудив) вивів...
- — ...«якийсь»—дописано червоним чорнилом.
- — ...згук. [Наче] Немов...
- 16 ...скригнула, [немов] чи...
- 17 .. побачив[, як якась (людина) тінь мигнула] на вулиці тінь, що мигнула...
- 18 ...швидко щезла [на закруті вулиці]...
- 20 *В рукописові:*... «[Вдома всі спали] А вдома, здається, всі [наче] спали...»
- 21 ...Джіафер [чекав до себе] сподівався...
- 22 ...час усе (самому нагодувати) доглянути...
- 26 ...Джіафер [згадував] думав про...
- 27 ...стало ся. (Особливе) Найбільш...
- 28 ...по європейському [в яких][. У них]. Там,...
- 29 ...не було (європейського. Ті) східнього. Оді...
- 30 ...«так [суворо] гостро заказані кораном»—дописано черв. чорн.
- 31 ...все це [було]...
- 32 ...недавно [причиною незгоди з жінкою.] ще викликало у них незгоду...

стор. рлд.		
73	33	...«яка знала страх божий»—дописано червоним чорн.
—	—	...вихована у [страху Божому, на]...
—	34	...«та забобонах»—дописано червоним чорнилом.
—	—	...не могла [погодити ся з гаурськими примхами чоловіка] вибачить чоловікові гаурських примхів...
—	35	...не зрадником [старовини. Він знав]. А він, купець, [який] що...
—	36	... мав [зносини по за своїм краєм, роз'їздив по чужих землях, побував навіть] діло з [різними людьми] ріжним народом, їздив по чужих землях, побував...
74	3	...приеднатись до [тої культури] неї...
—	4	...дуратись її. [Джіафер не знаходив співчуття своїм поглядам у жінки і в них раз-у-раз виникали непорозуміння. Коли він вимагав у неї]. Жінка не поділяла чоловікових поглядів і нарікала, сварилась. Коли він хотів,...
—	9	...він ламає [заповіти] завіти...
—	—	...корану та (робить їй) завдає їй...
—	10	...Джіафер [її не силував] не бажав її силувать...
—	14	...що вони [не переносили один одного] обридли одно одному...
—	15	...«в них»—дописано червоним чорнилом.
—	19	...Рустем навіть [нарешті] в кінці...
—	20	...Натура [більш]...
—	22	...мало по малу [втягував ся у просвітню] втягався у...
—	24	Джіафер був [стурбований] [невдоволений] лихий..
—	—	З спектаклем, [який був уже ділком готовий] вже зовсім готовим...
—	25	...не везло. (Він) Джіафер...
—	28	...особливе (дякуючи тому) через те...
—	29	...так багато (всяких важних для мусульман питань.) болючих сторін мусульманського життя...
—	32	...хлопотатись [коло] біля..
—	34	...стіл (коньяк, який любив.) свій любимий коньяк.
—	—	...що (його вживає. Його огрядна цюстать) вжи-

- ває заборонений трунок. Оглядна постать Джіа-ферова...
- 74 39 ...Рустем, той (пізно) (не рано) [пізніше] не швидко...
- — ...поверне з (каварні) роботи...
- 75 4 ...молодших [татар.] софт...
- 9 ...верткий, (похабний, він сміяв ся) висмоктаний, він говорив...
- 12 ...нерадий [гостеві.] [з гостя.]...
- 13 ...сміявсь (ефенді) Мустафа...
- 16 ...в сад (Альон!) (Allons!) Pur passer le temps... весело буде... ха... ха... [Се вре.] Се vгаі!..
- 18 ...коли (говорив) вимовляв...
- 19 ...на всі боки (і дививсь в) (та оглядав всіх)...
- 22 ...дрібні новинки, [з (свого) товариства (усяких) місцевих урядовців.] які займали його товариство...
- 28 ...«а софти уважно роздивлялись альбоми» — дописано черв. чорнилом...
- 30 ...зразу (накинув ся) налетів...
- 32 ...оддати [свою шопу для спектакля.] шопу під-театр...
- 33 ...і сьогодні [прийшов до мене в крамницю з (своєю) одмовою.] приніс свою одмову...
- 35 ...—Через що? (Рустема дя звістка неприємно вразила.)...
- 36 ...—(Шевно боїться...) Боїть ся...
- — ...каже, діло; [нарікатимуть...] що люде скажуть...
- 76 1 ...—Що-ж [його робити?] тепер діяти?...
- 3 ...обізвався [Абдураман.] Абдураім...
- 12 ...слухає своїх (мулів, та) імамів, і...
- — поважає їх. (Яке ви маєте право нехтувати зразу) А ви хочете зруйнувати...
- 13 ...його віру, [коли ви нічого тепер рівнодінного не можете дати] хоч замість того нічого рівнодінного не дасте...
- 15 ...Народ треба (перше) раніш...
- 16 ...педагогичним (по тре) вимогам, зробіть...

стор. ряд.		
76	17	...його (грамотним) письменним...
—	—	...дайте [користну книжку...] коран на татарській мові, бо арабської він не розуміє й через це темний...
—	24	...темна, (нещасна) безправна...
—	25	...культури (зробити рівною) зрівняти в правах...
—	27	...Джіафера, (од якого він) яке його...
—	34	...«Laisser faire, laissez passer!»—дописано червоним чорнилом.
—	35	...на нашу (жінку) татарку...
—	37	...наші дами... [Шарман!...] Charmant!..
77	1	...«і брєлюки забряжчали»—дописано червоним чорнилом.
—	6	...—Ах, [пардон!] pardon!..
—	7	...поможуть (нашій темноті) у нашій вісталости...
—	9	...читатиме (книжки) байки...
—	11	...боротьба з (забобонами) темнотою...
—	—	...Мулли (задержують) затримують...
—	16	свідомість [в народі. У нас стільки роботи, нас так мало, а ворогів так багато, що не знаєш, за що перш братися]... Біда, що нас мало, роботи багато, а ворогів ще більше... А проте поборемось...
—	18	...поборемось. [Нам треба] Будемо...
—	20	...з неволі. [показати] Покажім...
—	22	...товариш, [все разом роблять] помішник мужчині...
—	23	чи багато [у нас таких жінок] знайдеться наших татарок...
—	26	...Абдураїм: [рахуймось] треба рахуватися...
—	28	...Від слів... «Не знаю, чого ви»... і кінчаючи: «...Про це вже писали: Касум Емін, і Ахмет Мідход, і Магомет Гаяс Ефенді»—дописано червоним чорнилом.
78	1	...а буде... (настоював) стояв на своєму...
—	2	...винищений (навіть) й заляканий...
—	4	...[—Господа,] Панове,...
—	6	...от подивіться: у (нас) [них] руских...

стор. ряд.		
78	7	«Tout le monde!»—дописано червоним чорнилом.
—	10	...дивлячись (просто на фенді Мустафу.) на фенді...
—	13	...—Знаєте, [господа] messieurs,...
—	15	...«Софти були на боді Рустема»—дописано черв. чорнилом.
—	17	...диму папірос та [пари] випарів...
—	—	...кави (стояв) зняв ся...
—	19	...потребу (літератури—оригінальної і перекладної) оригінальної літератури та перекладів європейських...
—	26	...казанський, а (те, що пишуть в Тіфлісі не всі розбирають) письменника з Тіфлісу не всі можуть читати...
—	38	...поки не [буде освічених учителів.] переробить всього учитель.
79	1	...Бекіра (який). Молодий хлопець...
—	2	...за порогом [і тільки з цікавості висунув голову за двері.] й зацікавлений висунув голову в двері...
—	3	...Потому [він]...
—	5	...блищали, а (каплаухі)...
—	10	...бояв ся, [що його проженуть] щоб його не прогнали...
—	17	...зведемо, (поставим на ноги...) посадимо на європейський стілець...
—	22	...Тільки коли знов [почались] знялись...
—	26	...хай [лишається] лежить...
—	27	...І буде (гріх, зле буде.) тому гірше, а ніж би [він] наївся болота... Гріх буде, зле...
—	39	...дивуючись (премудрости Аллаха, що все так розклав) Аллахові, [який] що все так мудро розклав...
80	7	...а мої дами (чекають...) [ждуть на мене] чекають...
—	8	...Ольга Іванівна[, сестра полідмейстра. Пійдем всі].
—	—	...Ха-ха! [Адье.] Adieu, messieurs!..
—	10	...на, фезі, [забрызчали] брызнули...
—	15	...за культуру... [Хоч в нім тільки європейського, що одежа]...
—	16	...[Без немилого гостя] По відході ефенді...

...Розмова [полилась вільніше. Молодь будувала нові пляни, критикувала старі, зашкарублі погляди, рвалась до просвітньої роботи.] велась вільніше...

— — ...Сміливі [погляди] речі

— 19

...поступового, [розворушували всіх. Бекір був просто приголомшений новими для нього думками. Спочатку він сперечався, обстоював погляди прищеплені з дитинства, але це лише викликало (на більш) нові суперечки, нові пояснення, одкривало йому невідомі досі виднокруги. Він мало не плакав, йому не містилося все це у голові Його очи горіли раз з гніву, а раз з цікавості, а велики вуха світились, (як муш) немов мушлі проти вогню.] розворушили всіх. [Нові думки приголомшили Бекіра.] Бекір уперше чув такі речі, грішні, зухвалі і був приголомшений (sic!) [навіть] ними. Він боронився, стояв на своєму, упертий, немов ослик, і мало не плакав, коли міцні, здавалось, як мур основи старої віри хитались і падали під новим словом. Це просто не містилось в його голові. Очи в нього горіли безсилим гнівом, а вуха світились, немов рожеві мушлі...

— 27

...з Джафаром [пробалакали до ранку] все ще вели розмову...

— 28

...Рустем [все турбовався, що його досі не визнають учителем в село, куди він прохався] турбовався. Що значить, що й досі не дають йому школи?..

— 30

...попрацювати ще [поміж сільським людом, а він мусів для шматка хліба (скінчивши) (пробувши 10 літ у медрес,) подавати гостям каву, хоч пробув десять літ в медрес софтою та готував ся до іншої діяльності.] на селі, між сільським людом, а тут він мусить гаяти час та подавати в кавярні каву. Не на те ж він скінчив медрес, дванадцять літ був софтою... [У дружніх розмовах минула ніч.]...

стор. ряд.		
80	37	...і його [стріло сонце.] стріли перші проміння сонця...
—	38	...Бахчисарай, (це) що хвилював як...
81	1	...до неба, як [душі праведних.] праведні душі...
—	5	...жалібним [криком. Над] співом. Високо над...
—	6	...містом (роозляглась) несла ся...
—	—	...музика, [наче ридання грішних душ і] як передсмертні ридання грішників й...
—	9	...«А сонце вставало»—дописано червоним чорнилом.
—	11	...шукав [(такого) потрібного будинку] будинку під сцену...
—	12	...знайти. (Де-хто одмовив) одні одмовили...
—	15	...Народу (було) [найшло] зібралось (так) дуже...
—	18	...як далеко (посунулась) сягнула...
—	19	...гріх та [зопсуте.] роспушта.
—	20	...Бахчисарай [сколошків ся] аж клетотів...
—	22	...що про (пьєсу Рустемову) Рустема.
—	—	...Сотні [обурених]...
—	25	...був мулла, (в якому всі признали портрет відомого) темний, забобонний визискувач народу, який...
—	31	...зубами. [В тому] [подумайте!] Коли-ж се видано! В тому...
—	34	...прав, (хоче) добивається...
—	36	...зробити гяурів [із] із всх...
—	39	...Він сам (гяур) невірний та бейнамаз, (і кіафір)...
82	1	...Смаїла, що [викохав такого (невдалого) безпутнього сина.] мав на старість таку потіху...
—	6	<i>В рукописові:</i> ...«одна душа, а ніж багато»...
—	10	...особливо [вразила промова] вразило те, що сказав...
—	11	...Рустем, [яку тай сказав]...
—	12	...на темноту [і палко кликав] й закликав...
—	20	...з його бурчання [та (поодиноких) окремих], з окремих...
—	22	...«у своїй хаті»—дописано червоним чорнилом.

стор. ряд.		
82	23	...над тям [і часто кидала шитво.] питанням і [покидала шитво] не мала сили спокійно шити.
—	27	...хатину [та розсипалось по хатах, грезетових килимах, на стінах та тільки], мигтіло по злогоглавах і лиш дратувало...
—	—	...істота, [мучилась живими] гризлась сумними...
—	32	...Ніколи перше, [до знайомства з Рустемом] поки не знала Рустема...
—	33	...хатина не [здавалась їй] була для неї...
—	34	...у цих мурах, в [маленькому] тісному...
—	35	...подвірі[, в якому завжди] [. По ділих днях там]. Там днями ділими...
—	37	до вечора поратись [коло своїх] біля...
—	39	...зовсім не (знала) почувала туги за [широким]...
—	—	...світом, за [невідомими принадами життя] невідомим життям...
83	2	...Коли б [її мати тільки знала] мати дізналась...
—	3	...робиться [тепер] нині...
—	4	...ввійшов у неї [через те, що вона], бо...
—	6	...вона [мала стільки приємностей. А тепер вони здаються їй дрібними, не цікавими. Вона любила] була щаслива. Любила...
—	7	...снувались довгі (кольорові)...
—	—	...з чудними візерунками [тихе та (м'якче) тепле гніздо, вистелене], вліталося тихим та теплим гніздом, вистланим...
—	9	...гризетами, [обкладене все] обкладеним...
—	11	...мов горобді (на стрісі.) коло зерен...
—	16	...вродило (тугу) души...
—	23	...І ось тепер [вона мучилась думками] її мучили думки...
—	27	...було душно, (вона мала) [не було чим дихати], і трудно дихалось...
—	28	...дихалось (низьки стіни гнітили її) ниська стеля гнітила...
—	30	...робити, як [дізнатися] довідатись...
—	31	...Чи поспитати [тітку] матір? Ні, [тітка] мати...
—	35	...блукала [по стежках] стежками...

стор. ряд,		
83	36	...брукованого [подвірря, серед повної тиші,] двору..
—	36	...не знала, [на що зважитись.] що їй робити.
—	37	...побачити[, щоб передати листа до Рустема.] та передати листа...
84	1	...певно [десь ганяє] ганя...
—	2	...Раптом щось [у хвіртку калатнуло.] калатнуло в фіртку...
—	6	...і побігла [одчиняти.] на зустріч подрузі...
—	13	...на мене, коли я [гудила Рустема] сміялась з Рустема.
—	16	...Мірієм [зблідла] поблідла...
—	18	...рада тепер, що [не оддала мене Рустемові] я не за Рустемом...
—	19	...які гарні [нагітки!] квітки!..
—	26	...до батька, а я (крізь шпарку) (з вікна й заглянула) з вікна й зирнула...
85	8	...Аби (він був живий та здоровий.) йому нічого [гіршого] не сталось...
—	11	...людям, щоб (вони стали) всі поробились...
—	16	...Аллахові. (Нічого ми) [Біди тут нема ще] Біда не така ще велика...
—	18	...тихі пісні, вони (гризли горіхи та їли) живились всякими ласощами...
—	23	...живемо [в своїх] по...
—	29	...в Аллаха[, в них теж є пророки.]...
—	—	...до мечету можна [пійти]...
—	30	...Ти (ніколи)...
—	35	...струмочком... (Вона біжить) Біжить...
—	37	...ріжні краї, [ріжних] всяких людей, (бачить) знає...
86	2	...—Знаєш, (мені заздрісно дивитись, як біжить вітер.) я заздрю вітрові. Як бачу, що він (біжить) (летить) біжить...
—	6	...той думки (приходять) лізуть...
—	7	...Чом [до нас]...
—	9	...«дядька»—дописано червоним чорнилом.
—	12	...Тут (так) мені весело, [подруги] тут всі мої подруги...

- стор. ряд.
- 86 15 ...заторохтіла, [як горох. В одну] немов горох. Сміх дзвенів в горлі, наче дзвіночки. В одну...
- 17 ...зібрала до купи... [Мір'єм навіть зацікавилась.] Вона зацікавила навіть Мір'єм.
- 20 ...[Потому] [Шерфе (захопилась) зібралась в решті бігти до дому, схопила (своє) фередже—мограме і завинулась ним, як шкаралущою, так що тільки очи блищали між білим полотном.] Врешті зібралась до дому. Схопила фередже і влізла в нього, як в шкаралущу. Тільки очи блищали на білім полотні...
- 23 ...Мір'єм [(зважилась) (рішила) поклала написати до Рустема листа] заходила писати листа.
- 24 ...безпечна, та [сей був найбільш відповідний час:] тепер це зробити найкраще...
- 25 ...мужчин (не було) нема...
- — ...в дома, а [тітка занята коло печі.] мати готує їсти...
- 26 ...витагла [з під софи каламар та шматок паперу і заходила писати. Руки в неї] каламар та клаптик паперу з-під софи і сіла за лист. Пальці...
- 27 ...не дуже [слухають, і на папері слова розлазяться, як раки.] слухались і слова розлазилися на папері, як раки...
- 29 ...в своїй опіці, [виводила] писала...
- 30 ...Мір'єм.—(Рустеме певне) Ти мене десь...
- 31 ...так довго не (писав. А я трівожилась...) пишеш. А я турбовалась...
- 32 ...що там з тобою (діється)...
- 34 ...«усього»—дописано червоним чорнилом.
- 87 1 ...не велика. (Батько) (Тітка) Мати (застав) застала (як я) (коли читала твої книжки. Сердився) Сердилась дуже. А тітка ще пожалілась), за твоїми книжками і пожалілась батькові. А батько давно був сердитий (на мене)...
- 4 ...у косах. (Тоді батько) Він дуже сердив ся...
- 7 ...[Щось стукнуло... Хтось йде.] Стукнуло щось... Почулись кроки.

- ...Серце в неї завмерло [і жах (поліз в очі) дивить ся з очей. Ні, нікого нема. То якийсь прохожий ляпає капцями по (тротурару) хіднику.] і очі поширились. Знов тихо. То певно прохожий пройшов попід вікнами...
- 11 ...мала учора, (знов пише Мір'єм.) писала далі.
- 12 ...той клаптик, [Написано] Там пишуть...
- 16 ...Більше [з того клаптика я] вже...
- 19 ...Мір'єм [аж]...
- 20 ...до серця. [Тітка кличе.] [Чогось] Десь мати кличе...
- 21 ...і кинулась (до тітки.) з хати...
- 25 ...тут не потрібна, бо я (дівчина, а) не хлопець, а [дівчина] «киз»!
- 26 ...Батько [дбає про] лиш знає свого...
- 27 *В рукописові: ...«*, як треба кричати. Абібула сливе не говорить, він все з дєрвішами. [Тітка] Мати...»
- — ...про те лиш (думає, щоб мене заміж оддати.) гадає, щоб швидче випхати заміж...
- 30 ...що вже говорю... (Коли тебе побачу?) Бувай здоров...
- 32 ...В кавярні (було)...
- — ...Всі ляди — вікна (були)... «настіж» — дописано червоним чорнилом.
- 33 ...у чорній [темряві вулиці.] п'їтьмі...
- — ...люлька (та папірос хвилями вилітав (на вулиці) з вікон, і осяяний світлом ламп, висить над (кав'ярнею) вікнами, як хмарка) вилітав з вікон й осяяний світлом, висів, як хмара...
- 34 ...Безладний [гомін голосів, брязчання] гамір [люду,] [гостей,], брязк...
- 35 ...філіжанок, (великі) білі...
- 36 ...Дзвінкий сміх, веселі обличчя, ліс дубухів з веселим вогником в люльках, окремі вигуки. Ляпають карти грачів, блищать мідяний казан з чорної печі, грають вогнями золото (картин) образів, де на склі змальована Мекка й Медіна та пишний Стамбул. Бренчить веселий сáнтер і (повна хата)

здається, що хата повна тим металевим гомоном струн. (Блищить) Кавярня блищала у темряві ночі, як велика ліхтарня, брєніла мов золота бджілка. Стрункий Бекір—в одній сорочці, (з голими) голі по лікоть руки, фєз на потилицю з'їхав, (бєє) бив в струни сантера, (вєсь) захоплений грою і настувбурчені вуха горіли у нього, як жар. Поважні хаджі, (задерши) з ногами на низьких софах, (обклались) з подушками під боком, смачно пахкали з люльок. Старий Сулейман, блідий як (смерть) мрець, тільки блимав очима. В кутку—Абібула. Молодь гра в кості і гучно сміється. Рустем не встигав розносити каву. А Бекір грав. Він сьогодні веселий. Мірєм (Йому пише) написала, що готова] гостей, впрілі обличчя, ліс дїбухів і брєнькит струн—все де мішалось [в одній картині] разом. Ляпали карти грачів, блищав мідний казан з чорної печі, грали вогнями [на склі] скляні картини,—[де з скла] весела Мекка, пишна Медіна й величній стамбул. Бринькав веселий сантер й засипав хату гомоном струн. Кавярня блищала у темряві ночі, як велика ліхтарня, гуділа, як золотий рій. Стрункий Бекір, в одній сорочці] заголив руки по лікоть», фєз зсунув на тімя і бив по струнах з таким завзяттям, що навіть не слухав, як його кликали. Рустем вже сам розносив каву. Поважні хаджі з ногами на низьких софах, з подушками під боком, смачно пахкали з люльок. Старий Сулейман, блідий як мрець, тільки блимав очима. В кутку пив каву Абібула. Молодь кидала кості і гучно сміялась. А Бекір грав. Бив струни, торсав, тунав ногами, крутив головою, заплющував очі—і під буденні розмови про ціну фруктів або фасолі—тоненький голос співав про милу, про муки серця, фонтани сліз, тонкі дівочі кіски. Ах ті красуні!..

стор. ряд.

- 88 27 ...дістати [посаду в мекбеті—і він викраде її з дому] мекбет—і він її [візьме] вирве із пекла..
- 29 ...Він [не буде більше] перестане...
- 30 ...що сидять (тут на софах, як) на канапах,...
- 32 ...готувати [молоде покоління для кращого, ясного життя.] нове покоління до нового життя...
- 34 ...по-між гостями, як вьюн. (На поміч Бекіра мала надія: він забавляє гостей. Бив струни, торсав ногами, підспівував й летіли згуки, як золоті низки, у морок ночі разом з осяяним димом. (Йому самому весело і він співає.) (Бекір підспівував.) Під буденні розмови про ціни фруктів, або баранини, тонкий дівочий голос сповіщав про муки серця, фонтани сліз, про красу милої, тонкі дівочі кіски... Ах, ті (дівчата) красуні!..)
- — ...як вьюн. [Того зачепив словом] [З тим] Тому сказав слово...
- 35 ...засміявся, (пристане) [встрявав] встряв...
- 37 ...Там [ще повно згадок] йшли розмови...
- 89 1 ...Якийсь [здоровий]...
- — ...челядник [оповідає, що як почув мулла з сусіднього селядя про те, що діється] згадав про якогось муллу. [Він як дізнався] Той як почув, що сталося...
- 8 ...одним муллою! (шуткував) (жартував Рустем)..
- 11 ...—Не тепер (він буде відповідати,) [одповідь] дасть одповідь...
- 13 ...Аллах книгу(, що (буде) він деражатиме) в його лівій руді!..
- 14 ...І (злими очима) скинув злим оком...
- 15 «Абібула правив сусідам про чудо. Біде обличчя світилось в нього немов при місяці, а очи горіли од згадки».—дописано червоним чорнилом замість двох рядків, густо закреслених.
- 19 ...з неба [захвилювалось] підняла...
- 21 ...правовірні (й трусять) та хилитали...
- 23 ...—Дозвольте мені [медом перерізати слова ваші] перерізати медом ваші слова,...

стор. ряд.

- 89 24 ...звернувся до (Абібули) нього...
- 27 ...не чув про чуда... (Скільки є (бідних) в світі нещасних калік, слабих, (бідних) убогих,) Чи тільки дервіши можуть бачити чудо?..
- 29 ...Дивно мені, [озивається Абібула.—Як ви мусульманин, що не вірите в чудо?] озвався Абібула.— Який то мусульманин, коли в чудо не вірити?
- 35 ...не ті часи. [Тепер неможливе вже чудо.] Щось не трапляється [того] бачити чуда...
- 37 ...—[Для Господа все можливо... В Абібули очі спахнули і вид (зробився) став ще блідшим.] У Бога все можливе...
- 39 ...Розмова (починає ставати цікавою.) починала усіх цікавити...
- 90 1 ...а пози немов (утратили свою непорушність) (стали немов живіщими) [позбулись] набрались руху.
- 2 ...молодь [переморгувалась та осміхалась] почала переморгуватись та осміхатись...
- 4 ...—[Ви, молодші,] Гей ви, невірні...
- 7 ...думки... [Нарід наш був сильніший] Ми були сильні...
- 8 ...держались окремо, [поки слухав (ради) пророка. поки йшли за пророком...
- 15 ...Вони освічені... [Нема чого] Годі...
- — ...взяти в них [те, що [у них] мають краще] все, що мають краще...
- 16 *В рукописові:* ...«краще... (Те) Що колись було добре, те тепер [не годяще] шкодить... (Не ті) Інші часи настали...
- 18 ...[Якийсь (здор) правовірний, здоровий як бик, підняв ся з місця і зсунув на бік з голеної голови шапку.] Піднявся з-за столу якийсь правовірний, здоровий, як бик, [пересунув] насунув на голену голову шапку і стукнув люлькою в стіл...
- 21 ...на всю кавярню [і стукнув люлькою в стіл.]..
- 23 ...скрізь бейнамази... (Ви вже ігури!...)...
- 24 ...налилось кровью. (Всі заворушились.) Усі схвилювались...

стор. ряд.

- 90 26 ...хаджі [заворушились] ворухнулись...
- 35 ...один молодик (з маленькими чорними вусами й з лукавими очима.) [заворухив чорними вусиками й лукаво (скинув) обвів усіх очима.]. Заворухив вусами й лукаво [кліпнув] підморгнув оком.
- 91 3 ...[Абібула трясся усім тілом] В Абібули тремтіло тіло...
- 6 ...і білі уста [в нього]...
- 8 ...«галас»—дописано червоним чорнилом.
- 9 ...Забряжчали (посудою) [філіжанками] посудом...
- 11 ...зняв ся під стелю, [Мекка й Медіна заграли вогнями, а мідний казан осьміхнувся в печі.] Мекка й Медіна заграли вогнями...
- 14 ...Рустемові [присунули] дав хтось...
- 15 ...і злегка гойдаючись, [протяглим, співучим голосом]...
- 16 ...казкам [вірили] ще йняли віри...
- 21 ...в далеку [сторону] дорогу...
- 22 ...Кличе він [одного] старого...
- 23 ...«brate»—дописано червоним чорнилом.
- 24 ...дєрвіш і [виїхав швидко в пустелю.] опинивсь швидко в пустині...
- — ...і все [підлується] собі думає...
- 25 ...осла. [Адже то любимчик] Бо той осел та був любимчик...
- 26 ...схудне, або [що трапиться йому] заслабне...
- 27 ...дєрвіш [і сам не їсть] не їсть сам...
- 30 ...«Щоб скучно не було, з ним розмовляє»—дописано червоним чорнилом.
- 31 ...Все [думка, як би] дума, щоб...
- — ...шейхові[, заберетги] й...
- 32 ...його любимчик[а]у. [Заночує] Себе не жалує. Стане на ніч...
- 33 ...під пальмами, [край води]...
- 33 ...пасе ослика [на свіжій травиці].
- — ...Тільки [в його й думки було] про те й думав...
- 34 ...Та як не [доглядав] глядів...

стор. ряд.		
91	34	...як не [підкувався сталась біда; занедужав] старав ся, сталась пригода, заслаб...
—	39	...Чи я ж не [доглядав] [глядів] беріг його, [як] мов...
92	3	...хороший був [осел] ослик...
—	5	...мов [рідного] брата...
—	6	...ридає. Не [хоче їсти, не хоче пити] їсть, не п'є...
—	7	...розваги. [Так і ніч його захопила.] Але ніч настала.
—	11	...Бачить [дервіш, що нічого вже] наш дервіш, що ніщо...
—	14	...й плаче. [Краще б помер у мене мій рідний батько, аніж шейхів осел. Така була хороша тварина!]
—	15	...що так і (кацають) льють ся...
—	—	...Коли [трохи] так...
—	16	...надходить [здаля]...
—	20	...й плаче. [Атаман вклонився.] Вклонився отаман...
—	21	...невтішно, [чоловік Божий,] старче...
—	—	...—[Ой,] як мені не плакати...
—	22	...як не (горювати) вбиватись...
—	23	...лежить [під жовтим піском.] захований в землю...
—	25	...з серця (потокі сліз) (ще більше сліз) рясніші сльози...
—	30	...над гробом [померлого,]...
—	31	...хліба для (нещасного) бідного...
—	—	...дервіша й (подались) поїхали...
—	34	...долю [любимого]...
—	—	...другий караван [надійшов.] надходить...
—	39	...Рустем [замовк] урвав...
93	10	...він день, [другий] седів він другий...
—	14	...до шейха? (Що йому скажеш?) Тай з чим вертатись...
—	15	...Діла не [зробив] справив...
—	22	...а та могила, [той новий святий робить] й святий новітній роблять...
—	24	...звідсюди (сходить) з'їздитись...

- стор. ряд.
- 93 25 ..молитви над [могилою осла] ослиним гробом...
- 31 ...якого покинув. ((Прошло) Минуло так вже декілька років) Рустем мусів [урвати оповідання. (Непорушні) Мертві] спинитись. Мертві...
- 39 ...Навколо його [на ослах] Ідуть...
- 94 6 ...Ти чому не [повернув] вернувся...
- 12 ...сказати, що [там похований твій осел, додав він.] поховав там твого осла...
- 13 ...осла. (А вони дають) Ну, як почали давати...
- 15 ...до тебе із [великими]...
- — ...покаятись[, та мене мучило тільки одно]. Та одно (тільки) [лиш] лише мучило...
- 17 ...що люде [моляться ослові, скінчив своє оповідання] молились на могилі осла? мало не плакав...
- 20 ...брате(. Я тобі мушу ска) (Дізнайся ж, що) Хай тобі стане відомим, що під нашим...
- 23 ...голосним (реготом.) сміхом...
- 25 ...немов (гарчання) далекій...
- — ...нависла [над ясною кавярнею.] [по над] в кавярні...
- 27 ...обличчя (всі рушились) [заворушились] скривились [одні од сміху, а другі]...
- 31 ...як бик, [поводив навколо очима, мов збирав (в себе на чужих) по обличчях ужинок] витріщив очи й поводив ними навколо, немов збирав по обличчях ужинок...
- 33 ...Урешті [він скочив. Підбіг до Рустема і серед реготу й крику захриплим голосом кинув: — Собака!] скочив. (Схопив свою шапку і гримнув нею (до долу) об землю. — Собака! [крикнув.] Той крик захриплого горла покрит загальний регіт та гвалт...
- 38 ...Рустем [і собі] (скочив) звів ся...
- 95 1 ...росказав, як [було] стоїть...
- 4 ...Усі схопились [із своїх місць і тісним колом (стовпились біля) (щоб одділити Рустема) оточили Рустема. Над (всіми) ними здіймалась як

павук кругла, голена голова (високого татарина) і напружені жили на шиї (татарина) у велетня] щоб зупинити бійку. Та було пізно. Татарин стояв вже перед Рустемом, [лихий] сердитий, роз'юшений. Його голова, голена й кругла, немов кавун, здіймалась над всіми, а жили на [шиї] в'язах були напружені й грубі, наче мотузки.

95 9 ...татарин. [Ти смієш (сміяти ся) глузувати] Ти [смієш] зваживсь сміятись...

— 13 ...в голові [і він]. Він...

— — добре не (знав) тямив...

— 15 ...не бачив [завятих обличь, не знав, що їх розділяють, що врешті татарин підняв над ним скрівлений ніж і був би всадив йому в груди, коли б не (схопили його за) спинили в час руку.] грізних очей, ліз просто на ніж, сліпий, завзятий, [роз'юшений] сп'янілий—з одним бажанням—перемогти.

— 19 ...і бігли (до неї)...

— — ...люде (, що були на вулиці...)...

— 20 ...[Зойк зняв ся в кавярні.]. [Не можна] Трудно було протовнитись...

— 21 ...столи [і билась посуда.] [, звеніла], звеніло скло...

— — ...намагались (розняти) спинити...

— 22 *В рукопису:* ...«а другі [піддавали ще жару. Таї врешті] приймали в ній участь. Насилу...»

— 24 ...Рустем ледве [державсь на ногах] стояв...

— — ...Він хотів (швидче вже звідти.) врешті вийти з кавярні...

— 26 ...По [білих] пальцях [спливали [струм] течійки] спливала кров...

— 28 ...—[Його зранено! води!] Кров! Забили людину!...

— 29 ...Бекір [ніс уже воду і з переляком дививсь на обличчя Рустема.] з цікавістю й жахом заглядав йому в очи...

— 31 ...—[Везіть мене швидче] Швидче...

— — ...прохав Рустем.

[Тут таки зараз, біля порога, знайшов ся фіакр. Бекір і двоє молодших посадили Рустема і тихо

поплив фіякр кривою вулицею поміж чорними домами, що лежали з обох боків, немов важке каміння (під білими). (Сонні мінарети, мов білі кипариси здіймали гострі шпилі у чорне небо) Рустем не чув своєї рани. Йому було так чудно. Не пізнавав города. Здавалось, що він пливе кудись по чорній воді і пливуть з ним білі мінарети, немов високі щогли... Таке все дивне... Таке чудне... Хвилі гойдають судно... і скачуть, як в танці, зорі...] Кинулись кликати фіякра... По чорній вулиці розлігся крик. Заторохтіли колеса... З червоних вікон летів у п'ятьм гвалт і метушилились в кавярні люде, мов чорні раки...

Тихо поплив фіякр з Рустемом кривими вулицями. Чорні доми лежать з обох боків, як скелі... Немов не город, а річка, темна, глибока... Пливе по ній човен... пливуть мінарети, мов білі щогли... Хвилі гойдають Рустема... Скачуть як в танці, зорі, ростуть, зникають... Так чудно, так дивно... Чи сон—чи дійсність...

96	5	...Він (дістав) почув...
—	—	...неприємну (звістку, стурбовався і пішов трохи (пройтись) освіжитись на повітрі.) новину...
—	11	...Повернувши [вже пізно]...
—	—	...здивувався, [побачивши] коли побачив...
—	14	...лікаря, [нахиленого] що нахилився...
—	15	...ліжком. [Другий татарин, що привіз Рустема] Якийсь татарин...
—	16	...Що [ж] сталося? [(Джіафер) переводив Джіафер здивований погляд од одного до другого]...
—	17	...пригоду, [вимахуючи руками, запинаючись] вимахував руками, запинався...
—	24	...хоч весілля (справляй) гуляй...
—	25	...хай [ця подія торкнеться голови (вашої) твоєї] останнє впаде на вашу голову....
—	31	...ніж (попав) заліз...
—	33	...—(Молодець!) Ах, [молодець] Рустем! Молодець!..

- 96 36 ...Бекіра. — [Я-ак вгатить стільцем по голові,— мало гарбуз не тріснув... Ха-ха. (ха!)...] Коли б ти бачив, як він його бив... Стільцем... по голові...
- 97 7 ...в хаті і [підіймали] драгували...
- 11 ...крамарів й (смішно) кумедно...
- 16 ...дядько [Рустемів] Абдула,...
- 17 ...хаджі [Абдула]...
- 18 ...знав (, бо його батько) дядька бо...
- — ...Смаїл, не (в дуже добрих відносинах був з братом.) у великій згоді жив з своїм братом...
- 22 ...[Насамперед він] Старий...
- — ...недуги й (великі літа, а поволі зійшов на) старість, а потому звів свою мову на...
- 24 ...молоді [та довше зупинив ся над тим, як] [і скінчив тим]. Як...
- 26 ...Сину легше [покаятись. Тільки тому, хто вік цілий грішив—(трудно) пізно вже покаятись.] скоритись...
- 30 ...до нього (радісним) (очищеним) чистим...
- 33 ...(Він навіть) Його [промова] слова...
- — ...Рустема. [Рустемові стало жаль батька.] Йому жаль стало батька...
- 34 ...поєднатися [з батьком] з ним...
- 38 ...роботу (, одурайсь) й своє товариство [, яке (тебе) псує тебе]...
- 39 ...(...—Ні! скрикнув) Рустем замотав головою...
- 98 1 ...(Це не можливе!...) Ні він цього не може зробити...
- 2 ...коли б батько [не вимагав од нього такої зміни,]...
- 4 ...(Так хаджі Абібула й пішов ні з чим.) Хаджі Абдула й пішов з тим...
- 7 ...[По відході дядька] Рустем...
- — ...і вікна [швидко]...
- — ...Хата [вся сповнилась лагідним м'яким вечірнім мороком. Після тої важкої хвилини, яку він пережив при розмові] швидко сповнилась м'якими вечірніми тінями. [Скінчивши] Після тої важкої [для нього] розмови...

- 98 9 ...Рустем [почув себе незвичайно легко і навіть радісно.] почув себе [легше] краще...
- 10 ...скинув з [(плечей) себе, думки заграли веселкою, життя (здавалось) видалось свіжим, принадним. Наче він] плечей, наче вирізав з серця болячку. Тепер все ясно... Чув, що...
- 12 ...вибрав шлях. [Після того, як він рішуче одкинув згоду, мов вирізав болячку, він почув себе легко.]...
- 13 ...Думки[мов блискавки перетинали мизок, й освічували далеке] зробились ясні й освітили розлоге...
- 14 ...з його (будяками) тернами...
- 16 ...сухе поле. [Молоді надії] Надії...
- 17 ...на світ і [тремтіло од них серце.] серце од них тремтіло...
- 18 ...не одя (непотрібна) досадна...
- 19 ...солодку [як мед]...
- — ...роботу. [...І хоч в хаті де далі ставало темніше, хоч темрява, (чорніла) та чорна дума землі, заповнила світ, Рустем бачив все ясно, виразно, немов носив в собі сонце... Ні разу навіть не подумав]. Почував у собі сили. Забув навіть...
- 23 ...в щасті, [в роботі для свого народу?..] у спільній роботі?..
- 25 ...звістки про [свою]...
- 27 ...Чи [може не дійшли до неї його листи?] не дістала його листів?..
- 29 ...що сталося з ним [як він тепер більш ніж коли потребує її ласкового слова. Яким би способом довідатись, що з Мірієм?]... Як би дізнатись, що з нею?..
- 30 ...але й [її] тої...
- 31 ...Рустем (нікому) ні з ким...
- 33 ...не відав про [його кохання.] те...
- 37 ...нічого їй [більш]...
- 38 *В рукописові: ...«Здорова. [Може плаче?] [Чи не плаче?] [Бачила, щоб була заплакана? Ні] Сумна. весела? Така як завжди...*
- 99 4 ...Айше [її (подала йому) [тикнула] всунула в руки сирій [зібганий]...

- стор. ряд.
- 99 6 ...на грудях, (він так) руки в нього...
- 7 ...й забув (поці) [почастувати солодким] про...
- 8 ...небогу (і та надулась та зараз втекла). Айше надулась і довго стояла...
- 11 ...коли я (дізналась) почула...
- 21 ...помогаючи [тітці] матері...
- 22 ...в той день. [Тітка] Мати...
- 32 ...так довго, що (шоки) лидя...
- — ...запались, [як підчас] наче від...
- 35 ...в серці моєму: [держись] кріпись...
- 37 ...«моя покута»—дописано червоним чорнилом.
- 100 10 ...і дикий [гнів.]...
- 14 ...од світла? (Значить бурьяни) Бурьяни...
- 17 ...у поросі скрухи (благав пробачення в батька та зрадив) схилив своє чоло під ноги? щоб зрадив...
- 18 ...найдороше, (у чому бачив) що виносив...
- 25 ...до долу. [Він дер] Мов дер...
- 32 ...злучав (карлючки) кривульки...
- 101 6 ...кроком, (ходив) блукав...
- — ...вулицях [і шукав.], шукав...
- 9 ...крамницю [ласощів.]...
- 13 ...благав, щоб (все покинув)зараз бігла [з листом.]...
- — ...бігла. (Стояв і стежив) Стежив...
- 19 ...Білі мури [дворів]...
- 22 ...дорозі ((,тихо, як білі привиди) пливли (по під стінами) як привиди під стінами білі жінки) і тихо, як привиди пливли під стінами білі жінки...
- 23 ...жінки (і немов розставали у білих стінах здіймались над ними). Життя точилось своєю чергою (як завжди) і мов тікали од нього вгору...
- 25 ...баню, (немов) як...
- 27 ...[Чи довго ж чекати?] Рустем чекав...
- 27 ...хвилини [здаєть ся Рустемові] здавалась...
- 30 ...очи горять [і тиче]... Прибігла і вткнула...
- 34 ...сміятись... [Так] Значить,...
- — ...ті [мури, що думав], що він думав...
- 36 ...немов сміють ся. (Ну, добре ж. Чекайте. Ще прийде день, ось незабаром, (що ви) коли з вас

стануть]. Що ж, добре. Нехай сміються. Ще прийде день, що стануть з них...

101 38

...коли не [зможете] зможуть...

— 39

...А тепер [рожевійте... висисайте кров серця.. Недовго!.. Недовга мідь ваша!.. Прокляті!.. Бліда людина підняла руку у гору і (погрозила білим мурам) погрожала рожевим стінам...]—хай рожевіють... хай висисають кров серця... Холодні бездушні, прокляті!..

Рустем зняв руку, гнівний, ображений і мов живій істоті грозив мурам!..

102 5

...А діти [випали] крутилися...

— 7

...сам (з собою) до себе...

— 9

...—Джіафере! (мій друже!)...

— 11

...хочу [поїхати]...

— 18

...що сталося... (І я можу тобі врешті сказати що... що тобі вже одмовлено). Я досі мовчав: а тепер мушу сказати: тобі не дадуть мектебу...

— 25

—(Значить і тут) І тут...

— 29

...забобонів (мідний, як фортеця і мур темноти одділив нас) і мур темноти стоїть мідний ще, немов фортеця. А ти розбивай!..

— 33

...мури (вже) пощербались. (Не приймай всього так близько до серця.) Май ясне серце і не сумуй..

103 1

...Он ще недавно, (в минулу п'ятницю) у джуміджалі, в соборі...

— 2

...хатіп (називав тебе) рівняв тебе з...

— 3

...вовком, що (прийшов) краде вівці...

— 4

...вогонь, [покажеться] мусить вибухнути...

— 6

...по хаті, (звісивши голову, наморщив чоло і гіркі думи тінями вкрили його обличчя.), повісив голову і тіни вкрили його обличчя...

— 9

...Ідеш вперед, як [через терни] [крізь терни] у тернах...

— 11

...до світла, (а бачиш) і замість нього...

— 12

...стрічаєш (бачиш) (лиш мінливі)...

— 13

...і згасне. (От) Як...

— 15

...загоїти (рани) болячку...

стор. ряд.		
103	29	...бурьян, (заб'є твоє) заглушить...
—	34	...що стидно, (що так не добре, а я поїду) кажи, що хочеш, а я не можу...
104	1	...[—То я.] То був Бекір...
—	2	...[Бекір став на порозі. Радісний, засоромлений, з червоними вухами й з блискучими очима.] [Бекір ввійшов у хату.] Влетів у хату якийсь не свій, червоний, радісний і засоромлений. Очи в нього горіли...
—	3	...не знаходив слів... [Лиш очи щось говорили.— Рустеме!..] Став біля дверей і дививсь на Рустема..
—	6	...«—Чого ти [хочеш,] Бекіре?»—дописано черв. чорнилом.
—	7	...Підбіг до [нього] Рустема...
—	8	...та заїкаючись, [швидко кидав слова.] почав кидать слова, швидко, безладно:...
—	14	...у мене... [Я його]...
—	—	...Ах ти [черевата свиня!] собаче вухо...
—	16	...Я йому [бразь] кинув...
—	18	...не служу... [Я таких] бо й я таких...
—	20	...як і Рустем, [шайтан би забрав тебе з твоїм багатством] хай тебе вхопить шайтан з твоїм багатством!...
—	24	...[Щось тепле підкотилось Рустемові під серце.] Рустем не вірив. [Що він таке каже?] Чи ж може бути?..
—	25	...сказав йому в (лице? Ти йому плюнув між очі?) вічі? Плюнув в лице?..
—	28	...Рустем [тряс] вхопив...
—	32	...Бекір [замотав] мотнув...
—	33	...Я не поїду... [І тут є люде: ти, Джіафер... Скрізь буду з вами. Тільки прийміть до себе... до свого гурту...] От ти ж не їдеш... і Джіафер... Я буду з вами...
—	37	...тремтів... [Щось ввійшло] Чув, що ввійшло щось.
—	38	«тепле»—дописано червоним чорнилом.
105	1	...гукав [він зрадлий.]...
—	—	...як ми. (Він покинув) Він наш. Покинув...

...Ти чуєш? [Я не поїду... Я вже лишаюсь... Будемо (вкупі) разом... ось має руку в тім, Джіафері... Ходи до мене (блище) Бекіре... (будь моїм братом. І тоді, як Бекір здивований і засоромлений тихо підійшов Бекір до) І він обняв Бекіра, здивованого, засоромленого й тремтячого од щастя...] Джіафер осміхав ся.

— Ну, от бачиш... зерно не все гине... Не скрізь його глушить бур'ян... Та що тобі з того: ти ж однаково їдеш...

Бекір підвів на Рустема здивовані очі. Тоді Рустем вхопив Бекіра за плечі і показуючи на Джіафера, скрикнув...—А ти йому не вірь... чуєш, не вірь йому... Я нікуди не їду...

- 13 ...в трьох [щасливі, радісні, повні надії] схвилювані й радісні...
- 14 ...знадвору [долетів] прилинув...
- 15 ...дикий, [рипливий] роспучливий...
- 16 ...[Літав у повітрі] Він линув [по під небом] під небо...
- 17 ...усіх правовірних, [вклонитись Аллахові, прийти на рятунок.] прийти до Аллаха, благи рятунку...

СМІХ.

Оповідання.

На рукописові дата: «7 лютого 1906. Чернигів». Вперше надруковано в «Новій Громаді» за 1906 рік, кн. II, стор. 29—40.

Рукопис написаний на 24 сторінках поштового паперу звичайного формату; густо виправлений червоним чорнилом.

- 106 2 ...де вже (поралась)...
- 12 ...Сьогодні (так) десь...
- — ...лихі люде (хулігани всякі)
- 13 ...раз-у-раз по (городу)...
- 14 ...сьогодні (і він)...

стор. ряд.

- 106 15 ...варити? (на обід)?..
- 19 ...ви́хали. (розуміється, коли) хіба [хто] хто...
- 20 ...инше діло (А з чужих нікого)
- 21 ...(Говорячи це,) Пані Наталя [нахилилась майже до вуха Варвари, а] говорила ті слова притишеним голосом на вухо Варварі, і...
- 23 ...неспокійно [блукали на обличчі Варвари і в них малював ся жах.] тоді блукали...
- 26 ...В рук:.. «викониць та розпливались в повітрі (сірим світлом) каламутними течійками».
- 107 1 ...в инши хати, (оглядаючи скрізь) зігнута і біла як мара.
- 5 ...незвичайними та [тривожили її так, що серце на мить зупинялось у грудях тривожно битись і вона вся терпла. У витті осіннього вітру вчувались їй якісь крики, повні роспуки і жаху, при неподіваному туркоті коліс здавалось, (їй) що брязчить розбите скло вікон та трещали двері, звичайний тупіт ніг по пешоходах викликав в уяві цілу юрбу, (дику) скажену, розгукану, а окремі голоси прохожих виростали у дикі (кри) погрози (хуліганів)] тривожними...
- 8 ...ще топтали (народ) людей козацькими кінми...
- 9 ...пролили крові штики та кулі,...
- 13 ...І за що ж? (Пані Наталя) Їй мимохить пригадались (ті)...
- 14 ...брутальні (прокломації) відозви, якими (заси) від кількох [днів засинали місто] днів засицувано місто. [Якісь темні люде, що] Скликали...
- 18 ...було [добре відоме в городі] ненависне...
- 19 ...у списках... [Пані Наталя нераз здахнулась]...
- 20 ...почувся [голосний] дитячий крик і регіт
- 20 ...регіт. [То прокидались діти] [встали вже] [повстали]...
- 24 ...білими [руками] рукавами...
- 27 ...дітей і (разом з тим поглядала) озиралась на вікна...

стор.	ряд.	
107	29	...Барвара. [Дивлячись на]
—	30	...збирала [дитячу]...
—	31	...натягала [на дитячі ніжки панчохи] [на дітей] дітям панчішки...
—	—	...важкий хід [її]...
—	32	...поважне (замість)...
—	—	...обличчя [пані Наталя трохи заспокоїлась] все те навівало на пані Наталю спокій.
—	34	...було (якесь) немов безпечніше.
—	39	...люде... (з ціпками)...
108	4	...в руках? (З ціпками? Та що не були чи ж)...
—	10	...з столової (слабий)...
—	11	...голос пана [Волер'яна] Чубинського
—	17	...білявого волосся [було змішане й сердите] здавалось змішаним й помнятим...
—	22	...одчинять віконниці. (однаково нікуди не втічеш,)...
—	27	...душі він [радувався(?) з жінкою, що так буде краще.] [думав] чув, що жінка зробила добре. (Він невдоволено ще щось буркнув і пішов умиватися)...
—	32	...на стінах [вітер рвав] і на буфеті вітер...
—	38	...дививсь кудись (в простори) [по за окулярів] поверх окулярів.
—	39	...якісь (темні фігури) непевних людей...
109	1	...По ночах (по під) біля...
—	3	...А вчора [коли проходив] проходячи...
—	4	...почув [за собою грубу лайку] позад себе лайку...
—	9	...море голів [загріті немов зоране поле], голови...
—	11	...на нього [крізь]...
—	12	Він говорив. [Слова...] Якось гаряча хвиля бида йому в лице, влітала з віддихом в груді. Слова...
—	17	...і тих, що [її]...
—	—	...брати, що [йому] навіть...
—	18	...стала (немов)...
—	20	...що справді (буде)...
—	22	[Пан Валер'ян] Чубинський.

- стор. ряд.
- 109 23 На [іґ] блідному обличчі застиг [тихий] вираз [як у птахи, що почула близького ворога] наляканого птаха.
- 27 ...пливе (невідомий) чужий тобі...
- 29 ...в віконницю, [і сповнило хатню тишу диким брязкотом]...
- 30 ...Пані Наталя [скрикнула] аж...
- — ...на стільці [і уцяла очі в вікно.]...
- 37 ...Варваро? [сливе прошепотіла до неї] налякалась пані Наталя [і зблідла]...
- 110 3 *В рукописові:* до нього господарь. [Погано. Вже почалося. Хулігани ходять по вулицях ділими купами. Збирають народ. Розбили квартиру доктора Гарньє, знищили всі його інструменти. Розумієте—прекрасні новенькі інструменти, недавно виписані. Жінку штовхнули в груди, аж вона впала. Ах, боже! Ви не лякайтесь: не дуже.. А доктора забрали з собою і він тепер носить на чолі хуліганів царський портрет. Дайте мені] Здається, погано...
- 10 ...може [ще]...
- 11 ...На вулицях [помічається]...
- — ...Бродять (по два) купками по [3—4 сині чумарки] три-чотире...
- 12 ...Обличчя сердиті [схвильовані а очі хижі, лихі, так і спануть при стрічі з інтелігентом...], суворі а очі хижі, лихі, так і світять вогнем, як [побача.] вглянуть інтелігента... Дайте мені чаю...
- 18 *В рукописові:* бігаючи по хаті. [Спасибі. На базарі роздають людям горілку і кажуть бити демократів та «раторів». називають Мачинського Залкіна, вас... Ах, боже... Ви не лякайтесь. Кажуть Іванченкові розбили голову. Іхав у суд на звощику, прискочило троє, стягли з фіакра і казали присягти на самодержавіє.] Спасибі. Пройшов...
- 21 ...трудно [розібрати] сказати.
- 27 Спасибі. [Він не хотів, кричав—а ті накиннулись на нього й побили. Ще добре, що живого пустили.]...

- стор. ряд.
- 110 29 ...зачинені (певно)...
- 111 4 ...високим [пискливим] жіночим...
- 15 *В рукописові: «царським портретом. Я думала— (Чула про Гарньє)?..*
- 19 ...бачила, як (він) його...
- 20 ...вдвоє (лігав)...
- 21 ...до рук і (скрізь) всі били...
- 23 ...дивитись (і втігла)...
- — ...я бачила (між хуліганам)...
- 31 *В рукописові: «побити (за те, що поясняла маніфест) То стара, дика ненависть до пана, хто б він не був...»*
- 35 ...сидить... [політичні]...
- 37 ...сад вирубали, (бібліотеку діма(?)) книжки...
- — ...подерли [на шматочки]...
- 38 ...А де які (з панів) виходили [до] назустріч юрмі.
- 112 5 ...Вона [седіла витягнена, напружена, наче випустила свою душу по за стіни, на вулицю, та боялася, що вже ось, ось втіче] [вона вже не верн] все ще седіла витягнена, напружена, немов чогось чекала.
- 9 ...донісся [крик] далекий...
- 10 ...і витягнувши шиї, (напружено прислухались) завмерли в увазі.
- 12 ...наближався, [зростав]...
- 13 ...до [урчання звірів] глухого урчання...
- — ...звірів [у цирку, коли їх годують, до шаленого тупіту табуна коней]...
- 14 ...високі стіни [ті дикі] змішані згуки і [вже виразно] туть десь близько...
- 15 *В рукописові: «чулось лопотання [соток]...*
- 18 ...стрепенувся [пан Валер'ян] Чубинський...
- 18 ...по хаті (шукаючи шанки) чогось шукаючи.
- 20 ...Але [тут]
- 21 ...притишеними [захрипими] зміненими...
- 23 ...не вдіє, що [він не повинен покинути (самих)] не можна кидати...
- 25 ...галас (затих) зменьшався

стор, ряд.

- 112 26 *В рукописові: ...«хлипаючи все голосніше та голосніше».*
- 29 ...хату, [заспокойте їх] втихомирте...
- 30 *В рукописові: «червоними, засуканими»...*
- 35 ...Степанівна! [що]...
- 37 ...що найшла [якись] хоч один...
- 113 3 ...бере всього [три карбованці...] на всього три карбованці...
- 5 [Дуже] Добрий характер...
- 6 Четвертий рік [у нас]...
- 14 Горбачевський [з нею не згоджувався] перечив,
- 15 ...вдома [і не показуватись] не з'являться...
- — ...їхньої [певно] добре не знають, [ще]...
- 16 ...а коли [б навіть забралась сюди юрба, то пройде байдуже повз дім з зачиненими віконницями бо подумає, що в домі нікого нема] побачать замкнені віконці то подумують, що дім порожній.
- 20 ...заспокоював їх [пан Валер'ян на прощання] на прощання Чубинський...
- 22 ...з диму, [щипав собі бороду та скоса поглядав на жінку. Вона сиділа сливе зомліла. Пан Валер'ян сів біля жінки] немов 'хотів розбити неспокій. Пані Наталя сиділа пригноблена. Нарешті сів біля жінки...
- 26 ...заговорив він [спокійно] до неї...
- 27 ...намагаючись (схрити свою тривогу) бути спокійним...
- 28 ...От [погукає дурна юрба] погукають трохи...
- 30 ...Я теж [певно] гадаю що нічого (того) не буде.
- 31 ...Вона [хотіла заспокоїти чоловіка і здержувала в собі нервову пропасницю, що тіпала нею. Певно поліція таки здержить той дикий рух.] ледве здержувала себе щоб не тремтіти. Я певний, що [той дикий рух не знайде прихильників серед хуліганів мало, народ не піде за ними...
- 34 ...Так, певно [поліція] що хуліганів...
- 35 [І не допустить,] [народ] І не дійде до того, щоб проливав кров.

- 113 36 ...певно, [вона допустило, що б] [він] не дійде до того, щоб...
- 38 ...темній хаті [і намагались скрити в розмові один од одного свої потайні думки (та жах) (страх) (свою тривогу), тривога (росла, зміцнялась) насичала повітря, гнітила обох] оточеній чимсь грізним і невідомим, та намагались скрити в розмові один од одного свої думки і свій неспокій, тривога зростала, збиралась круг них...
- 114 3 ...Бо (що) чи ж він годен (зробити) опертись...
- 5 ...Вона те знала. [А вони умовлялись] [коли ті прийдуть (не вірячи в можливість своїх плянів, забарикодувати поставити з меблів барикади перед дверима) й захищатись до краю] ну, а коли прийдуть до них? Що ж...
- 9 ...Дзень - дзень! [різкий роспучлив] Сильний різкий...
- 10 ...у передпокої: [не переставав дико скакати, хрипіти, казирись...]... пан Валер'ян аж підскочив]. Чубинський аж скочив...
- 14 ...казився. [Пан Валер'ян] Чубинський...
- 31 ...Маєте раз [Іваненка стягли з звощика] Ах, боже! Іваненка...
- 115 10 ...Я не маю револьверу, [Як Ви не маєте (револьв) оружя?] сердито скригнув Чубинський. Фью-ю! аж свиснув доктор. Як Ви не маєте...
- 15 ...В рук:... «так не можна. так не можна»...
- — ...не можна. [Лишайтеся же ви собі тут (коли так)] [та глядіть, щоб Вас покрили]... Сидіть же собі тут поки не накриють, як курку рашетом...
- 21 ...На [пана Валер'яна] Чубинського...
- 22 ...Він де [знав] розумів...
- 23 ...Він не хотів [погибати] загинути...
- 24 В рукописові: ...«Сховатись? Не самому»...
- — ...о, ні, а (з ділою родиною) всім це очевидячки... (Втікати з дому? Куди!) Він озирнувся по хаті. Жінка (седіла) стогнала...
- 27 ...Втікти? [з дому?]...

стор. ряд.

- 115 — ...Десятки плянів (спалахнули на раз) займалися...
- 31 ...весь тремтів [од сорому]...
- 32 ...а думки так [і бігали на всі боки, як очі в миші, захопленої небезпеченством в лабеті] і бігали в нього, як у звіра...
- 38 ...Се (його)...
- 116 1 ...Сніданок? (Лишіть ви се) [Покиньте] Не треба
- 3 ...Він (бачив)...
- 7 ...що (велике) сите...
- — ...тіпається [од гамованого] немов од стриманого...
- 11 *В рукописові:* ...той прорвався розсипавсь.
- 12 ...Бють... (бо таки) і нехай...
- 13 «ха-ха-ха! (вже тепер можна)...
- 16 ...очи (блиснули) спанули (як вівчі) (вона підперла боки червоними закачаними по лікоть руками, хиталась од сміху аж великі груди її під лиснючим (лиснючі од бруду,) вона підперла боки червоними голими по лікоть руками й хиталась од сміху, як п'яна, аж великі груди її скакали під [брудним ситцем] зайлосеним убранням.
- 21 ...непереможного, (дикого) п'яного
- 25 ...Вона аж [захлипувалась] хлипала
- 26 Той (скажений) (несподіваний) дикий регіт (одн сповняв весь дім) і було (в нім щось болізне й дике) як од шаленого танцю гострих ножів (або од гранати що впала під ноги, димить і кружив) (на пана Валер'яна (сповняло (одно слово нерозбірн.) дикий регіт один скавав по (всій) хаті і було од нього так болізно й лячно, як од шаленого танцю гострих ножів блискучих й холодних...
- 29 ...смертельне (було) в (ньому) його переливах і наводило жах. [Пан Валер'ян] Чубинський...
- 31 ...не упасти. (Він просто зацікавив)...
- 32 ...Той сміх [ударив просто в лице йому.] [оголошив] [заглушив] бив йому просто в лице...
- — ...Що вона (каже) говорить?
- 34 ...Пані Наталя (перша прийшла до себе) перша скочила з місця...

стор.	ряд.	
116	35	...скрикнула вона (несвоім голосом і скочила) (ско- чивши з місця).—(Геть)...
—	38	...лиш груди [її скакали ще під лисніючими пля- мами й голова схилилася ниць] [її скакали ще як дві рухливі плями] в неї все ще скакали, а голова схилилася низько...
117	1	...скоса на пані (хозяйку Наталю)...
—	2	...важкою ходою (пішла)...
—	6	...незрозуміле... [Це треба (пояснити)] з'ясувати Якийсь кошмар.
—	8	...було ясно. (Хтів щось говорити і не міг.)...
—	9	...Стояла (зігнута)...
—	12	...не міг. (Зате побачив) Лиш дивився...
—	14	...видющими (очима)...
—	—	...Обіймав ними (найдрібниці деталі) цілу картину й найменші дрібниці.
—	15	...біля чого (роками) що дня проходив (й не по- мічав) як той сліпий...
—	17	...у тварини. [Білу одежу що не захищала од холоду] Дранка на плечах, що не давала тепла...
—	21	...і чаду... (ледве прикрити)...
—	22	...Як у (хліву) берлозі...
—	—	...та тварина. [Змарновану] Змаману...
—	23	...Сумне (робуче) (безправне), каламутне життя...
—	36	...не памятаючи, що (робить) діє...
118	3	...під (хатою)...
—	8	...не страйкує? [дунала його мозок думка]...
—	10	...грізного (лементу) клетоту...
—	12	...здалеку (глухо)...
—	15	...скла, й (якись) окремі...
—	16	...ніг (божевільної) великої...
—	17	...божевільний... (Холодний) Осінній вітер (шов) мчав...
—	19	...тікав (рвався)...

З М І С Т

Розвиток психологічної новели Кодюбинського

<i>П. Филиповича</i>	VII—LIII
На камені	3
Поєдинок	19
Цвіт яблуні	31
З глибини	40
У грішний світ	43
Під мінаретами	57
Сміх	106
Примітки та варіанти	I—XIII

К Н И Г О С П І Л К А

Харків, Горяїнівськ. пр. 2. || Дніпропетровське
Київ, ул. Воровського 48. || ул. К. Маркса 103.

ПРАЦІ ІНСТИТУТУ Т. ШЕВЧЕНКА

М. КОЦЮБИНСЬКИЙ.

Повне зібрання творів на X томів з вступними статтями, примітками, портретами та автографами письменника. Загальна редакція І. Лакизи. Редакція тексту і приміток Ан. Лебеда.

т. I. Оповідання. Харитя. На віру. Ялинка. П'ятизлотник. Ціпов'яз. Маленький грішник. Статті: Від видавництва. Від редактора тексту. М. Коцюбинський (нотатки до біографії). Ан. Лебеда. Примітки та варіанти: стор. CXIV + 146 + XXVIII з двома портретами автора 2 крб.

т. II. Оповідання. Помстився. Хо. На крилах пісні. Для загального добра. «Пе-коптьор». Посол від чорного даря. Статті: М. Коцюбинський. І. Лакиза. Коцюбинський в школі Нечуя-Левицького. Б. Грищенко. Примітки та варіанти: стор. LXXXVI + 138 + LXXV з портретом (друкується).

т. III. Оповідання. В путях шайтана. По-людському. Лялечка. Дорогою ціною. Стаття: Коцюбинський і Чехов. М. Зеров. Примітки та варіанти: стор. XIV + 123 + XCII. 1 крб. 80 к.

т. IV. Оповідання. На камені. Поєдинок. Цвіт яблуні. З глибини. Угрішний світ. Під мінаретами. Сміх. Стаття: Розвиток психологічної новелі Коцюбинського. П. Филиповича. Примітки та варіанти (друкується).

т. V. Оповідання. Він іде. Невідомий. Persona grata. В дорозі. Intermezzo. Як ми їздили до Криниці. Дебют.

6,00

Стаття: Творчість М. Коцюбинського, як етап у розвитку української прози. А. Шамрая. Примітки та варіанти Ан. Лебедя (друкується).

т. VI. Твори. Що записано в книгу життя. Лист. Сон. Стаття: Соціологія селянських рухів 1902—6 рр. Примітки та варіанти.

т. VII. Твори. Тіні забутих предків. Хвала життю. Коні не винні. Подарунок на іменини. На острові. Стаття: Етапи творчості М. Коцюбинського А. Лебедя. Примітки та варіанти.

т. VIII. Вірші: перші літературні спроби. Статті в газетах. Матеріали з архіву письменника. Стаття: Ранні твори М. Коцюбинського. Ан. Лебедя. Примітки та варіанти.

т. IX. Листи Коцюбинського. Стаття: Коцюбинський у листах. Ан. Лебедя. Примітки.

т. X. Листи Коцюбинського. Бібліографія творів Коцюбинського. Бібліографія писань про нього. Примітки.

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ:

ЛЕСЯ УКРАЇНКА.

12 томів.

Редакція Б. Якубського.

З вступними статтями й варіантами.

I—II т.т. Лірика.

III т. Поєми.

IV т. Переклади (віршові).

—IX т.т. Драматичні твори.

—XI т.т. Проза й критичні статті.

XII т. Листування й спомини.

НБ ПНУС

790640